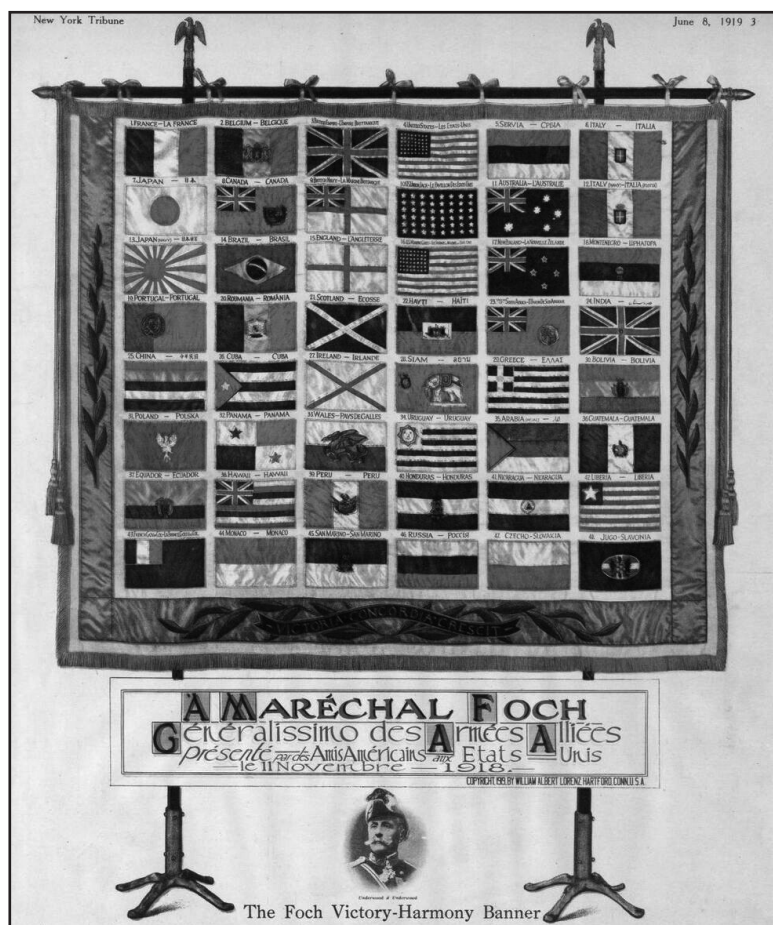

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXIV. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

Listák, információtörténeti nézőpontból

Tematikus lapszám szerkesztője: Z. Karvalics László

nka

— MMXXII NYÁR —

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSAK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, MIKLÓS PÉTER, NAGY GÁBOR DÁNIEL,
PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KÓSA MAJA, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Számunk az EIKKA Alapítvány, az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriairt Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet és az SZTE Történettudományi Intézet támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

Alap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. Aközlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalom

TANULMÁNYOK

Z. KARVALICS LÁSZLÓ CSC

A mámoron és az igézetten túl:

a listák világának sokszempontú információtörténeti beágyazásához

Beyond Vertigo:

how to put the world of lists into information history narratives?

DOI 10.14232/belv.2022.2.1.....5

BÁTORFY ATTILA

Amiket Eco nem mutat meg.

A listák ábrázolásának rövid története és egy lehetséges taxonómia

What Eco does not show

The brief history of the graphic presentations of lists and a proposed taxonomy

DOI 10.14232/belv.2022.2.2.....19

ÁRVAI TAMÁS KRISTÓF

Adó- és zsákmánylisták az Újasszír Birodalom első felének királyfelirataiban

Tribute- and sacklists in the royal inscriptions of the first half of the Neo-Assyrian Empire

DOI 10.14232/belv.2022.2.3.....33

NÉMETH GYÖRGY DSC

Az athéni adólisták

On the Athenian Tribute Lists

DOI 10.14232/belv.2022.2.4.....45

GRADVOHL EDINA PHD

Antik és középkori gyógynövénylisták

Ancient and medieval herbal lists

DOI 10.14232/belv.2022.2.5.....59

ÓBIS HAJNALKA PHD

Két késő antik publikációs lista – Az Augustinus-bibliográfia kialakulásának kezdeteiről a *Retractationes* és az *Indiculum* alapján

Two late antique lists of publications

(On the beginnings of Augustine's bibliography on the basis of *Retractationes* and *Indiculum*)

DOI 10.14232/belv.2022.2.6.....80

NOVÁK VERONIKA PHD, HABIL

Helynevek és hatalom – a lista és a „szokásos helyek” retorikája a középkori információáramlásban

Placenames and power – listing and the rhetoric of „accustomed places” in medieval proclamations

DOI 10.14232/belv.2022.2.7.....94

HORVÁTHNÉ DR. HANNY ERZSÉBET PHD

Rendszerek és felhasználók. Adalékok a lista-készítés hasznosságához

Systems and Users. Examples to the usefulness of the list-making

DOI 10.14232/belv.2022.2.8.....107

PÉTER KRISZTINA

A legyőzhetetlenség listája

List of invincibility

DOI 10.14232/belv.2022.2.9.....113

BARTA M. JÁNOS PHD

Miről mesélnek a kora újkori középiskolai adatsorok?

A kassai jezsuita gimnázium anyakönyvének elektronikus feldolgozása.

Egy kutatási projekt első eredményei

The electronical processing of the school register of the Jesuit Grammar School in Košice
(The first results of a research project)

DOI 10.14232/belv.2022.2.10.....136

SZÁSZ GÉZA

Statisztika-e az útleírás?

Is the travelogue statistics?

DOI 10.14232/belv.2022.2.11.....160

SZ. NAGY GÁBOR PHD

A fakultatív hitoktatás a Rákosi-korszakban az adatok tükrében

The optional religious education in the Rakosi-era in the light of the national datas.

DOI 10.14232/belv.2022.2.12.....173

A. GERGELY ANDRÁS DSC

Minták Alexander Bernát és Marczali Henrik fenomenológiai felé

Patterns for phenomenologies of Alexander Bernát and Henrik Marczali

DOI 10.14232/belv.2022.2.13.....190

CÍMLAPKÉP:

Foch marsall az első világháború győztes hatalmait mutató zászlója 1919-ből.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/50/Marshal_Foch_victory-harmony_banner_June_8_1919.jpg

Z. KARVALICS LÁSZLÓ CSC

zkl@hung.u-szeged.hu
történész, egyetemi docens (SZTE BTK)

A mámoron és az igézetten túl: a listák világának sokszempontú információtörténeti beágyazásához

Beyond Vertigo: how to put the world of lists
into information history narratives?

ABSTRACT

As an introduction to a special, thematic issue, the author reviews four possible analytic approach to information history centered view of lists. The microhistory explanation (1), a typology-driven, time-sensitive contextualization (through melting the given type of list with similar ones, extending the scope to other information managing objects, actors and institutions of a given age (2), the macrohistory framing, when we try to insert the list into different sets of trendlines and trajectories (3), and a group of content-oriented, functional, structural points of views, reviving the epistemological nature of list-making, regarding to different societies, cultures and situations (4).

After speculating on the validity and possible significance of a substantive and dedicated 'science of lists', the author summarizes the aspects, which can be devoted to specially information history-related dissections.

KEYWORDS

lists, catalogues, indexes, information history, epistemology of lists

DOI 10.14232/belv.2022.2.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Z. Karvalics László (2022): A mámoron és az igézetten túl: a listák világának sokszempontú információtörténeti beágyazásához. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 5–18.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

2020 őszén egy mind hosszabb megosztáslánc részeként közösségi oldalról közösségi oldalra vándorolt egy 1940-es években készült fém bevásárlótábla képe, amelyen egy pöcök állításával jelezhették a maguk számára a háziasszonyok, hogy milyen fontos konyhai adalék fogyott el, hol van szükség utánpótlásra.

A hozzászólókat leginkább az bűvölte el, hogy napjaink jól ismert papíros-ceruzás bevásárlólistáihoz képest nagyszüleink korában megérte elmozdulni a részleges mechanikus automatizáció felé: szükségtelenné vált újra és újra leírni, mit ne felejtünk el, elég volt a legfontosabb termékkörökre optimalizált szerkezeten választani két jelzésállapot közül, egy karaktersor nehézkos lekörmölése helyett egyetlen kapcsoló átállításával. S az, hogy mindez eladható, népszerű termék tudott válni, jól jelzi az erős keresletet: a fém változatok mellett rendkívül elterjedtek voltak az olcsóbb műanyag (bakelit), falra szerelhető vagy kézi lista-automatácskák, élükön a kerek alakú Shopetta márkával, amely a populáris áru kultúra sok más darabjához hasonlóan „köznevesedett”, és magát a termékosztályt kezdte jelenteni.

LISTÁK ÉS ELEMZÉSÜK LEHETŐSÉGEI

Még az olyan végtelenül egyszerű listatípus esetében, mint a bevásárlólista, mód nyílik arra, hogy történeti szemmel nézzünk a jelenség mögé. Akár *négy különböző elemzési útvonalon* is elindulhatunk, és ugyanez igaz a listák univerzumának bármely, összetettebb elemére is.

- (1) a jelenségre magára kereshetünk mikrotörténeti magyarázatot
- (2) beilleszthetjük az adott listatípust a rokon listaműfajok tipológiai rendjébe, és annak részeként keresünk átfogóbb, középszintű magyarázatot
- (3) makrotörténeti elemzési keretben arra vagyunk kíváncsiak, milyen társjelenségekkel együtt tükröznek átfogó trendeket a listák
- (4) s végül magára a bennük foglalt megismerő tartalom feltárására kerülhet sor, az információ érték vizsgálatával, a leginkább sajátlagos információ-történeti interpretáció részeként

Járjuk is végig mind a négyet a példaként választott tárgyon.

(1) A bevásárlólista megszületéséhez vezető információs nyomás természetében könnyű ráismerni az urbánus életforma kihívására. Amikor a majdnem önálló paraszti gazdasághoz képest egy sokcsatornás piaci közvetítettség révén lehet a háztartásvezetéshez szükséges jószágokhoz eljutni, akkor ezek száma és forgási sebessége egy idő után szükségessé teszi

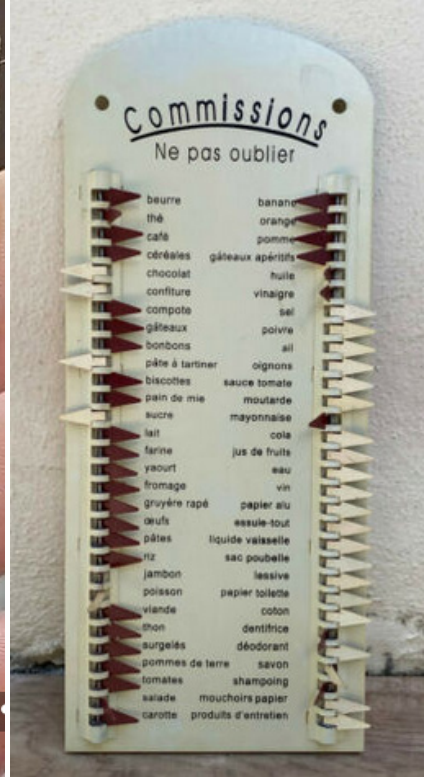
a memóriátámogató technikák használatát. Mindez feltehetően hasonló tényezők miatt alakult ki korábban, a nagy kapacitásra berendezkedett főúri háztartásüzemekben is. Nemrég került elő egy épület padlója alól az essexi Copt Hall személyzetének egy magas beosztású tagja, Robert Draper által 1633-ban írt bevásárlólista, amelyben barátja, Mr. Bilby számára rögzíti az azonnal beszerzendő dolgokat, az ónkanalacskáktól a szózatlan tőkehalig. S nem okozna meglepetést, ha ókori palotagazdaságok konyháiról is kerülnének elő hasonló tartalmú felsorolások (1. ábra).

(2) Fel kell ismernünk, hogy a bevásárlólista részben a teendőket felsoroló gyorsjegyzetek egyik fajtája, amellyel sikeresen leküzdhetőek pillanatnyi és esetleges memóriadeficitok – másrészt annak a lista-osztálynak is a legegyszerűbb tagja, amelyhez még az ételreceptek és a gyógyszerek, gyógyhatású szerek összetevőit tartalmazó, bonyolultabb leírások tartoznak. Emezeknél ugyanis az egyedi tételekre bontott sokasághoz tartozó dolgokhoz további, mennyiségi vagy minőségi társ-adatok is kapcsolódnak, valamint műveleti listaként is szolgálnak egyúttal, gondosan elmesélve, milyen cselekedeteket kell végrehajtani, milyen jellemzőkkel és milyen sorrendben, hogy a kívánt végeredményhez jutunk. S ha az adott táplálék éppen sör vagy bor, amelynek hosszú és bonyolult az előállítás, vagy a végtermék valamilyen kémiai anyag, amelyből illatszer vagy termelési adalékanyag készül, akkor a listából gyakorlatilag már gyártástechnológiai kompendium nő. Annak, hogy az első szakácskönyvek (sokszorosított receptgyűjtemények) már az ókorban megszületnek, nem archaikus gourmet-k gasztronómiai törekvései, hanem nagyon is praktikus minőségbiztosítási célok munkálnak. Az identikus sokszorosítás igényében még a mérgezés-vagy ártalom-elkerülési szempontok is erősen hatnak, miközben maga a recept adott formájában nagyon hosszú időszak alatt kikristályosodott tudás hordozója. Ez a tudás aktualizálódik minden egyes felhasználáskor, és válik intergenerációssá azáltal, hogy a tartós hordozón fennmaradt műveleti utasítások újabb és újabb nemzedékek számára válhatnak cselekvés-szabályozási vezérfonallá. S rögvest beláthatóvá válik az is, hogy a listák tipológiája milyen elképesztő mértékben tagolt.

(3) A bevásárlótáblácskák egy makroszintű elemzési térbe is beállíthatóak. Nem véletlen ugyanis a „csekklista” (checklist) típusú eszközök látványos debütálása a huszadik század közepén. A 19. század utolsó harmadától kialakuló modernizációs „nagyintézményekhez” (a modern közoktatás, a kórházi rendszer, a nagyüzemek, a tömegközlekedés, a tömegmédiá) való alkalmazkodás számtalan olyan új aktivitáshelyzetet hozott magával, ahol jelentősen megnőtt a hibázás lehetősége – magánemberként, állampolgárként, munkavállalóként, üzemeltetőként. Ezt az adaptációs késést GOROVITZ és MACINTYRE (1976) szellemesen magyarázta (egészségügyi esettanulmányok alapján), bemutatva, hogy milyen sokféle hibaforrás állhat mögötte:

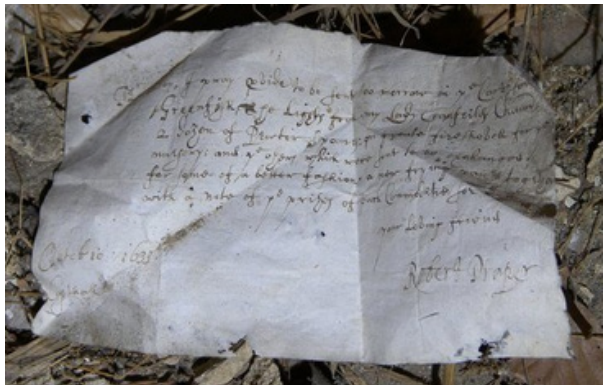
- tudatlanság (ignorance): a világról, annak működéséről és egyes helyszíneinek szabályairól részlegesen rendelkezésre álló ismeretek miatt hiányzik a vonatkozó tudás
- alkalmatlanság (ineptitude): a hatékonyan felhasználható tudás létezik, de alkalmazása nem történik meg vagy nem megfelelő
- a tudás elérésére vonatkozó tudás hiányzik
- a tudások rendelkezésre állása esetén is kockázatot jelenthet az emberi tényező: felületesség, félreértés, negligencia,

1. ábra
Mechanikus vásárlólisták a 20. század közepéről

Retro fém bevásárlólista, 1940es évek
Forrás: © Jason Stump/Facebook

Francia plasztik bevásárlólista
1940 es évek. Forrás: www.ebay.ca

Shoppette , brit szabadelom
Forrás: www.ebay.uk

Bevásárlólista 1633-ból Essex, Anglia
© UK National Trust

- a hibák termelődését okozhatja rendszerhiba is, rosszul megtervezett vagy rosszul üzemeltetett környezet: túl sok a releváns változó, a döntésre rendelkezésre álló idő pedig kevés, ezért alakulnak ki kapacitórikus problémák.

A fentiekre még olyan egyszerű, a számításteljesítmény dübörgő gépesítése közben primitívnek tűnő megoldás is segíthetett, mint a csekklista. Van, aki egyenesen a „csekklista forradalmáról” beszél, amelynek két, legjelentősebb területe kétségkívül a légitranszport és a kórházi betegfelügyelet volt.

1935 október 30.-án az ohioi Daytonban lezuhant egy Boeing 299, egy kísérleti következő generációs nagytávolságú bombázó. Nem műszaki, hanem pilótahiba történt: a bonyolódó vezérlés miatt a pilótának egyszerre négy különböző dolgot kellett (volna) folyamatosan figyelnie, de emiatt elfelejtette kioldani az emelők és az oldalkormány zármechanizmusát (GAWANDE, 2010. 33). A Boeing majdnem csődbe ment, repülőt a vetélytárs Douglastól vásároltak – aztán a tesztgépként megtartott példányokkal foglalkozó pilóták a korábbiakhoz képest rendkívül bonyolult irányítási funkciók megtanulására javasolt hosszú tréningprogram helyett egy pofonegyszerű megoldásig jutottak. Egyetlen, kézben tartható indexkártyára sorba egymás után felírták azokat a műveleteket, amelyeket elvégezve (kipipálva) biztonságossá válhatott a felszállás. Majdnem kétfélmillió mérföldet repültek egyetlen további baleset nélkül – és a közben B-17-esre átkerestelt gépből 13 ezret állítottak csatasorba, ami aztán nagyban hozzájárult a náci Németország megtöréséhez – összességében persze a légitranszport biztonságához, a mai napig.

Hasonló helyzetig jutott az 1960-as évek elejére a kórházi gyógyító munka. Egyre nagyobb lett az ellentmondás a felhalmozott és alkalmazható tudás mennyisége és a használat során elkövethető hibák előfordulása között. Úgy is mondhatnánk, hogy az operációs terület extrém módon lett granuláris és komplex, hiszen ekkorra a diagnózis-elemek elképesztő mennyiségű egyedi kombinációba rendeződhettek, és teljesen személyesített megoldásokat követeltek minden egyes beteg esetében. Ez az orvostársadalmat a *specializációtól a szuperspecializáció felé toltá* (a részletek és a hatáskapcsolati csatornák alaposabb ismeretével), a nővéreket pedig a szabványosított, öt életjelet rögzítő jelkódos beteglap (patient chart) és a saját checklistek megalkotására ösztönözte (GAWANDE 2010. 36). A négy alapvető vitális paraméter (pulzus, vérnyomás, hőmérséklet, légzés) nagyjából hat óránkénti (indokolt esetben sűrűbb vagy ritkább) mérésének szükségességéhez apró fejlesztési lépések sokaságával jutottak el (néha ötödik vagy hatodik elemet is melléljük emelve). S addig kísérleteztek a mérési eredmények ábrázolásával, amíg elfogadott és standardizált formáig nem jutottak, hogy mindezekhez csatlakozzanak aztán a gyógyszeradagolási ütemtáblázatok (timing chart) vagy az egyes betegekre lebontott kezelési tervek. (S arról persze itt sem szabad megfeledkezni, hogy a négy vitális paraméterből kettőnek az adatait – hőmérséklet, pulzus – már 1625-ben regisztrálni kezdte a velencei fiziológus, Santorio (1561–1636). A vérnyomást 1896-ban mérte meg az első sphygmomanometer.)

(4) Innen kiindulva kerülhetünk közelebb, negyedjére, a listák világához sorolt objektumok *ismeretelméleti dimenzióihoz* – amiket YOUNG (2017. 18) listatörténeti monográfiája „ontikus operációnak” nevez. Azt látjuk, hogy már a pusztán felsorolásokban is többszörös kontrollfunkció jelenik ugyanis meg. Még a legegyszerűbb ad hoc listák – mint a bevásárlólista – memóriátmogató missziója is jelentékeny mértékben képes csökkenteni a viselkedési hibák kockázatát.

Enyhíti a jövőbeni cselekvésre való felkészüléssel járó pszichés feszültséget. Ellensúlyozza, hogy a figyelem, e különösen fontos aktivitás-szervező mozzanat (sok más környezeti okkal együtt) szűk erőforrássá válik. Kiterjeszti a kooperáció terét (hiszen valaki készíti a listát, de olykor más végzi el a szükségessé váló cselekvést). A művelési listákban a tevékenység szervezése és instruálása mellett a felsoroltakon túl még szabványosítási, standardizációs, hitelesítési és ellenőrzési mozzanatok is keverednek. A listák egymás mellé rendeznek dolgokat és relációkat építenek köztük, rávilágítva olyan kapcsolatokra, összefüggésekre, amelyek enélkül (vagy vizualizálásuk nélkül) láthatatlanok maradnának. Az ismeretelemeket összegző listákban *a tudás darabkáinak összegyűjtése és szisztematizálása* valósul meg (még a szenvedélyes érzelmek típusait egymás mellé rendező közhelyes 17. századi természetfilozófiai szövegekben is, ld. LACZHÁZI 2009), de ellátja a válogatás a sűrítés és a visszakereshetőséget lehetővé tévő tárolás funkcióit is (WÓJCIK 2009).

Jack Goody arra figyelte fel, hogy a listáknak van egy dialektikus dimenziója is: részben a kulturális formákhoz, részben – kommunikatív eszközként – az információ és a tudás áramlásához és megalkotásához kötődnek (GOODY 1977). Egyik arcuk a jövő felé fordul, új tudás teremtésével, a másik pedig az archiválódás felé, hogy a múlt – akár újrafelhasználható – lenyomatai legyenek.

A készletnyilvántartási célú listákban (mint mondjuk az asszír uralkodók ökrökről vagy ezüstkészletről tudósító agyagtáblái) például ráismerünk a közvetlen döntésselőkészítés funkciójára. Sikerülhet elérni, hogy ami láthatóvá tehető, láthatóvá is váljon. Ebből nő ki a listák világának (de az egész információtörténeti iskolának is) az egyik leginkább szelárnnyékban lévő területe, a könyvelés kultúrhistoriája. Ennek fontosságát a hivatali természetű intézményesedés igazolja. Eközben felismerjük, hogy az adott állomány(ok)ra és az elemek rendelkezésre állására vonatkozó áttekintő tudás végső soron a *reprezentációs kapacitás* megnövelését szolgálja. Nem véletlenül kezdi a listákkal és a táblázatszervezéssel az információ reprezentációját a római világban vizsgáló RIGGSBY (2019), hogy aztán a súly-és más mértékekkel, majd a két-és háromdimenziós dolgok ábrázolásával folytassa).

Hasonlóképp aluldiszkutált „információs életvilág” például a (könnyűzenei, egyetemi vagy könyv népszerűségi) ranglistáké (*ranks*), amelyekben válogatott sokaságok jelennek meg, és az értékkülönbséget tükröző besorolási mechanizmusokon keresztül valójában az adott területeken termelődő tudás egy részének létrehozása, keringése és befogadása valósul meg. (Okkal vizsgálta ezt a fiatal Bruno Latour a populáris zene világában). S nem véletlenül szenteltek már monográfiákat különböző kisvilágok ranglistakészítési elveinek és gyakorlatainak (összefoglalóan ld. ÉRDI 2020).

Mindez ott teljesen egyértelmű, ahol *a lista elemei maguk is tudásobjektumok*. Az Eblában, Sipparban és másutt feltárt ősi templomkönyvtárak egyszerű katalógusaiban kezdetben csak a rajta tárolt szöveg első sorainak megadásával azonosították a tárolt agyagtáblákat (*incipit*), s csak később csatlakozott ehhez a szerző neve, egy rövid tartalmi összefoglaló vagy épp a terjedelmet sejtető táblaszám (QUINN 2014). Ebből nőtt ki aztán a folytatás, a könyvtári katalógusokkal, bibliográfiákkal, a bibliográfiák bibliográfiáival, teauruszokkal, indexkártyákkal. Sőt: könyvajánló listákkal, *canonékkal*. Ezek azon könyvek felsorolását tartalmazták, amelyeket az összeállító minimálisan szükségesnek látott egy „univerzális gyűjteményhez” – mint például az első modern közkönyvtárát Firenzében létrehozó Niccolò Niccoli munkáját a 15. század közepén folytató Tommaso Parentucelli, aki nagyjából 250 tétellel vélte lefedhetőnek az egyes

ismeret-osztályokhoz tartozó alampüvek világát. Más kérdés, hogy amikor 1447-ben V. Miklós néven pápává emelték Parentucellit, felismerte, hogy ennél sokkal több elemet kell a könyvlistának tartalmaznia, és fordítókból meg tudósokból álló kéziratvadász ármádiákat küldött régi görög szövegek megszerzésére, latinra ültetésére, elhelyezve azokat a Vatikáni Könyvtárba. Ez a misszió végül is Kolumbusz Kristóf kisebbik fia, Hernando Colón sevillai könyvtárban próbált valódi univerzális (immár a sokféle irányból elinduló kereshetőséget is biztosító) világkönyvtárrá válni (PÉREZ-FERNANDEZ – WILSON-LEE 2021).

Valahol az indexelésnek ez a szöveges dokumentumok világából kiinduló gyakorlata vezetett emberek, dolgok, végül pedig 'minden dolog' indexeléséhez (DAY 2014), s végül a listák világának legterjedelmesebb darabjához, az Internetes keresések eredményeként töredékmásodpercek előálló, akár több millió elemből álló ad hoc *találati listákhoz*. A kezdetben pusztán keresési technikaként szolgáló szerző-és publikációs katalógusokból pedig így lettek teljesítményérték-mérő eszközök egészen korán, a modern tudomány 19. század végi mókuskerekében (CSISZÁR 2017), hogy napjainkra ugyanígy a Webre költözzön maga mérésművelet is.

VAN-E LÉTJOGOSULTSÁGA ÖNÁLLÓ LISTATÖRTÉNETI VAGY LISTATUDOMÁNYI VIZSGÁLÓDÁSOKNAK?

Wolfram von Soden, a híres assziriológus 1936-ban alkotta meg a *Listenwissenschaft* kifejezést (YOUNG 2017. 27). A „listatudomány” szerinte a sumér világ népeire oly jellemző „rendezési késztettség” (*ordnungswille*) komolyságát fejezhetné ki: a világ meghatározó jelenségeinek lexikai öntőformákba kényszerítését, amely azt tükrözi, hogy miként igazították el a dolgokat az istenek a földön. S ma már, egy kiterjedtebb történeti tudás birtokában, még merészebb értékelések születnek: TAYLOR (2007. 444) egyenesen az ősi Közel-Kelet intellektuális-kulturális örökségének motorját látja a listákban.

És valóban ilyen „fajsúlyú” igényt visznek tovább az „adatok rendjére” épülő gazdasági adminisztrációk, kancelláriák, bürokráciák, ahol a gyűjtésből, rendezésből, archiválásból, vizsgálásból és műveletvégzésből iparszerű többlételemű és magasabb kontrollképesség következik. S akár von Soden az asszírokra, úgy csodálkozik rá Foucault a szavak és dolgok rendjére, amely a katalógusokon, listákon, összeírásokon és indexeken keresztül osztályozza-kategorizálja a világot. S noha elsőként a dolgok különbségét gondolnánk kifejeződni látni rajtuk keresztül, Foucault szerint az azonosság a kulcs: a sokaságok elemeinek egymás mellé kerülése részben egy nagyobb egészet rajzol ki, ki részben közösséget, identitást teremt, egy-egy korszak epizódikus fundamentumát megteremtve (FOUCAULT 1994. xxiv).

A kortörténészek számára persze soha nem volt kérdéses, milyen igényt kielégítve és milyen módon szolgálta az ismeretek „adatosítása”, strukturált rögzítése, tárgyiasítása azoknak az információs üzemeknek és specialistáknak a működését, amelyek kisebb és nagyobb közösségek újratermelésében, fenntarthatóságában, irányításában, szervezésében és egyensúlyteremtésében játszottak fontos szerepet. Az sem volt kétséges, hogy ez a világ elképesztően kiterjedt: a bizzar listák nagy népszerűsítője, Jamie Frater egyenesen listaverzumnak (*listverse*) nevezi (FRATER 2010). És ennek a „kozmosznak” a története is valójában jóval korábban kezdődik.

Vannak, akik már a barlangfestményeket is az ökológiai fülke egyfajta állatleltáraként olvasják, de a neolitikus holdnaptárak már bizonyosan nyilvántartási célt szolgáltak, és 20-30 ezer évesek az ausztrál őslakosok rejtélyes *cyconjai* is. Kétség sem férhet hozzá, hogy a szóbeliség körülményei között a leszármazáslisták, a genealógiai tudás orális rögzítése és átörökítése is megvalósította a relációs listafunkciót. A legkorábbi térképek nemcsak földrajzi objektumokat rögzítenek, hanem egyúttal névtárak is, már az írás előzményei között is gazdasági adminisztrációs jelhasználatot találunk (állatok, növények, nyersanyagok mennyiségének nyilvántartását), a mitikus szövegek bizonyos részei a repetíció révén megőrzött sokaságokat (királylistákat, országlistákat, hadseregek csapatrészeit, betegségtípusokat stb.) tartalmaznak.

A letelepedéssel és földműveléssel az élet számtalan területével kapcsolatban jelentkezett adatrögzítési igény, és a hivatali és gazdasági írásbeliségnek, majd a tudomány és az orvoslás korai műhelyeinek köszönhetően minden „műfaj” létrejött már az ókorban, amelyek alakváltozatait a 19. század második feléig, vagy akár napjainkig is követni tudjuk. Az adónyilvántartások, népesség-összeírások, terményjegyzékek, az áru-és pénzforgalomkövetés módjai az árlistáktól a kettős könyveléssel fejlődő könyveléstechnikáig, a különböző katonai és egyházi nyilvántartások mellett a természetleírás (állatok és növények gyarapodó korpuszai), csillagászati és meteorológiai idősorok, szójegyzékek.

Mindezek összekapcsolódnak a számírással, az időszámítással, a legkülönbözőbb mértékegységekkel, az adatállomány rendezésének különböző elveivel, amelyeket hol a funkció, hol a mennyiség, hol a megbízhatóság, hol a visszakereshetőség, hol a rögzítés és tárolás fizikai-technika sajátosságai, hol a továbbíthatóság, hol ezek különböző közös metszetei határoztak meg. A korábbiaknál fejlettebb és a tárolt ismeretek rekombinálhatóságát lehetővé tevő újkori katalógus-formától a népszámlálások eredményeinek a huszadik század fordulójától egyre inkább algoritmizált feldolgozásán keresztül közeledünk a nyomtatott majd a digitális világ mind nagyobb méretű adatbázis-birodalmi felé, hogy napjainkra a reprezentálható emberi tudás egésze egyetlen végtelennek tűnő hypermediális online tartalomtérben olvadjon össze, a történelem egyfajta „felgyorsulásaként” (ahogy a Pierre Norát parafrázáló YOUNG, 2013 látni véli). Ennek a „felpörgésnek” fontos összetevője a részvételi listakészítés (*participatory listmaking*), legyen szó enciklopédikus gyűjtésről, értékelésről vagy lejátszási listákról (VAN DER VEEN, 2012). De amint ezt kimondjuk, rá kell döbbernünk, hogy a 16-17. század nagy botanikai kötetsorozatai is már ekképpen készültek: tudós levelezők egy csokorba gyűjtött adatközléseinek az eredményeként.

A listák történeti útjának számolatlanul sok izgalmas állomása, technológiai megoldása van, amelyek sokáig másirányú történeti érdeklődések forrásanyagaként kerültek elsősorban tárgyalásra. A múlt század 90-es éveinek közepe óta azonban megélnékvült az érdeklődés a listák, nyilvántartások és jegyzékek, mint önálló kutatási tárgyak iránt: Sorra születtek tanulmányok, monográfiák. 2014-ben már egy listatörténeti sorozat első kötetének szánt válogatás jelent meg egy többnyelvű szakfolyóirat könyvnyi tematikus számaként (SALINERO-LEBEAU 2014). Mégis Umberto Eco képeskönyve, *A lista mámore (Vertigine della Lista)* kellett hozzá, hogy kiemelt figyelemre méltó tárgyként kezdjen rájuk tekinteni az olvasóközönség és a történésztársadalom (Eco 2009). Ugyanabban az évben, 2009-ben jelent meg *A lista igézete (The Charm of a List)* címmel egy nagyszerű válogatás (DOLEŽALOVÁ 2009), amelynek rangos szerzőgárdájában kiváló magyar kutatók is helyet kaptak (Sághy Marianne, Bak M. János, Kiss Farkas Gábor, Visi Tamás, Laczházi Gyula), s amelynek tanulmányai közül e bevezetőben többre is hivatkozom.

Később különösen az irodalmi szöveghagyomány és a narratológia számára lett felkapott tárgy a listák históriája, és von Soden nyomán ők is legyártották a listatudomány kifejezést (*listology*), majd szenvedélyesen fordultak a teljes diakrón irodalmi szöveghagyomány felé, hogy visszamenőleg is kimutassák irodalom és lista közös kapcsolódási pontjait (ld. különösen LAEMMLE 2021).

S még napjainkban is termelődnek új listatípusok. A Trump-jelenségben fenyegetést látó Amy Siskind 2016 novemberétől – elfogultságtól nem mentesen – heti egy alkalommal elkezdte rögzíteni és megosztani azokat a híreket, szalagcímeket, amelyek az elnökhöz közvetlenül köthető, riasztónak vagy fenyegetőnek minősíthető kijelentéseket, véleményeket, kommentárokat, üzeneteket tartalmazott. Az elemszám néhány év alatt heti 9-ről 370-re (!) ugrott, s a szorgalmas hírgyűjtő eközben egy egész könyvet is komponált a listáiból (SISKIND 2018).

A LISTATÖRTÉNETTŐL AZ ADATKULTÚRA TÖRTÉNETÉIG

Nem kétséges, hogy a lista végső funkcióját tekintve nem más, mint sajátos adatrendezési forma. A történelem során megismert listatípusokat pedig, mint láttuk, különböző adatkörökkel kapcsolatos eltérő visszakeresési igények születték (Egy érdekes, a változásra és az időbeliségre érzékeny rendszerezésre ld. HAVEL 2009). Amikor az *elemi adat*, *adatscsoport*, *adatbázis*, *adattár*, *adat-ökoszisztéma* útvonalon egyre átfogóbb és összetettebb adathasználati formákat ismerünk fel, úgy válik világossá, hogy az adatscsoportok valójában egyszerű és gyakran ad hoc listák, az adatbázisok viszont sokváltozós, tervszerűen gyarapított állományok. S hogy adatbázisnak nevezhessük őket, ahhoz meg kell felelniük a *rendezőelv* (például sorszám/sorrend, dátum, kategória, név), *tárgy* (a listázott dolog), *tárgy-attributum* (a tárgy egy, több vagy sok jellemzője, paramétere, mérhető sajátossága) hármasságnak.

Pontosan ebben a szerkezetben született már meg az a British Múzeumban őrzött, hieratikus írással, két oldalra készült, 38x33 centiméteres mészkrétáblán fennmaradt, Dejr-el-Medina mellett talált, II. Ramszesz korabeli (több mint 3200 éves) felsorolás, amely a sírépítéseken foglalkoztatottak nevét, a hiányzás napját és a hiányzás okát listázta (MARSHALL, 2022), izgalmas kisablakot nyitva a munka korabeli világára. A jobb oldali oszlopban, fekete színnel 40 dolgozó neve, mellette a bal oldalon pirossal a dátum és a magyarázat: betegség (skorpiócsípés vagy szemfájdalom), sörfőzés, a feleség vagy a leánygyermek havi vérzése, elhunyt szülő testének bebalzsamozása, házának építése, ajtó megerősítése, meghalt gyermek gyászolása, különmunka a főnökkel vagy az írnnokkal, áhitat (istenével töltött idő), ünnep ... A feljegyzések elképesztő forrásértékének fényében hajlamosak lehetnénk elfeledkezni arról, hogy a nyilvántartási cél és funkció mögött láthatóan kiérlelt adatkezelési praxis áll, ami követi, támogatja és izgalmasan tükrözi vissza a korabeli társadalmi viszonyokat és a mindennapi élet struktúráit. S kisablakot nyit arra is, hogy az írnnok és az írnnok részére végzett különmunka miként illeszkedett a termelési és szolgáltatási célú munka fogaskerekei közé.

A „nagy adat” (Big Data) korszakában, amikor „az adat az új olaj” ipari jelszava harsog, s az összekapcsolt adatok óriásplatformjának tekinthető Internet jórészt betölti a világgönyvtár-álmokat beteljesítő egyetemes adatgyűjtemény szerepét, különösen fontos volna,

hogy történeti beágyazást, megalapozást és fogalmi felépítést kapjon az információtörténelemnek az a roppant módon elhanyagolt területe, amelyet az *adatkultúra történetének* nevezünk. Ebben a vállalkozásban a társadalomtörténeti fegyvertár és irány már csak azért is fontos, mert a számítógépes jelfeldolgozás kortárs szakmavilágai és azok háttértudományai mostanra teljesen a maguk képére formálták az 'adat' fogalmát – elfeledkezve arról, hogy a feldolgozó rendszer, a jelentést adó erő nem a komputációs műveletek milliárdjait végző technológia, hanem az élő emberi agy, amely formaképzéssel tesz külsőből belsővé. A műszaki szótárban az adatból születik az információ – miközben a társadalomban az emberi fejből különböző útvonalakon tárgyiasított (jelként rögzített) ismeretekből lesznek az adatok, az információ belsőből külsővé válásának egyik lehetséges csatornájaként (amit találoan ex-formációnak hívhatnánk, felülírva a szó eddigi következtelen és szervesen használatát). Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a nem látható, az érzékekkel nem megtapasztalható, emberi jelenlét nélkül nem felmérhető környezeti állapotok és azok változásai gépi eszközökkel (érzékelőkkel, szenzorokkal) ma már rögzíthetők – így mostanra már nem az emberi agy az egyetlen forrása a magasabb rendű szellemi műveletek forrásául szolgáló adattermelésnek. Ismeretelméleti szempontból ez kétségkívül új fejlemény, bár épp az akár évezredekken keresztül történő fokozatos tudásgyarapítás hőstörténetei mutatnak rá, hogy amikor az adatok „összeadódva” sokasodnak, akkor az egyik emberi agy tud a másiknak a forrásává, támogatójává válni. Az adatkultúra intézményi szereplői (a hiteleshelyektől a statisztikai hivatalokig) az ismétlődő-egymásra épülő adattermelés professzionális szereplőiként lépnek túl később az individuális meghatározottságokon, a rögzítés-tárolás-feldolgozás rendszereinél már komoly gépi támogatást igénybe véve, s ez a történet jut el mostanra oda, hogy némely adatkörök termelése már lehetséges emberi jelenlét, figyelem és beavatkozás nélkül, automatikusan. Nem mindegy azonban, milyen felbontásban ismerjük, értjük meg és látatjuk az adatkultúra (talán) a barlangrajzokkal kezdő hosszú történetét.

LISTÁK: AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI FÓKUSZPONTOK KERESÉSE ÉS E TEMATIKUS SZÁM TANULMÁNYAI

A Szegedi Információtörténeti Műhely 2020 október 14.-én rendezte meg kilencedik konferenciáját „*A lista mánora, avagy az adatkultúra története (nyilvántartások, jegyzékek, kimutatások). Az információgyűjtéstől a felhasználásig*” címmel, hagyományos partnereivel (Magyar Történelmi Társulat Információtörténeti Szakosztálya, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, UNESCO Magyar Nemzeti Bizottság Info-kommunikációs Szakbizottsága).

A vírushelyzet miatt végül is online megtartott rendezvény előadóit arra kérték a szervezők, hogy törekedjenek az alábbi négy szempont valamelyikének (akár egyszerre többnek is) az érvényesítésére:

- ne segédtudományi jelleggel tárgyalják saját forrásukat, forráscsoportjukat, hanem legyen az maga a történeti tárgy, annak műfaji, intézményi, funkcionális kontextusaival, előzményeivel, szereplő-típusaival, adatkezelési technikájával (ám ott, ahol a listákból kinyerhető új forrásérték lényeges, természetesen érdemes elidőzni ekörül is)

- ismert adat-kisvilágok új szempontú feldolgozására vagy kevésbé ismertek felfedezésére, irodalmi előzmény nélküli mozzanataik tárgyalásba vonására vállalkozzanak
- ahol erre mód van, szakadjanak el a forrás mikrotörténetétől is, és próbálják (a konferencia alcímére kacsintva) *a létrehozás és a használat* kategóriái mentén mérlegre tenni azt. Tulajdonítsanak különös fontosságot annak, hogy állításokig, hipotézisekig juthassanak a listák *döntéstámogatásban és döntéshozatalban* betöltött szerepéről, illetve *a cselekvésbe fordult döntések* hatásairól és következményeiről.
- ha lehetséges és indokolt, az információhíztartás korabeli egészének részeként kezeljék a kiválasztott forrástípust, annak információs környezetére, kapcsolódásaira érzékenyen, elszakadva a megszokott köztörténeti kontextusoktól.

Az előadók nagy része örömmel vállalkozott arra, hogy ebben a tematikus számban tanulmányként is összefoglalja a gondolatait, s ahol lehet, eredeti listaközlésre is vállalkozik.

BÁTORFY ATTILA a nemzetközi irodalomban is újszerű módon a teljes listatörténet egyik legfontosabb vizsgálati szempontját, a listaábrázolás, megjelenítés vizuális történetét tekinti át. Eközben nemcsak eljut a tipológiai rendszerezés szükségességének felismeréséig, hanem javaslatot is tesz egy induló felosztásra.

Árvai Tamás KRISTÓF az asszír zsákmánylisták kötött sorrendjét és adatszerkezetét, rejtett makrostruktúráját, rituális természetét, orális kultúrába ágyazottságát vizsgálva bizonyítja, hogy ezek – minden várakozással ellentétben – nem leltári-adminisztratív funkciót tölthettek be, hanem a valóság ideológiailag megszűrt képei voltak.

NÉMETH GYÖRGY közzéteszi a déloszi szövetség két adólistáját, s nem csak összevetésük eredményét elemzi, hanem a listaszövegek többszörös forrásértékének felsorolásáig jut. Nemcsak politikatörténeti vagy történeti földrajzi rekonstrukciók származnak az adólistákból. Más honnan nem ismert települések válnak beemelhetővé a sokaságba, sokkal többet tudunk meg a gazdaság finomszerkezetéről, s a listák következetesen változó s emiatt időrendbe szervezhető betűformái segítségével számos datálási kihívás egyszerűsödik le.

GRADVOHL EDINA aprólékos pontossággal tekinti végig, hogy Dioskoridésnek az első század második felében összeállított listája a gyógyhatású anyagokról (növények, állatok, állati eredetű anyagok, ásványok) hogyan vált másfél évezreden át papirusz-és kódexmásolatokon keresztül egy egyre gyarapodó orvosi tudás továbbra is nagy jelentőségű nyersanyagává, miként egészültek ki az eredetileg szöveges leírások illusztrációkkal, más szerzők adatközléseivel, s miként harcoltak a listák értékével tisztában lévő korabeli szakemberek a fennmaradt kéziratok megmentéséért és megszerzéséért.

Óbis HAJNALKA két listát vet össze, Augustinus saját kezűleg összeállított publikációs listáját egy püspöktársa által kompilált másikkal. Elemzésükből részben kirajzolódik az, ahogyan egy korabeli püspöki adminisztráció információs üzemként működik, másrészt nemcsak a hiányok szerkezete, a tipológiai-csoportosítási nehézségek tűnnek fel, hanem felismerjük, hogy az adatok szerkezete milyen erőteljesen befolyásolja a későbbi kulturális emlékezetet.

NOVÁK VERONIKA 14-16. századi párizsi források elemzésével meggyőzően igazolja, hogy a középkori királyi hatalom a látványos külsőségek mellett még egy olyan egyszerűnek mondható listaformát is reprezentációra, hatalmának mindennapi újraépítéséhez tud használni, mint az utca- és kereszteződésnevek felidézése vagy sorba rendezett felsorolása. S nemcsak BAK (2009)

mutatott rá nagyon hasonló funkcióra a magyar királyok intulációs listáiban felsorolt területekkel kapcsolatban (amelyek még a valójában nem birtokolt területek rituális ismételtetésével is semlegességet és objektivitást sugalltak), hanem SÁGHY (2009) is, aki nagyszerűen illusztrálta, miként legitímálták a püspökök és mártírok listái a vallás válsága és a politikai zűrzavarok közepette az episzkopális hatalmat.

HANNY ERZSÉBET török és 17-18.sz.-i főúri listaanyag segítségével azt fürkészi, miképpen válnak rendszerré az elemi listák, adatsorok, s ehhez izgalmas megfontolásokat közöl a listaműfaj hiányzó tipológiai-fogalmi alapvetéséhez.

PÉTER KRISZTINA fordításban első alkalommal teszi közzé a spanyol Armada 1588. május 9-i, lisszaboni seregszemléje alkalmából készült összeírást, amely minden, akkor fontosnak gondolt adatot táblázatosan rögzít, s amelyet később nyomtatva, több európai nyelven és változatban sokszorosítottak és terjesztettek is. Az erődemonstrációs-propagandisztikus cél egyértelmű ugyan, de nagyon izgalmas látni, miképpen találtak használható információt maguknak benne különböző szereplők, s hogyan adott a flotta veresége után a további használat az angoloknak éppen ellenpropagandára módot.

BARTA M. JÁNOS egy ismert, de az elektronikus adatfeldolgozás eszközeinek elterjedése nélkül korábban nehezen feldolgozható-használható forráscsoportra irányítja a figyelmet. A 17-18. sz. jezsuita iskolahálózat feldolgozhatóvá és összekapcsolhatóvá váló tanár-és diáknévsoraiból a regionális vonzerőtől a különböző karriertípusok azonosításáig máris számtalan izgalmas rekonstrukciós irány remélhető, de a tisztviselő kar összetételétől a családok iskoláztatási stratégiáig számos további szempont fürkészésére is nyílik majd mód.

SZÁSZ GÉZA a 18. század második felének útleírásaiban mutatja ki annak a szigorú adatstruktúrájának a megjelenését, amely az utazók információgyűjtését előformált szempontok köré rendezve szinte predesztinálták a műfaj széles körben terjedő darabjainak tartalmát elsődleges, másodlagos és sokadlagos felhasználásra. Így nem csak az „egzotikus élmény” közvetítése volt a cél, hanem egyfajta „protostatistikai” misszió teljesítése is.

SZ. NAGY GÁBOR a Rákosi-korszak fakultatív hitoktatási adatsorainak elemzésével igazolja az MDP vallásellenes propagandájának részleges eredménytelenségét, legfőképp a kisebb településeken, de még a funkcionáriusok, a párttagság vagy a kulcsszerepben lévő pedagógusok között is. A szövegben afféle „rejtett tantervként” közelebb kerülünk azoknak a veszélyeknek, érzékenységeknek és kockázatoknak a problémaköréhez, amelyeket a személyekre vonatkozó listakészítés bármely korban és bármely tárgyban hordoz.

IRODALOM:

BAK, M. JÁNOS (2009): Lists in the Service of Legitimation in Central European Sources In: DOLEŽALOVÁ, 2009: 34-45.

CSISZÁR, ALEX (2017): How lives became lists and scientific papers became data: cataloguing authorship during the nineteenth century *The British Journal for the History of Science* vol. 50. no. 1. 23–60. <https://doi.org/10.1017/S0007087417000012>

DAY, RONALD A. (2014): *Indexing It All. The Subject in the Age of Documentation, Information, and Data.* The MIT Press.

- DOLEŽALOVÁ, LUCIE (Ed.) (2009) *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*. Cambridge Scholars Publishing.
- ECO, UMBERTO (2009): *A lista mámara*. Budapest, Európa Kiadó.
- Érdi, Péter (2020): Ranking *The Unwritten Rules of the Social Game We All Play*. Oxford University Press.
- FOUCAULT, MICHEL (1994): *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*, New York, Vintage.
- FRATER, JAMIE (2010): *Listverse.com's Ultimate Book of Bizarre Lists: Fascinating Facts and Shocking Trivia on Movies, Music, Crime, Celebrities, History, and More*. Ulysses Press.
- GAWANDE, ATUL (2010): *The Checklist Manifesto. How to get things right*. Profile Books.
- GOODY, JACK (1977): *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge (UK), Cambridge University Press.
- GOROVITZ, SAMUEL – MACINTYRE, ALASDAIR (1976): Toward a Theory of Medical Fallibility. *Journal of Medicine and Philosophy* 1. 51–71. <https://doi.org/10.2307/3560992>
- HAVEL, IVAN M. (2009): Time in Lists and Lists in Time In DOLEŽALOVÁ 2009. 9–11.
- LACZHÁZI, GYULA (2009): Lists of Emotions in Historical Context. 116–126.
- LAEMMLE, REBECCA et al. (2021): *Lists and Catalogues in Ancient Literature and Beyond Towards a Poetics of Enumeration*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110712230>
- MARSHALL, COLIN (2022): 3,200-Year-Old Egyptian Tablet Records Excuses for Why People Missed Work: “The Scorpion Bit Him,” “Brewing Beer” & More. *Open Culture*, Feb.17. <https://www.openculture.com/2022/02/3200-year-old-egyptian-tablet-shows-why-people-missed-work-the-scorpion-bit-him-brewing-beer-more.html>
- PÉREZ FERNANDEZ, JOSÉ MARIA – WILSON-LEE, EDWARD (2021): *Hernando Colón's New World of Books*. Toward a Cartography of Knowledge. Yale University Press
- QUINN, MARY ELLEN (2014): *Historical Dictionary of Librarianship*. Rowman & Littlefield.
- RIGGSBY, ANDREW M. (2019): *Mosaics of Knowledge. Representing Information in the Roman World*. Oxford University Press
- SÁGHY, MARIANNE (2009): Codex to Catacomb: Uses and Functions of the Bishops' List in Fourth-Century Rome In: DOLEŽALOVÁ, 2009:46-65.
- SALINERO, GREGORIO – LEBEAU, CHRISTINE (Eds) (2014): Pour faire une histoire des listes à l'époque moderne *Mélanges de le casa de Vélazquez* (44) 2. <https://doi.org/10.4000/mcv.5719>
- SISKIND, AMY (2018): *The List: A Week-by-Week Reckoning of Trump's First Year* Bloomsbury Publishing, New York
- TAYLOR, JON (2007): Babylonian lists of words and signs In Leick, Gwendolyn (Ed): *The Babylonian World*. Routledge. 432–446.

VAN DER VEEN, JON (2012) *Participatory Listmaking: Encyclopedic Lists, Evaluative Lists, Playlists*. PhD thesis, Concordia University <https://spectrum.library.concordia.ca/974950/>

WÓJCIK, RAFAL (2009): On Five Versified Mnemonic Catalogues of Popes, Emperors, and Polish Kings from the Turn of the 15th and 16th Century In DOLEŽALOVÁ 2009. 127–138.

YOUNG, LIAM COLE (2013): The List, The Archive, The Acceleration of History. *Proceedings of the Annual Conference of CAIS / Actes Du congrès Annuel De l'ACSI*. <https://doi.org/10.29173/cais614>

YOUNG, LIAM COLE (2017): *List Cultures. Knowledge and Poetics from Mesopotamia to BuzzFeed*. Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv5jxm7n>

BÁTORFY ATTILA

batorfy.attila@btk.elte.hu

mesteroktató, ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet

Amiket Eco nem mutat meg. A listák ábrázolásának rövid története és egy lehetséges taxonómia¹

What Eco does not show

The brief history of the graphic presentations of lists and a
proposed taxonomy

ABSTRACT

While the long history of the study of lists and *Listenwissenschaft* resulted numerous findings and theories of its cognitive origins, cultural significance, functionality and use, there are surprisingly only a few accounts about the diverse graphic methods of presenting lists. In my essay I examine the visual representation of lists in a historical perspective. My commentary is based on previous information graphics taxonomies and I propose a simple framework to classification of the visual forms of lists.

KEYWORDS

listings, graphic methods, graphic representation, visual thinking, diagrammatology, information history, ars memoriae

DOI 10.14232/belv.2022.2.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.2>

¹ Ez a tanulmány csak igen kis részben egyezik a kötet apropójául szolgáló, a Szegedi Tudományegyetem Információtörténeti Műhelye által szervezett *A lista mámore, avagy az adatkultúra története – az információgyűjtéstől a felhasználásig* műhelykonferencián elmondott ismeretterjesztő előadásom tartalmával.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Bátorfy Attila (2022): Amiket Eco nem mutat meg. A listák ábrázolásának rövid története és egy lehetséges taxonómia. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 19–32.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Titkos, idegen jegyű ábrákra leltem és ismeretlen számjelekre;
és elgondoltam: kellett élni valaha embereknek, bizonyosan
most is vannak messze valahol, akik ennek szentelték az
életüket, ilyesmik kitalálásának.
Kafka Margit – Színek és évek

Umberto Eco *A lista mámora*² kiállításkatalógusa közel kétszáz, maga által válogatott képet mutat be. Találunk itt közismert és kevésbé ismert csatalejeneteket, *Maiestas Dominit*, Utolsó ítéletet, Jessze vesszejét, *Pannini* kép-a-képben galériáját, csendéleteket, erényábrázolásokat, diadalmeneteket, metszeteket és fotókat kabinetekről, wunderkammerekről, relikviáriumokról, Campbell's levelesdobozokat és néhány tudományos illusztrációt a flóráról és faunáról. Eco elsősorban a grand artból hoz példákat. Mennyezetfreskók, festmények, táblaképek, miniatúrák és metszetek sorakoznak a lapokon, könyve pedig egyfajta kétirányú *ekphrasis*. Többnyire műalkotások, iparművészeti tárgyak, enumerációk és katalógusok (szép)irodalmi leírásai és azok képi illusztrációi. Ez a literátus és művészettörténeti hagyományból következő emelkedettség azonban lemond a listák vizuális reprezentációinak hétköznapiabb, az élet kevésbé lírai, epikus vagy drámai dolgait rögzítő típusairól: a jegyzetekről, táblázatokról, felsorolásokról, lajstromokról, leltárakról, és azok grafikus, diagrammatikus ábrázolásairól. Készítésüket nem az *ut pictura poesis* mámora vezérelte, hanem a praktikum. Ez a tanulmány a hétköznapi listákról³, azok a kutatástörténetben elhanyagolt⁴ grafikus ábrázolásairól és a grafikus ábrázolások néhány jellegzetes-általános formájáról szól.

² Eco 2009.

³ A tanulmányban a listát a különféle vizuális reprezentációk kiindulópontjaként használok, miközben maga a rögzített lista egyben vizuális reprezentáció is. A lista általános definíciója szerint információk felsorolása egymás alatt, vagy egymás mellett. Ugyanakkor a listákhoz gyakran rendelünk hozzá kategóriákat, minőségeket, mennyiségeket, legtöbbször táblázatos formában. Így a lista fogalmához szorosan kötődik a táblázat is, amely szintén vizuális reprezentáció.

⁴ A listákkal foglalkozó tudományos művek többsége a listákra, mint írásos/irodalmi/történeti emlékként és forrásokként, vagy, egyes esetekben beszédaktusként tekintenek, azok vizuális, grafikus sajátosságaival nem foglalkoznak. Ebben a tanulmányban többségében azokra a művekre hivatkozok, amelyek legalább elméletileg felvetik, hogy a listákat vizuális reprezentációkként is lehet kezelni, így grafikus tulajdonságai révén is tanulmányozhatók.

1. A LISTA KOGNITÍV EREDETE

Az első listák⁵ Mezopotámiából származnak, keletkezésüket az ie. 3000 körüli évekre teszik.⁶ Jack Goody antropológus a listák megjelenését egyfajta kognitív-kulturális fordulatként értelmezi, amely nem csupán a javak cseréjének és dokumentálásának természetében hozott változást, hanem a „gondolkodási módozatokban” is, amelyek ezeket a tevékenységeket kísérték, hiszen a listába szedett információkat – kivéve talán az egészen egyszerű lineáris felsorolást – egészen máshogy dolgozza fel az agy, mint a beszédet, vagy akár milyen más típusú írást.⁷ A listák sajátossága Goody szerint a diszkontinuitás, amely alapvetően megkülönbözteti a beszédétől és az írástól, hiszen a listát minden irányból lehet olvasni/nézni, zárt szintaktikai rendszer, világos eleje és vége van,⁸ amelyet sokszor a lista hordozóanyagának dimenziói szabnak meg, és – amely Goody szerint talán a legfontosabb – a lista eleve az információk különféle sorrendezésére ösztönöz, például alfabetikus, numerikus, kategorikus rendezésre, amely végül a táblázathoz vezet majd el bennünket.⁹ Alex Young ezt a folyamatot a szavak és a dolgok dekontextualizálásának nevezi, amely során a későbbi kultúrákban még a narratíva is elveszik¹⁰, ugyanakkor ez a folyamat utat is nyit a vizualitás különféle konfigurációi felé.¹¹ Ezzel egybecseng Goody azon érvelése, hogy szerinte az ékírás és az azt megelőző piktografikus proto-írások, amelyek szavakat és fogalmakat jelölnek, nem pedig az élő beszéd hangjainak jelölésére formáltak meg Mezopotámiában, tulajdonképpen kifejezetten kedveztek a listák létrejöttének. Walter Ong történész ennél tovább ment, és megfordította a folyamatot. Mások, különösen a régész Denise Schmandt-Besserat korábbi felvetésére¹² építve maga is arra jutott, hogy a sumer ékírás létrejött az egyes dolgok számontartására és a gazdasági ügyletek iktatására használt, állatokat vagy terményeket képi formában szimbolizáló zsetonok (token) következménye.¹³ Ebből fakadóan az ékírást eleve az adminisztratív-listázási igény – vagy, ha tetszik, ahogy az asszirológus Wolfram von Soden nevezte *Ordnungswille*, vagyis a rend akarása¹⁴ – hívta

⁵ A listákról, mint információtörténeti artefaktumokról lásd összefoglalóan, korábbi bibliográfiával KELLER 2021.

⁶ Lásd például MENNINGER 1992 (1969). 163–164, GOODY 1977. 74–104, ONG 1982. 84, és YOUNG 2017. 23–27, utóbbi Goody munkájának hosszabb kommentárjával. Az első mezopotámiai listákat ie. 3100 körülre datálják.

⁷ GOODY i.m. 81.

⁸ Ezt a zártságot nevezi végső soron Eco a végtelenség felfogásának. 2009.

⁹ Ibid. Goody állítását a diszkontinuitásról újabban megkérdőjelezték. Lásd: KELLER 2021. 579.

¹⁰ Természetesen ettől még egy listának lehet narratív funkciója is, mint mondjuk egy enumeráció, vagy egy királylista esetében.

¹¹ YOUNG i.m. 25.

¹² SCHMANDT-BESSERAT 1978, 1982. Schmandt-Besserat elméletét idézi Young is. YOUNG i.m. 25.

¹³ Kognitív szempontból a folyamat viszonylag lassúnak mondható. Denise Schmandt-Besserat ezeknek a tokeneknek az első előfordulását ie. 8000 körülre teszi, vagyis az ékírásos listák megjelenéséig még ötezer évet kell várni.

¹⁴ Egy kiadatlan doktori disszertációra hivatkozva Idézi YOUNG i.m. 27, 23-as lábjegyzet, az eredeti, 1936-os forrás megadása nélkül. Young tévesen Van Snodennek írja Wolfram von Soden nevét, továbbá szintén tévesen rosszul adja meg a dolgozat szerzőjének a nevét is, Niek (Nicolaas) Veldhuis helyett Nick Velhuisként hivatkozik rá. A *Listenwissenschaft*, vagyis a listatudomány fogalmát is megteremtő Soden az archaikus, kicsit Alois Riegl *Kunstwollen* (művészetakarás) fogalmára emlékeztető *Ordnungswille* fogalmát a kozmológiai rendrakás értelmében használta, és úgy vélte, hogy ezek a listák a középkori kozmológiai ábrákkal analógok. Ennek az elméletnek a kritikáiról lásd részletesen: ROCHBERG 2016. 94–95. A Listenwissenschaftfről és a mezopotámiai tudástermelésről lásd: HILGERT 2009.

életre, nem pedig az élő beszéd grafikus-formalizált leképezésének igénye.¹⁵ Mivel az ékírással táblákkal foglalkozó régészek, nyelv- és írástörténészek mentális térképén a huszadik század elejéig kizárólag az utóbbi igény szerepelt, ezért az ékírással táblákat el sem tudták olvasni, mert azt feltételezték, hogy ezek az agyagtáblácskák nagyobb narratív szövegek töredékei.¹⁶ A korai agyagtáblák azonban négyzetesen, csoportosítva, táblázatszerűen mutattak jeleket, a jelek olvasásának iránya csak jóval később fordult el kilencven fokkal, hogy a balról-jobbra, soronkénti olvasási rendet felvegye.¹⁷

A fentiekből következik, hogy amennyiben a lista nem a beszéd leképezése, de még csak nem is a narratológiai elvárásainknak megfelelő írás, akkor mégis micsoda? Lorainne Daston a 17-18. századi táblázatokról azt írta, hogy az időjárási jelenségek, mint a légnyomás, csapadék, hőmérséklet vagy szélerősség megmért adatait közlő táblázatokat a kor tudományos közössége nem pusztán számokat és betűket tartalmazó közlésként kezelte, hanem a jelenségek „képeként”, azok grafikus ábrázolásaként.¹⁸ A listák jelentése és olvashatósága nem a nyelvtani struktúrából vagy a nyelvből magából eredeztethető, hanem – ahogy Young megállapítja – a listákat alaphoz bizonyos, sokszor láthatatlan vizuális és grafikus minőségek keretezik, mint oszlopok, sorok és rendezési technikák. Ebből fakad, hogy a listákat nem *írjuk*, hanem *kitöltjük*.¹⁹ Ebből kiindulva – eltekintve attól, hogy az írás-kép (script) önmagában grafikus ábrázolás – még az a lista is, amely pusztán bizonyos dolgokat nem meghatározott sorrendben jegyez le írásos formában, tekinthető egyben vizuális reprezentációnak is.²⁰

A listák, mint információábrázolások elsődleges funkciójukat tekintve memóriasegédék. Többek közt a neuroantropológus Merlin Donald is amellett érvelt, hogy a világ dolgainak listába szedése vizuális reprezentációként jelent meg az emberiség kognitív fejlődése során, ezeknek a mentális képeknek konkrét grafikus ábrázolásai pedig a munkamemória (*working-memory*) felszabadítására jöttek létre.²¹ A memóriasegéd-elmélet az információábrázolások elméletének is egyik központi állítása. Jacques Bertin, az információábrázolások szemiotikai alapjait lera-kó francia térképész szerint az információábrázolások alapvetően három funkciót töltenek be attól függően, hogy milyen ábrázolásról beszélünk. Mindhárom a memóriával áll kapcsolatban. Az egyik csoport a rögzítő/megőrző ábrázolás, amelyeket nem kell, és sok esetben nem is lehet megjegyezni, viszont mindig elő lehet őket venni. Ezek egyfajta leltárként szolgálnak. A kommunikatív csoportba a nagyon egyszerű, könnyen, gyorsan megjegyezhető ábrázolások tartoznak. Végül a harmadik csoport a feldolgozást és a megértést segítik, ezek kifejezetten a megjegyezhetőség és a visszaidézhetőség miatt alakultak ki.²² Nem véletlen, hogy a fogalmi-

¹⁵ ONG 1982. 84.

¹⁶ YOUNG i.m. 27.

¹⁷ DONALD 1991. 289.

¹⁸ DASTON 2015. 194.

¹⁹ YOUNG i.m. 27.

²⁰ Más kérdés, hogy minek a vizuális reprezentációja. Walter Ong szerint még a *script* és a képirás sem csupán képek, mint picturák, vagy dolgok vizuális reprezentációi, hanem a beszédaktusé, vagyis annak a cselekménynek a vizuális reprezentációja, hogy valaki kimond valamit. ONG im. 82.

²¹ DONALD 1991.

²² BERTIN 1967/2010. 160–163.

hierarchikus diagrammatikus ábrázolás aranykora egybeesett a középkori és reneszánsz kori *ars memoriae/memorativa* művelésének aranykorával.²³

Nem hagyható ki azonban az információábrázolásokkal kapcsolatban az a közkedvelt értelmezés sem, hogy ezek a vizuális reprezentációk a tudástermelés hordozórakétái lennének.²⁴ Johanna Drucker még ennél is tovább megy. Szerinte ugyanis az információábrázolások nem pusztán hordozók és katalizátorok, hanem a világról alkotott tudásunk túlnyomó többségét eleve információábrázolásokon keresztül szerezzük.²⁵

2. A LISTÁK HASZNA

Az emberiség sok (tíz)ezer évvel az írás feltalálása előtt már használt ilyen *aides-mémoire*-okat, például a már említett tokeneket, vagy fából, csontból készített számolóeszközöket. A tokenekről ma már tudható, hogy a kereskedelem fontos eszközei voltak, a számolóeszközök kialakulásának okairól azonban csak sejtéseink lehetnek,²⁶ noha később, egészen a 19. század közepéig még Európában is használatban voltak szintén a kereskedelmi ügyletek számontartására. A fennmaradt régészeti leletek, agyagtáblába vésett mezopotámiai ékírásos listák alapján azt lehet mondani, hogy a listák megjelenése elválaszthatatlan a (város)állam megszervezésének és feladataitól és az ezzel megnövekvő adminisztratív munkáktól.²⁷

Goody az adminisztratív, az állam, a templom vagy akár egyetlen ember javait rögzítő-felsőroló listákon (inventáriumok, számadások, tranzakciókat lejegyző listák) kívül még két alapvető ókori listatípust különböztetett meg: az eseménylistákat, és a lexikális listákat.²⁸ Az eseménylisták²⁹ egyfelől a *historia* és a *mythos* múltbéli történéseit hivatottak kronologikusan feljegyezni, illetve az elmesélt történetek „ténybeli” egymásutánját áttekinthető, egyszerű formában sűriteni. Ilyen eseménylisták például a sokszor reprezentatív-propagandisztikus céllal készült sumer uralkodó- és egyiptomi királylisták, dinasztikus genealógiák, amelyek gyakran kísérték az annaleseket és a krónikákat. Másfelől eseménylistaként tekinthetünk egyes rítusok procedúráit, illetve vallások ünnepnapjait rögzítő kánontáblákra, vagy az év fontosabb eseményeit feljegyző kalendáriumokra, vagy esetleg a népszerű to-do és bevásárlólistákra is. Végül Goody lexikális

²³ Lásd összefoglalóan az ókortól kezdve, rengeteg diagrammatikus ábrával: YATES 1966/1999. Érdekes megjegyzést találunk Mary Carruthersnél arra vonatkozóan, hogy a középkorban ezeket az ábrákat, diagramokat nem képként, hanem az írás egyik fajtájaként kezelték. CARRUTHERS 1990/2008. 222.

²⁴ Ez a vitatott értelmezés annyira általánosan elterjedt, hogy külön nem hivatkozok egyetlen forrásra sem.

²⁵ Drucker ezt a jelenséget a mimézis után grafézésnek nevezi. DRUCKER 2014.

²⁶ Egyes, vitatott elméletek szerint az első számolóeszközökkel a kökor embere holdfázisokat, vagy menstruációs ciklusokat tartott számon. Ennek az elméletnek, ha nem is az első, de mindenképpen legaktívabb és legkitartóbb képviselője az amerikai muzeológus és amatőr kőkorász, Alexander Marshack volt, legélesebb bírálója pedig a régész Francesco d'Errico. MARSHACK 1972, D'ERRICO 1989. Érdemes lenne azon elgondolkodni, hogy ezek a proto-notációs rendszerek vajon egyfajta mentális listákként jelentkeztek-e az emberi elmében.

²⁷ Érdekes párhuzamot lehet felfedezni itt a 18. század közepétől kibontakozó információábrázolás-forradalommal, amelynek egyik fő katalizátora szintén a modern állam születése és az azzal együtt járó adminisztratív-ellenőrző hatalom volt.

²⁸ GOODY i.m. 84–106.

²⁹ Ibid 90–95.

listáknak nevezi³⁰ a fogalmak, szavak, jelenségek közötti értelmi, szintaktikai, vagy egyéb kapcsolatot, hierarchiát, szervezőerőt, valamint filozófiai és isteni igazságot láthatóvá tevő listákat.

3. A LISTÁK ÁBRÁZOLÁSÁNAK EGY LEHETSÉGES OSZTÁLYOZÁSA

Ahogy eddig láttuk, a listák kognitív eredetével, funkcionális és tematikus osztályozásával viszonylag sokan foglalkoztak, azonban meglepő módon a listák változatos grafikus ábrázolásainak osztályozásával még nem. Nehezítheti a dolgunkat, hogy a listák ábrázolásának nincsen sem formanyelvi története, és nem lehet kronologikusan korszakolni sem az ábrázolásokat. Nincsen továbbá evolúciójuk sem,³¹ hiszen szemiotikailag, és vizuális jelrendszerüket tekintve az egyszerű és meglehetősen bonyolult, továbbá a felsorolások, figuratív, vagy absztrakt/geometrikus ábrázolások korban egymás mellett léteznek a mai napig.

A listák tanulmányozása alapvetően a következő kategóriákra való bontást engedélyezi meg számunkra. 1. táblázatos ábrázolások 2. diagrammatikus ábrázolások 3. idővonalak. Természetesen vannak hibrid ábrázolások is. Az ábrázolás típusát számos körülmény, így például a hordozóanyag, a készítés technológiája, továbbá az ábrázolni kívánt információk/adatok mennyisége és minősége is meghatározhatja.

3.1 Táblázatos ábrázolások

A táblázatok alapvetően olyan információkat jelenítenek meg, amelyek egymáshoz való viszonya nem hierarchikus, nincs köztük konkrét logikai kapcsolat és nincs előre meghatározott sorrendjük (adminisztratív listák), kivéve, ha az események időbeli egymásutániség fontos kritérium volt (eseménylisták), mint a királylisták, egyes egyszerű genealógiák, kánontáblák vagy kronológiák esetében.³² Érdeemes megfigyelni, hogy a korai listák a proto-ékirással készült nagyon korai listáktól eltérően viszonylag hamar sztenderdizálódtak és táblázatos, de mindenképpen különféle (segéd)vonallakkal, vagy hangsúlyosan üres képsíkokkal tagolt, oszlopos-soros-cellázott formát öltöttek attól függetlenül, hogy az információk tagolásának sorrendisége és iránya fentről-lefelé, vagy jobbról-balra (sok esetben mindkettő) való olvasást kívánt meg. A szem vezetését az égetett agyagtáblák pusztán az olvasás konvenciója és a cellázás révén tudták megoldani, de még az egyiptomi monumentális, kőbe karcolt-véselt-ütött királylista-reliefek sem használtak színeket. Ebben a tekintetben a papirusz-pergamen-papír megjelenési sorrend új lépést jelentett, mivel a festett színekkel már különféle kategóriákat, egyezéseket vagy kiemeléseket is meg lehetett mutatni. A nyomtatás elterjedésével a táblázatok ismét fekete-fehérek lettek, így az információk és azok sorrendje vonalas/bekezdéses tagolása vált újfent hangsúlyossá.

³⁰ Ibid 95–106.

³¹ Már ha az ékirástól az interaktív interfészig tartó technológiai útvonalat nem tartjuk evolúciónak.

³² ROSENBERG – GRAFTON 2010, BOYD-DAVIS 2017.

3.2 Diagrammatikus ábrázolások

Voltak azonban olyan összegyűjtött információk, amelyek ábrázolása pusztán szavakkal és egyszerű tagolókkal, mintegy táblázatszerűen már nem volt célravezető, vagy magának a választott formának külön szimbolikus-metaforikus jelentése volt. Ilyen információcsomagoknak felelnek meg Goody lexikális listái, amelyek összefüggései, logikai-hierarchikus kapcsolatai kedveztek a sematikus-diagrammatikus-absztrakt ábrázolások megjelenésének és elterjedésének. Ezek között találjuk meg majd a természet rendjét az ontológia, az információ és a gnoziológia szerint osztályozó diagramokat is. Ezeket nevezte James Elkins művészettörténész Kant és a neuropszichológia sémaelmélete alapján *schematáknak*, vagyis olyan vizuális reprezentációknak (*image*), amelyek majdnem tisztán matematikai-geometrikus jelrendszerek.³³ Ugyanezek az ábrázolások Yuri Engelhardtnál link-diagramok névvel szerepelnek, mivel az ábrázolások szintaktikai kapcsolatok (linkek) sorozatára épülnek.³⁴

3.2.1 Fastruktúrák és más figurális ábrázolások

A fa az emberiség történetének egyik legősibb szimbóluma, szinte nincs olyan kultúra, mitológia, mondakör és vallás, amelyben a fa ne kapna fontos, vagy akár központi szerepet.³⁵ Az akkádok, az asszírok és a babilóniaiak a világ közepén álló szent fának áldoztak,³⁶ az egyiptomiak a szikomorfát tisztelték, a judeokeresztény bibliai genezisből jól ismerjük az élet/tudás fáját, amely az Édenkertben állt és amelyről a gonosz sugallatára Éva leszakajtja az almát. A fa, mint a teremtés, tudás, termékenység szimbóluma megjelenik a görögöknél, az ősi Kínában, a buddhistáknál (bodhi fa, amelynek árnyéka alatt Buddha megvilágosodott), az iszlámban (tooba-fa), a hinduknál (Ashvattha fűgefá), a germán és skandináv mondakörben (az eget és az alvilágot összekötő Yggdrasil kőrisfa, a szászoknál az Irminsul tölgy(fa)oszlop), és a középkortól kezdve az európai folklórban (May-pole, májusfa). A fa, mint szimbólum azonban nem csupán mitológiákban és vallásokban jelenik meg, hanem filozófusok, tudósok, költők és írók is szívesen fordultak mindig a fa gyökerében, törzsében, ágaiban, leveleiben és termésében rejlő vizuális metaforához. A fa természetes felépítése hierarchikus-alá/mellérendelő (törzsből kinövő ágak, ágakból kinövő levelek és termések), így tökéletesen alkalmas fogalmak, szavak, ideák, rokonságok közti relációs listák, hierarchikus-logikai kapcsolatok, rendszerek sematikus és adatalapú ábrázolására, valamint a fastruktúrára elvére épülnek a gráfok, hálózatábrázolások, de még a különféle szervezeti ábrák és mindmapping módszerek is³⁷

Az első, kifejezetten a *genus* és a *species* fogalmi közötti relációkat leíró elv a szíro-fóníciái neoplatonista Türoszi Porfűriosz (234–305) Arisztotelész *Kategóriájához* írt bevezetőjében, az *Isagógéban* jelent meg. A porfűrioszi fa (*arbor Porphyrii*, vagy *scala praedicamentalis*, azaz a létállapot fokai) első ábrázolása Boethius (480k–524/26) latin fordításának és kommentárjának

³³ ELKINS 1999. 213.

³⁴ ENGEHLARDT 2002. 140.

³⁵ Lásd PHILPOT 1897, JAMES 1966.

³⁶ GIOVINO 2007.

³⁷ LIMA 2014. 16–19.

másolataiból maradt fenn,³⁸ noha maga nem fának, hanem *stemma*nak nevezte el. Az *Arbor Porphyrii* elnevezés jóval későbbi, a 13. századi spanyol-portugál teológus, Petrus Hispanus *Tractatus*ában (*Summulae Logicales*) található meg először.³⁹ A fastruktúra olyannyira termékeny metaforának bizonyult, hogy a középkori rendszeralkotó intelligencia szinte minden területén, így a tudományok (*Arbor scientiae* – a tudás fája), a jogtudományban (*Arbor iuris/consanguinitatis* – leszármazási fa, és *Arbor affinitatis* – házassági fa), a Krisztológiában (*Arbor Jesse* – Jessze vesszeje, Jézus családfája), a teológiában (*Arbor/Lignum vitae* – Az élet fája, *Arbor virtutum et vitiorum* – Az erények és bűnök fája), a történetírásban (különféle uralkodói családfák), de ismertek voltak a fizikai, kozmológiai törvényeket (*elementalis*), a botanika és orvoslás tárgykörét (*vegetalis*), az emberi test működését (*humanalis*), az egyházszervezetet (*apostolocalis*) és a csillagászati, asztronómiai törvényeket (*celestialis*) ábrázoló fák is.⁴⁰

Manuel Lima dizájntörténész a forma és elrendezés alapján a fastruktúra elvére épülő ábrázolásokat tizenegy kategóriába sorolja.⁴¹ Ezek sorrendben: figuratív fák, függőleges fastruktúrák (mint például a genealógiák), vízszintes dendrogramok (például a Nagy Francia Enciklopédia tartalomjegyzéke), négyzetes fastruktúrák, Voronoi-fastruktúrák, kör alakú fastruktúrák, többirányú fastruktúrák (mint például Darwin életfája *A fajok eredetéből*), körbe rendezett dendrogramok, hiperbolikus fastruktúrák, napsugár-diagramok, jégcsap-struktúrák. Ezek közül pusztán a figuratív fák imitálják a tényleges fákat, illetve újabban a hálózatábrázolások egy iránya is visszatért a fa metaforához. Noha a fastruktúra messze a legelterjedtebb figurális ábrázolástípus, a középkorból vannak példáink kéz-, virág-, torony- és emberi testábrázolásokra is.

3.2.2 Geometrikus alakzatok - a kör és más síkidomok

Szabályos geometrikus alakzatok a természetben az emberi szem számára ritkán fordulnak elő, így a geometrikus alakzatokat nem a *mimesis*, hanem az emberi elme kreativitása hozta létre. Noha geometria történetét a hagyományos elbeszélések Eiklidész *Geometria*jánál kezdik,⁴² már a paleolitikum embere is szabályos geometriai alakzatokat karcolt, vésett vagy festett a kőeszközeire, barlangfalaira, vagy egyenesen a kőkori tájba, noha jelentésükről nincs egyetértés, ha egyáltalán jelentettek valamit. A matematikus Abraham Seidenberg a geometria (és a matematika) eredetét az őskori-órkori rituálék megszervezésében látta.⁴³ A nyelvész William L. Abler szerint a nyelv kialakulásának evolúciós-kognitív előfeltétele eleve a természet jelenségeiben geometrikus szabályokat, például szimmetriát kereső és megállapító elme volt.⁴⁴ Akár így volt, akár nem, Rudolf Arnheim a vizuális gondolkodás egyik archetípusának tartotta

³⁸ Például MIGNE 1847. 41. Boethius Isagoge-fordításáról és a latin kereszténységre gyakorolt hatásáról lásd: ASZ-TALOS 1993. Noha Boethius eredeti ábrája nem maradt fenn, a szövegből világosan kiderül, hogy Boethius arra invitálja az olvasót, hogy vizsgálja meg az általa közölt ábrát. PIGGIN 2019.

³⁹ A porfírioszi fa ábrázolástörténetéről lásd kimerítően: VERBOON 2014.

⁴⁰ Néhány támpont a további tájékozódásra: SALONIUS – WORM 2014., EVEN-EZRA 2021., Klapisch-Zuber 1991.

⁴¹ LIMA 2014.

⁴² Lásd ZAITSEV 1999, HEILBRON 2000

⁴³ SEIDENBERG 1961, 1981.

⁴⁴ ADLER 2005, 2010.

a geometrikus alakzatokkal való gondolkodást, különösen a számok és a tudományos, filozófiai elméletek felfogása, megértése és kommunikációja területén.⁴⁵

Szemben a fastruktúrával, a geometrikus ábrázolásoknál az ezzel foglalkozó könyvek és tanulmányok nem tüntetnek ki egyetlen ábrázolást sem az elsőség dicsőségével. Nem tartunk számon tehát sem első köralakú, sem első háromszögalakú információábrázolást. Az azonban bizonyos, hogy ahogy Euklidész pusztán tudományos *Geometriája* a koraközépkor folyamán egyre inkább Istenbizonyítékként is szolgált, a 11. századtól kezdve úgy sokasodtak meg a teológiai, filozófiai, kozmológiai és természettudományos művekben a szakralizált, keresztény szimbolikával és jelentésekkel felpumpált geometrikus ábrázolások.⁴⁶ Lexikális-szintaktikai listáknál találkozhatunk háromszögekkel, hasábokkal, rombuszokkal, trapézokkal és oktagonokkal is, de egyik sem annyira népszerű, mint a kör.

A kör iránti gyengéd érzelem nem a kereszténységgel kezdődött. Mint az emberiség egyik legrégebbi szimbóluma Platón felfogásában a kör egy mentális konstrukció, a természetben nem fordul elő, így a materiális világban sincs megfelelője. Így a kör, mint univerzális szimbólum a tökéletességet, a tisztaságot, az egységet, egyetemességet, az időtlenséget, a végtelent és a világegyetemet jelenti, de mozgást is asszociálunk hozzá (az élet körforgása, Fortuna kereke).⁴⁷ A kör grafikus tulajdonsága, hogy minden elforgatásnál szimmetrikus, nagyon könnyű egyenlő részekre cikkelyezni, különféle nagyságú köröket egymásra rajzolva az ívek gyűrűket rajzolnak ki, a kör befoglal, továbbá a körök metszeteivel halmazokat lehet képezni. Így a kör alkalmas a hierarchiák, a szférák, a rész-egész arányok, vagy a középponttól való közelség-távolság ábrázolására.

Manuel Lima a körábrázolások taxonómiáikának megalkotásakor hét családot, ezeken belül pedig harminc különféle típust különböztet meg attól függően, hogy a köralakzathoz, vagy körbe rendezett ábrához milyen más vizuális jel, felosztási elv van társítva.⁴⁸

3.3 Idővonalak

Már az eseménylistákat rögzítő táblázatos ábrázolások némelyikénél, mint például a királylisták, vagy a genealógiák is fontos szempont volt az időfaktor, amely meghatározza a lista elemeinek sorrendjét. Az idővonalakat jó okkal veszem külön, mivel noha az idővonalaknál is világosan látható a táblázatos tagoltság, a vizuális jelek és azok tulajdonságai révén nem pusztán egy lineáris, horizontálisan vagy vertikálisan olvasandó kronológiát kapunk, hanem az időpontok és az ábrázolt események tulajdonságai, minőségei is láthatóvá válnak. Ugyanakkor, némileg meglepő módon, időrendben ez az ábrázolási típus alakult ki a legkésőbb. Meglepő lehet ez annak fényében, hogy a táblázatos krónikák, kalendáriumok, annalesek Kaiszareiai Euszébiosz (265–339) *Chroniconja* óta rendelkeztek az időtengellyel és a kategóriaoszlopokkal. A dimenziók, vagyis azok az információk, amelyek összehasonlíthatóságot tesznek lehetővé, azonban hiányoztak róluk. Egy királylista esetében vizuálisan is érdekes lehet, hogy melyik

⁴⁵ ARNHEIM 1969/2004. 208–225, és 274–293.

⁴⁶ ZAITSEV 1999.

⁴⁷ LIMA 2017. 32–46.

⁴⁸ Ibid. 59–63.

király mettől-meddig uralkodott, mekkora területet mondhatott a királysága részének, hány alattvalója volt, uralkodása ideje alatt hány népet hódított meg, vagy hány csatát nyert meg.

Az időskála egységesítésére és folyamatossá tételére, az időintervallumok jelzésére, valamint az események hierarchizálására már táblázatos formában, a cellák vagy a betűk méretezése által is találunk grafikai kísérleteket a 16. századból,⁴⁹ noha továbbra is Euszebiosz *Chroniconja* volt a sztenderd ábrázolástípus. A kronológiai táblák ábrázolásában a 18. század hoz igazi vizuális fordulatot. A francia Jacques Barbeau-Dubourg 1753-as *Chronologie universelle* idővonala szakított a szinoptikus ábrázolással, vagyis azzal, hogy a történelem menetét egyetlen, jóllehet nagyalakú táblán ábrázolja, és a közel 16,5 méter hosszú papírtekerceset egy harmonikaszerű fatartóba csévelte föl. A méretezése miatt az idővonal rendkívüli részletességet tett lehetővé számára, viszont a tekercs léptetésével lehetőség volt egyszerre csak egy időablakot szemlélni. Ezzel a megoldással ma interaktív formában lehet találkozni. A térképész Thomas Jeffreys ugyanebben az évben megjelent *A Chart of Universal History* táblája visszaállt ugyan a szinoptikus ábrázolásra, ugyanakkor a korábbi kronologikus táblákkal ellentétben a vizuális hangsúlyt nem az adott időpontban és térben bekövetkezett történeti eseményre tette, hanem az egyes történelmi korok, birodalmak időbeli határait. Noha Jeffreys idővonalát is fentről-lefelé kellett olvasni, mégis láthatóvá váltak az egyes birodalmak párhuzamosságai, időbeli és területi dimenziói. A szinoptikus idővonalak ma is használatos sztenderdjét végül az angol teológus, Joseph Priestley alkotta meg az 1765-ben megjelent *A Chart of Biography*, valamint az 1769-es *A New Chart of History* tábláival. Priestley véglegesen szakított a kronológiák idővonalának vertikális vezetésével, és az időt áttette az X-tengelyre és a skálát száz évre állította időszámításunk előtt 1200-tól időszámításunk után 1800-ig. Az életrajzi táblájánál hat foglalkozáskateóriát különített el, mint az államférfiak és harcosok, filozófusok, matematikusok és fizikusok, művészek és költők, szónokok és kritikusok, valamint történészek és jogászok. Az egyes történelmi személyeknél vonalakkal jelölte, hogy mettől-meddig éltek. Az X-tengelyen továbbá feltüntette, hogy az egyes személyek kinek az uralkodása, vagy pápasága alatt működtek. Így átnézetben nem csupán párhuzamos életrajzokat kapunk, hanem az adott kor, illetve Priestley tudása alapján egy sűrűség/eloszlástérképet is. Az 1769-es *New Chart of History* ehhez képest kevésbé volt invenciózus, hiszen lényegében Jeffreys 1753-as idővonala tengelyeinek megcserélése, mégis sokkal könnyebben olvasható. Érdeemes megfigyelni, hogy Priestley két idővonalának méretei és skálázása megegyezik, tehát megfelelő technológiával adott esetben akár egymásra is lehetett volna őket vetíteni.⁵⁰ A Priestley idővonalai után megjelentek többsége lényegében a mai napig az ő elrendezését és grafikus megoldásait követi.

Az idővonalak egy másik jellegzetes ábrázolása az idő múlását folyamként és azok vízgyűjtő területeiként bemutató táblák és tekercesek voltak, amelyeknél a vizuális asszociációt egyes esetekben még a hullámok is segítették. Az idővonalak koncentrikus ábrázolására is van számos példánk. Külön figyelmet érdemel Emma Willard 1846-os nevezetes *Temple of Time* ábrázolása, amelyen perspektívikusan, bár jelentősen elnyújtottan megrajzolt görög klasszikus templom és azok különféle építészeti tagozatai (mennyezet, padló, oszlopok) adják a vizuális keretet az egyes személyek, államférfiak, birodalmak és országok párhuzamos történetének.

⁴⁹ ROSENBERG – GRAFTON 2010. 70–79.

⁵⁰ Ibid. 112–126.

4. MODERN STATISZTIKAI ÁBRÁZOLÁSOK

A ma már konvencionálisnak, és talán legelterjedtebbnek számító grafikonok, oszlop- és rúddiagramok az információábrázolások történetében kifejezetten kései fejleményeknek számítanak, noha történeti és kulturális jelentőségüket és hatásukat nem lehet túlbecsülni. A felvilágosodás és a modernitás ellenőrző és tervező, bürokratikus és kaszárnyaállamainak létrejöttében épp olyan kitüntetett szerep jutott nekik, mint a 19. század polgárosodásában és nemzeti függetlenségi mozgalmában.⁵¹ Ez az az időszak, amikor a racionalizmus kereszténységben gyökerező gondolati, rendszerező sematikus-diagrammatikus ábrázolásait kiszorítják az empirizmus mért adatokra épülő, absztrakt vizuális jelekkel operáló, viszonylag rövid idő alatt sztenderdizálódó ábrázolásai.

Az állam megszervezéséhez és tervezéséhez elengedhetetlen gazdasági, társadalmi és földrajzi adatokat a 16. század közepétől kezdték el szisztematikusan lejegyezni, modern táblázatos formában pedig a 17. század közepétől állnak rendelkezésre példák egyre növekvő számban, noha az állam (szám)tudománya, a statisztika a 18. század közepétől kezd el önálló tevékenységként létjogosultságot szerezni. Meglepőnek tűnhet, hogy ezeknek a költségvetéseknek, kereskedelmi jegyzékeknek, állami összeírásoknak, számadásoknak absztrakt-grafikus ábrázolásai pusztán a 18. század utolsó harmadában jelentkeznek, noha egyéb mért adatokat, például időjárás,⁵² vagy természeti jelenségek (vízállások, áradások) idősoros adatait már ábrázolták korábban pont, vonal és oszlopdiaagrammal. Ezeknél az ábrázolásoknál az időbeliség/történetiség kulcsfontosságúnak bizonyult, hiszen így lehetett trendeket, mintázatokat, ciklikusságot vagy extremitásokat szemmel láthatóvá tenni.

A (gazdaság)statisztikai adatok grafikus ábrázolásában ha nem is az első, de mindenképpen legnagyobb lépést a skót mérnök-közgazdász William Playfair tette. Az általa lineáris, vagy gazdasági aritmetikának nevezett grafikus módszereket több könyvében, kiemelten az 1786-os *The Commercial and Political Atlas*, az 1798-as *Linear Arithmetic* és az 1801-ben megjelent *Statistical Breviary* műveiben vezette be.⁵³ Playfair nem csupán az egyes ábrázolástípusokat, mint például a vonal-, folyam-, sáv-, horizont-, halmazott oszlop-, rúd, vagy tortadiagramot vezette be,⁵⁴ hanem egyben megalkotta a chartok archetípusát is. Ő volt az, aki elsőként alkalmazta a feliratozást, az direkt annotációt, a szinkódolást, a pontozás-sávozást, a segédvonalakat, és a bizonytalanság, vagy hiányos adat jelzését is.⁵⁵ Playfair grafikus invenciói elképzelhetetlenek lettek volna Anglia és más országok költségvetésének, kereskedelmi áruforgalmának szisztematikusan gyűjtött és listákba szedett adatai nélkül.

⁵¹ Michael Friendly kanadai statisztikus a 19. századot nevezi a statisztikai ábrázolások aranykorának. FRIENDLY 2008. A magyar vonatkozásokról lásd: BÁTORYF 2021b.

⁵² Magyar vonatkozásairól és korábbi bibliográfiával lásd: BÁTORYF 2021a.

⁵³ SPENCE – WAINER 2005, 2017.

⁵⁴ Ezek közül mindössze a tortadiagram és a sávdiaagram volt Playfair önálló invenciója, a többi már Playfair előtt is használták, igaz, más típusú információk és adatok ábrázolására, például vízállások, vagy időjárás adatok.

⁵⁵ SPENCE – WAINER 2005. 23–25, 29–30.

KONKLÚZIÓ

Amikor listákról beszélünk, akkor többnyire írott listákra, esetleg táblázatokra gondolunk. Ritkán jut eszünkbe, hogy a legtöbb információábrázolás mögött valójában különféle információkat és adatokat tartalmazó listák vannak. Ebben a tanulmányban azt szerettem volna bemutatni, hogy az írott, vagy elgondolt listákat az emberiség mikor, hogyan, és milyen változatosan fordította át grafikus jelekké és vizuális reprezentációkká.

IRODALOMJEGYZÉK

- ABLER, WILLIAM L. (2005): *Structure of Matter, Structure of Mind*. Philadelphia, Bainbridge
- ABLER, WILLIAM L. (2010): The human mind: origin in geometry. *Science Progress* vol. 93. no. 4. 403–427. <https://doi.org/10.3184/003685010X12871603572249>
- ARNHEIM, RUDOLF (1969): *Visual thinking*. Berkeley, University of California Press.
- ASZTALOS, MONIKA (1993): Boethius as a Transmitter of Greek Logic to the Latin West: The Categories. *Harvard Studies in Classical Philology* vol. 95. 367–407. <https://doi.org/10.2307/311393>
- BÁTORFY ATTILA (2021a): Notes on Two 18th Century Meteorological Charts. *Nightingale – Journal of Data Visualization Society*. 2021. 05. 07. <https://medium.com/nightingale/notes-on-two-mid-18th-century-meteorological-charts-766f42f4ee21>
- BÁTORFY ATTILA (2021b): *Az információábrázolások történeti kutatása*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. Megjelenés alatt.
- BERTIN, JACQUES (1967/2010): *The Semiology of Graphics*. Esri Press
- BOYD DAVIS, STEPHEN (2017): Early Visualization of Historical Time. In Alison Black et al. (szerk.). *Information Design. Research and Practice*. London, New York, Routledge. 3–22.
- CARRUTHERS, MARY (1990/2008): *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. 2nd Edition. Cambridge UK, Cambridge University Press
- DASTON, LORRAINE (2015): Super-Vision: Weather Watching and Table Reading in the Early Modern Royal Society and Académie Royale des Sciences. *Huntington Library Quarterly* vol. 78. №. 2. (Summer 2015). 187–215. <https://doi.org/10.1525/hlq.2015.78.2.187>
- D’ERRICO, FRANCESCO (1989): Palaeolithic lunar calendars: a case of wishful thinking? *Current Anthropology* vol. 30. no. 1. 117–18. <https://doi.org/10.1086/203721>
- DONALD, MERLIN (1991): *Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Revolution of Culture and Cognition*. Cambridge MA, Harvard University Press
- DRUCKER, JOHANNA (2014): *Graphesis. The Visual Forms of Knowledge Production*. Cambridge MA, Harvard University Press.

- ECO, UMBERTO (2009): *The Infinity of Lists. From Homer to Joyce*. London, MacLehose Press. Magyarul megjelent: *A lista mámore*. Fordította: Sajó Tamás. Budapest, Európa Kiadó, 2009
- ELKINS, JAMES (1999): *The Domain of Images*. Ithaca és London, Cornell University Press
- ENGELHARDT, JÖRG (YURI) VON (2002): *The Language of Graphics. A framework for the analysis of syntax and meaning in maps, charts and diagrams*. Amsterdam, Amsterdam University Press
- EVEN-EZRA, AYELET (2021): *Lines of Thought. Branching Diagrams and Medieval Mind*. Chicago, Chicago University Press
- FRIENDLY, MICHAEL (2008). The Golden Age of Statistical Graphics. *Statistical Science* vol. 23. no.4. 502–535. <https://doi.org/10.1214/08-STS268>
- GIOVINO, MARIANA (2007): *The Assyrian Sacred Tree. A History of Interpretations*. Fribourg, Academic Press/Göttingen, Vandenhoeck Ruprecht
- GOODY, JACK (1977): *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, Cambridge University Press
- HEILBRON, JOHN (2010): *Geometry Civilized: History, Culture and Technique*. Oxford, Oxford University Press
- HILGERT, MARKUS (2009): Of ‚Listenwissenschaft‘ and ‚Epistemic Things‘. Conceptual Approaches to Ancient Mesopotamian Epistemic Practices. *Journal for General Philosophy of Science / Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* vol. 40. no. 2 (December 2009). 277–309. <https://doi.org/10.1007/s10838-009-9100-6>
- JAMES, E. O. (1966): *The Tree of Life. An Archaeological Study*. Leiden, E.J. Brill
- KELLER, VERA (2021): Lists. In Ann Blaire et. al. (szerk.): *Information: A Historical Companion*. Princeton, Princeton University Press.
- KLAPISCH-ZUBER, CHRISTIANE (1993): The Genesis of the Family Tree. *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* vol. 4 (1991). 105–129. <https://doi.org/10.2307/4603672>
- LIMA, MANUEL (2014): *The Book of Trees. Visualizing Branches of Knowledge*. Princeton, Princeton Architectural Press
- LIMA, MANUEL (2017): *The Book Circles. Visualizing Spheres of Knowledge*. Princeton, Princeton Architectural Press
- MARSHACK, ALEXANDER (1972): *The Roots of Civilization*. New York, McGraw Hill
- MENNINGER, KARL (1969/1982): *Number Words and Number Symbols. A Cultural History of Numbers*. New York, Dover.
- ONG, WALTER J. (1982/2002): *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. New York, Routledge
- MIGNE, J-P. (1847): *Manlii Severini Boethii Opera Omnia. In Porphyrium Dialogi*. Patrologica Latina 64. Paris, Venit Apud Editorem
- PHILPOT, J. H. (1897): *The Sacred Tree, or the Tree in Religion and Myth*. London, MacMillan and Co.

- PIGGIN, JEAN-BAPTISTE (2019): *Library of Latin Diagrams. Macro-Typography. Boethius' Stemma*. <https://www.piggin.net/plold/arborPorpyhriana.htm>
- ROCHBERG, FRANCESCA (2016): *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*. Chicago, Chicago University Press
- ROSENBERG, DANIEL – GRAFTON, ANTHONY (2010): *Cartographies of Time. A History of the Timeline*. Princeton, Princeton Architectural Press
- SALONIUS, PIPPA – WORM, ANDREA (2014): *The Tree. Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*. Turnhout, Brepols.
- SCHMANDT-BESSERAT, DENISE (1978): The earliest precursor of writing. *Scientific American* vol. 238. no. 6. 50–9.
- SCHMANDT-BESSERAT, DENISE (1982): How Writing Came About. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 47. 1–5.
- SEIDENBERG, ABRAHAM (1962): The Ritual Origin of Geometry. *Archive for History of Exact Sciences* vol. 1. no. 5. (12.6.1962). 488–527. <https://doi.org/10.1007/BF00327767>
- SEIDENBERG, ABRAHAM (1981): The Ritual Origin of Circle and Square. *Archive for History of Exact Sciences*. vol. 25. no. 4. 269–327.
- SPENCE, IAN – WAINER, HOWARD (2005): Introduction. In William Playfair – *The Commercial and Political Atlas and Statistical Breviary*. Cambridge: Cambridge University Press
- SPENCE, IAN – WAINER, HOWARD (2017): William Playfair and the Invention of Statistical Graphs. Alison Black et. al. (szerk.). *Information Design. Research and Practice*. London, New York: Routledge. 43–60.
- YATES, FRANCES (1966/1999): *The Art of Memory*. London, Routledge.
- YOUNG, LIAM COLE (2017): *List Cultures. Knowledge and Poetics. From Mesopotamia to Buzzfeed*. Amsterdam, Amsterdam University Press
- VERBOON, ANNEMIEKE R. (2014): The Medieval Tree of Porphyry. An Organic Structure of Logic. In Pippa Salenius – Andrea Worm: *The Tree. Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*. Turnhout, Brepols, 2014. 95–116.
- ZAITSEV, EVGENY A. (1999): The Meaning of Early Medieval Geometry: From Euclid and Surveyors' Manuals to Christian Philosophy. *Isis* vol. 90. no. 3. 522–553.

ÁRVAI TAMÁS KRISTÓF

arvaitom@gmail.com

ókortörténész, PhD hallgató (PTE BTK), a Hetednap Adventista Egyház lelkipásztora

Adó- és zsákmánylisták az Újasszír Birodalom első felének királyfelirataiban

Tribute- and sacklists in the royal inscriptions
of the first half of the Neo-Assyrian Empire

ABSTRACT

Since the reign of Aššur-dan III (935–912 BC) the Assyrian Empire was the most aggressive military state in the Near East. During these wars enormous tribute and sack was flowing into the centrum of the Empire. One factor in ensuring the stability of this asymmetric system was the well-established administration. Therefore, it would be justly expected, that the tributes and sacks were precisely listed and archived (as we see on relief representations), but unfortunately this is not the case. As far as we know, there are no such documentations available. On the other hand, the long tribute and sack lists of the Assyrian royal inscriptions (which are well known) do not fulfil the function of administration. They are embedded in ideological structured texts: thus, following deterministic rules and fulfilling ideological functions. Therefore, these lists inform us more about the worldview of the Assyrians, than about the quantities and qualities of the tributes and sacks. The quality is determined through the structure of the list, the quantity through the prestige of the conquered state.

KEYWORDS

Neo-Assyrian Empire, Assyrian royal inscriptions, tribute and sack, ideology, orality

DOI 10.14232/belv.2022.2.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Árvai Tamás Kristóf: (2022): Adó- és zsákmánylisták az Újasszír Birodalom első felének királyfelirataiban. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 33–44.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

1. AZ ADÓ- ÉS ZSÁKMÁNYLISTÁK FORRÁSAI

Asszíria történetét hagyományosan három nagy periódusra szokás elkülöníteni, az Ó- (i. e. 2. évezred 1. fele), a Közép- (i. e. 2. évezred 2. fele), illetve az Újasszír Birodalom korára (i. e. 1. évezred 1. fele).¹ E tagolást részben történelmi, részben nyelvészeti szempontok alapján alkalmazzák, mindkét megközelítés kiindulópontja azonban filológiai, tudniillik a királyfeliratok ebben a három korszakban kulminálnak, a közties átmeneti időszakban pedig megritkulnak, vagy jóformán teljesen hiányoznak. Egy ilyen „sötét” – tehát majdnem teljesen dokumentálatlan – korszak köszöntött Asszíriára I. Tukultī-Ninurtát (i. e. 1244–1207) követően, mely – egy rövid intermezzot, I. Tukultī-apil-Ešarra (i. e. 1117–1076), illetve fia Aššur-bēl-kala (i. e. 1074–1056) uralkodását leszámítva – egészen az i. e. 10. század utolsó harmadáig tartott. Hosszú hallgatás után II. Aššur-dān (i. e. 935–912) az első asszír király, aki feliratot hagy hátra. Ez az első gyenge próbálkozás folyamatosan erősödik utódai – II. Adad-nērārī (i. e. 912–891), II. Tukultī-Ninurta (i. e. 891–884) – alatt, hogy aztán II. Aššur-nāšir-apli (i. e. 884–859) és fia, III. Šulmānu-ašarēdu (i. e. 859–827) uralkodása idején a Birodalomra egy újabb virágzás köszönjön. Hagyományosan ezekhez a királyokhoz kötik az Újasszír Birodalom kezdetét, a rendszer azonban már III. Šulmānu-ašarēdu uralkodásának utolsó éveiben válságba jut, és a király fia, V. Šamši-Adad (i. e. 827–811) illetve unokája, III. Adad-nērārī (i. e. 811–783) csak átmenetileg tudják stabilizálni a helyzetet. III. Adad-nērārī uralkodásának közepétől leáll a királyfeliratok készítése, hogy majd csak jó fél évszázaddal később, III. Tukultī-apil-Ešarra (i. e. 745–727) uralkodása alatt induljon újra el, és tartson egészen a birodalom utolsó nagy uralkodójáig, Aššur-ban-apli (i. e. 669–631) időszakáig. Az Aššur-dāntól egészen III. Adad-nērārīig terjedő mintegy másfél évszázados időszakot tekinthetjük az Újasszír birodalom első felének.

Ebben a periódusban három egymást követő uralkodónál találunk kiterjedt, és így elemzésre alkalmas adó- és zsákmánylistákat: II. Tukultī-Ninurta, II. Aššur-nāšir-apli és III. Šulmānu-ašarēdu.² A téma azonban reliefábrázolásokról is jól ismert. Az asszír királyok egész

¹ Lásd például KUHRT 2005. 6-7. Karen Radner a periodizálásnál – hangsúlyozva a politikátörténeti tagolás szempontjait – elszakad a hagyományos megjelölésektől, és „regionális hatalom” (óasszír kor), „hegemón birodalom” (középasszír kor) és „territoriális birodalom” (újasszír kor) fogalmaival él. RADNER 2014. 103–104.

² A három király feliratainak korpusza megtalálható: GRAYSON 1991. 196–188, 189–393, valamint 1996. 5–179.

falakat szántak palotáikban arra, hogy megjelenítsék azokat a javakat, melyeket hadjárataik során rekviráltak, vagy melyeket adó gyanánt fogadtak. II. Aššur-nāšir-apli és az őt követő időszak pedig bőven adott munkát a paloták falait díszítőknak, mert az asszír királyok háromszor is fővárost változtattak ebben az időben (Kalhu, Dūr-Šarrukīn, Ninive), melyek mindig nagyarányú építkezéssel jártak együtt. Az adó és zsákmány témájával találkozunk emellett köztereken emelt sztéléken is, melynek leglátványosabb példája III. Šulmānu-ašarēdu ún. fekete-obeliszkje (ERDŐS 2009), de találkozunk a birodalmi központtól távol, sziklareliefeken is ilyen listákkal (COLBOW 2000).

Mind a szövegek, mind a képek arról tanúskodnak, hogy a 9. század közepétől egészen a 7. század végéig tömértelen mennyiségű anyagi érték áramlott az Asszír Birodalom magterületébe. Ez egyrésztől lehetővé tette a centrum virágzását (egyben a nagyarányú építkezéseket is), másrésztől azonban egy aszimmetrikus rendszert hoztak létre, melyben a periféria semmit nem profitált a birodalom prosperitásából. Hosszútávon ez is egy fontos tényezőnek bizonyult, mely hozzájárult az Asszír Birodalom gyors összeomlásához i. e. 610-es években (RADNER 2014. 111.).

2. AZ ADÓ- ÉS ZSÁKMÁNYLISTÁK FUNKCIÓJA

Tanulmányomban elsősorban a fent már említett három király felirataiban szereplő adó- és zsákmánylista szerepével fogok foglalkozni. Ezek a felsorolások a hadjáratleírások kötelező tartozékaiávé merevedtek a vizsgált időszakban. Sőt, maguk a hadjáratok is egy előre meghatározott szekvenciasorrendben számoltak be az eseményekről. A rendszer főbb elemei már a középasszír kor idején megjelentek, sematizálva a hadjáratokról való beszámolás módját, kisebb-nagyobb bővítések után az újasszír kor első felében az írnokok már egy cizellált szerkezettel dolgoztak. A következőkben II. Aššur-nāšir-apli annalesének példáján mutatom be a hadjáratleírások struktúráját.³ A király írnokai a következő makrostrukturális szerkezetbe ágyazzák bele a hadjárat eseményeit:

Téma	Altéma	Akkád ige	Jelentés
Ellenség 1	Lázadás	<i>nabalkutu</i>	„áthág” [ígéretet, esküt]
Asszír király 1	Isteni segítség	<i>ina tukulti Aššur</i>	„Aššur isten védelmében”
	Mustra	<i>dekū</i>	„fölsorakozik”
	Út	<i>alāku</i>	„megy”
Ellenség 2	Hamis bizalom	<i>takālu</i>	„bízik”
Asszír király 2	Hódítás	<i>kašādu</i>	„meghódít”
	Öldöklés	<i>dāku</i>	„megöl”
	Fosztogatás	<i>šalālu</i>	„kifoszt”
	Pusztítás	<i>napālu, naqāru, šarāpu</i>	„ledönt, kikapar, eléget”

³ Árvai 2013. 26–29. II. Aššur-nāšir-apli feliratainak szerkesztettségét és összevetését más asszír uralkodók hasonlóan strukturált szövegeivel részletesen tárgyalom nemsokára befejezésre kerülő disszertáciomban (3. és 4. fejezet).

Ellenség 3	Menekülés	<i>naparšudu</i>	„elmenekül”
	Hódolat	<i>šabātu</i>	„megragadja” [az asszír király lábát, hogy megcsókolja]
Asszír király 3	Deportálás	<i>nasāhu</i>	„kitép” [a lakóhelyéről]
	Adó	<i>maḥāru</i>	„fogad” [adót, zsákmányt]
	Szokrális	<i>epēšu</i>	„készít” [oltárt, szétlét]

A szerkezet alapegysége tehát egy – sokszor igen hosszúra bővített – mondat, mely a legtöbb esetben az arra az altémára jellemző akkád igével zárul. Ezek a szintaktikai egységek determinisztikusan követik egymást, és – habár bizonyos elemek kimaradhatnak, de – soha nem cserélhetők föl egymással. Tehát például logikailag elfogadható lenne, ha az *öldöklést*, *fosztogatást* és *pusztítást* követné a *meghódítás*, az asszír királyfeliratokban azonban így mégsem szerepelhet. Az írónak minden esetben követnie kell a lefektetett sémát. A szekvenciát minden hadjáratnál újra kell kezdeni, így a szerkezet egy királyfeliratban több tucatszor is megismétlődhet. A hadjáratok célpontja eltérő lehet tehát, de a menete – legalább is ahogyan azt az asszírok ábrázolni kívánták – minden esetben ugyanaz. Ebben a formában az asszír királyfeliratokra is elmondható az, amit Vlagyimir Propp (1895–1970) a népmesékkal kapcsolatban jegyzett meg: „*egyfelől bámulatos szingazdagság, változatosság és tarkaság, másfelől viszont hihetetlen egyöntetűség és monotonia jellemzi őket*” (PROPP 2005. 25.).

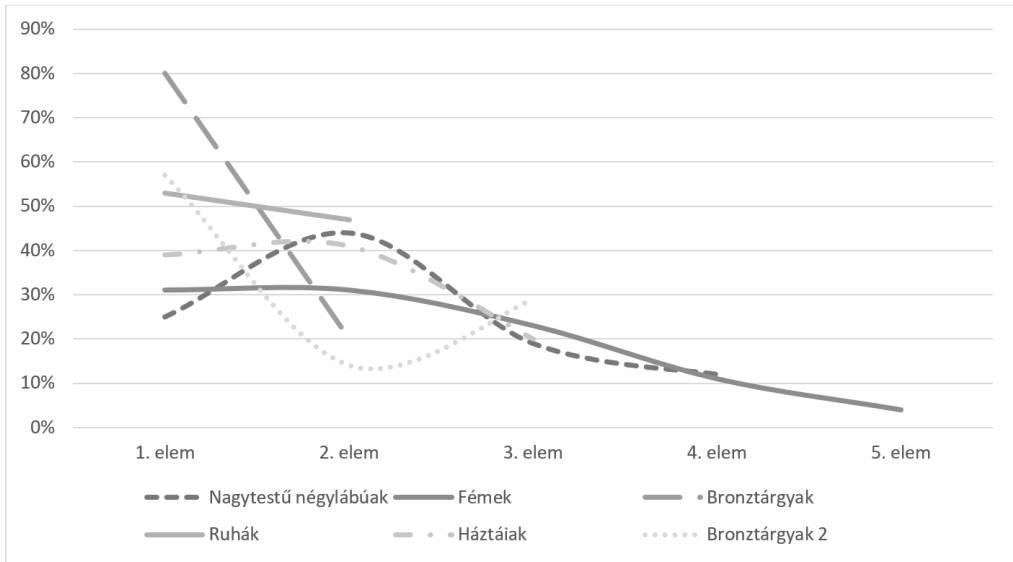
Bizonyos igék strukturális repetíciója az egész szövegekpusztát a rituálé jellegéhez viszi közel. Az asszír királyfeliratok több szempontból is hasonlítanak a mágikus szövegekhez: archaikus nyelvezetet használnak (GRAYSON 1981); intertextuális kapcsolatokat tartalmaznak mitológikus szövegekkel, amire a legmarkánsabb példa a király, mint az őskáoszt, Anzut legyőző Tiamat megjelenítése (WEISSERT 1997; ANNUS 2002. 94–101); illetve fizikálisan is elkülönítik a szövegeket a profán tértől (MALLOWAN 1983; WINTER 1983; SHAFER 2007). Az asszír királyfeliratok nem történelmet akartak írni (még csak a hérodotoszi értelemben sem), és nem is a tömegtájékoztató céljait szolgálták (a társadalom legnagyobb része analfabéta volt). A szöveg-típus elsődleges funkciója a valóságra gyakorolt hatás retrospektív (ez így történt a múltban) és prospektív módon (ez a jövőben is így fog történni). Így támogatja a felirat mágikus módon a király nevének megörökítését.⁴

Kanyarodjunk vissza a királyfeliratok sematikus szerkezetéhez. A fentebb vázolt makrostrukturális rendszerbe illeszkedik bele az adó és zsákmány témája is, mely – a király utolsó cselekvési egységében – a deportálás után, de még a szokrális aktusok előtt szerepel. Ezek a mondatok minden esetben az *amḥar/attaḥar* „fogadtam” kifejezéssel zárulnak. Itt 6 kategóriát különböztethetünk meg, melyek 18 „ajándékot” foglalnak magukba. Ezek az egységek – a témákhoz és altémákhoz hasonlóan – ismét szigorú szabályszerűség alapján követik egymást.

⁴ Mágia és az asszír királyfeliratok kapcsolatáról bővebben lásd: Árvai 2013. 2014.

Kategória	Adó/zsákmány	Akkád kifejezés
Nagytestű négy lábúak	Szekér	<i>narkabtu</i>
	Ló	<i>sīsu</i>
	Szamár	<i>imēru</i>
	Lófogat	<i>sīsī šimidāt nīri</i>
Fémek	Ezüst	<i>kaspu</i>
	Arany	<i>ḫurāšu</i>
	Ón	<i>annaku</i>
	Bronz	<i>siparru</i>
	Vas	<i>parzillu</i>
Bronztárgyak	Bronzedény	<i>diqārī siparrī</i>
	Egyéb bronztárgyak	
Ruhák	Tarka ruha	<i>lubulti birmē</i>
	Len ruha	<i>lubulti kitī</i>
Háztájiak	Szarvasmarha	<i>alpu</i>
	Birka	<i>immeru</i>
	Szőlővenyige	<i>karānu</i>
Bronztárgyak 2	Bronzedény	<i>diqārī siparrī</i>
	Bronzüst	<i>taḫi siparrī</i>
	Bronzpáncél	<i>qurpisi siparrī</i>

A makrostruktúrához hasonlóan nem minden elemcsoport kerül bele egy konkrét felsorolásba. Előfordulhat tehát, hogy a szöveg nem említi a nagytestű négy lábúak vagy a ruha kategóriáját, hanem csak a fémeket és a háztájiakat. Ugyanakkor a föltüntetett egység mindig az első elemmel kezd – tehát az ezüsttel, ha a fémek következnek, a bronzedénnyel, ha a bronztárgyak következnek stb. Ezzel a mikrostruktúra kategóriái a makrostruktúra témáinál és altémáinál is szigorúbb rendszerbe szerveződnek. A kategóriák első tagjai tehát kötelezően jelennek meg, de minél hátrébb helyezkedik el egy elemcsoport tagja a sorban, annál kisebb a föltüntetés szükségessége. Például a fémeknél az ezüst-arany páros mindig megjelenik, gyakran kapcsolódik hozzá az ón, néha a bronz, de csak nagyon ritkán a vas. Ugyanígy a háztáji elemeknél a szarvasmarha és a birka mindig együtt szerepel, de a szőlővenyige alkalmanként lemaradhat. Ez az elv jól kirajzolódik a százalékos arányokból, melyek a kategórián belül a legtöbbször csökkennek, ami az jelenti, hogy az első elemek előfordulása a leggyakoribb. Mindössze két kivétellel találkozunk. A nagytestű négy lábúak az első eleme (*narkabtu* „szekér”) nem mindig jelenik meg, a második elemtől (*sīsu* „ló”) azonban a sorozat szabályszerűen folytatódik. Ebben a kategóriában inkább a *ló* alkategóriája számít kezdési pontnak. A másik kivétel a Bronztárgyak 2 kategória, ami valamiért nem tűnik rendszerimmanensnek. Érdekes módon a szabálytalanságokat a kategóriák első és utolsó tagjainál figyelhetjük meg. A háztájiak kategóriája nem szabálytalan, az első elem alacsony előfordulása a szövegek töredezettségéből adódik, ami statisztikai torzítást eredményez.

A rendszer azt a leltárt kényszerítette bele egy sémába, amelyeket maguk az írnokok állítottak össze a hadjárat során, mint ahogyan azt egy Sîn-ahhē-erība (i. e. 705–681) korabeli ninivei reliefen is láthatjuk.

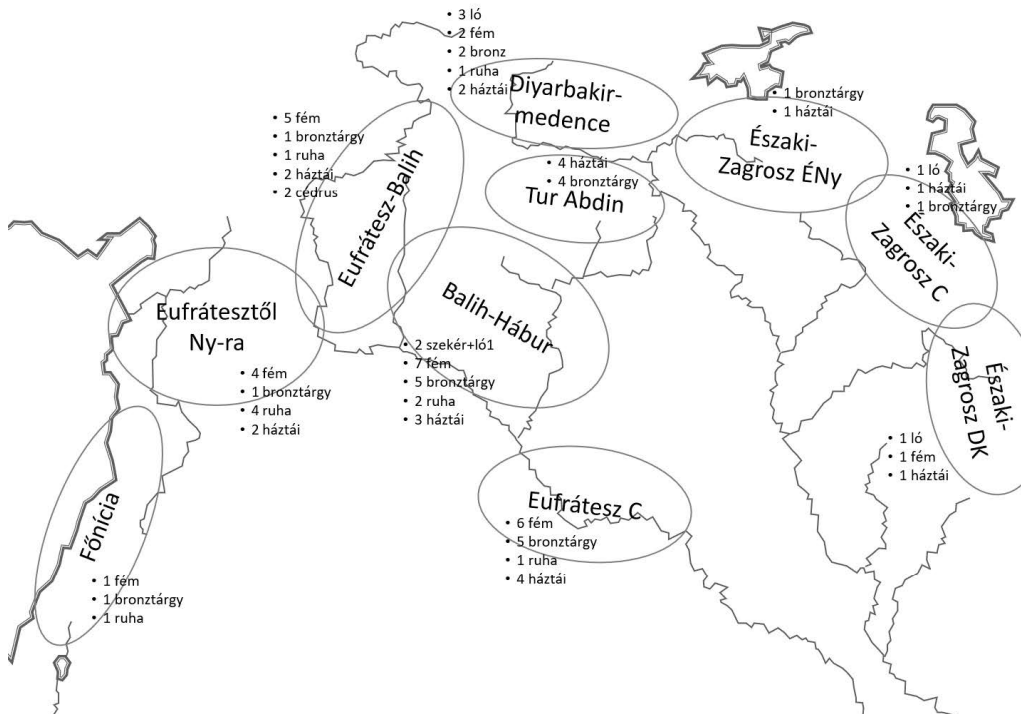
A két írnok a hadi apparátus részeként a zsákmányt rögzíti kétféle íráshordozóra, agyagtáblára és papiruszra, a feltételezések szerint az elsőre akkádul, a másodikra arámi nyelven.⁵ Elképzelhető, hogy a helyszínen készített lista minden rendszer nélkül, egyszerűen csak számba vette a fölhalmozott tárgyakat, föltüntetve mindegyik mellett a mennyiséget is. Ez a lista a királyfelirat készítésekor kényszerült bele egy sematikus rendszerbe, fölhasználva természetesen a kvantitatív hozzárendeléseket. Ugyanakkor az sincs kizárva, hogy az írnokok már a helyszínen strukturálták a zsákmányt. Akármelyik módon valósult is meg az adatrögzítés, az eredmény mindenképpen ugyanaz, a tárgyak egy sematikus rendszerben kerültek elhelyezésre.

Mindemellett bizonyos „ajándékok” hiánya befolyásolhatta az elemek fölsorolását, de nem változtathatta meg a determinisztikus sorrendiséget. Ez az adott régió sajátosságaival függhet össze. II. Aššur-nāšir-apli 5. hadjárata például egy Tur Abdinon keresztülvetető itineráriummal kezdődik. Ahogyan a király kapcsolatba kerül a környező településekkel vagy tájegységekkel (Katmuhu, Kibaku, Habhu, Sūru, Kašijāri), azokat sorra megadóztatja (ii87-97). A zsákmány fölsorolása majdnem mindegyik esetben a háztáji kategóriát érinti (szarvasmarha, birka, szőlővenyige), megtoldva néhány bronztárgy fölsorolásával. Amint azonban a sereg átjut a Tur Abdinon és kiér a Diyarbakir-medencébe, a fölsorolások hirtelen földuzzadnak (ii98-125). A zsákmánylistákon hallunk lovakról, fémekről, bronztárgyokról, ruhákról és háztájiakról. Az i. e. 879-es hadjárat két régiót érint tehát, melyek eltérő anyagi helyzetben vannak, és különböző termelési stratégiákat folytatnak. Míg a Tur Abdin a birodalmak peremén elhelyezkedő, feltételezhetően ritkán lakott és szegényes, elsősorban állattenyésztéssel és a hegyek lankáin szőlőtermesztéssel foglalkozó régió lehetett; addig a sokkal termékenyebb, sűrűbben lakott Eufrátesz-völgy a Diyarbakir-medencében két oldalról is serkentő impulzusokat kapott a fejlődésre. Az egyik hatás nyugatról, az újhettita államok részéről, a másik keletről, az ekkor formálódó Urartuból részéről érte a régiót. Ezeknek a gazdasági, kulturális hatásoknak köszönhetően a Diyarbakir-medence térsége sokkal gazdagabbá vált a 8. századra, mint szomszédja, Tur Abdin.⁶ A két régió tehát lehetőségéhez képest fizette meg az asszír királynak az adót, ez azonban nem befolyásolta az egyes elemek sorrendiségét. A tur abdini nemesfémek hiánya az „ajándékok” sorában úgy csapódik le az asszír királyfeliratban, hogy a sematikus struktúra alapján a felsorolás a háztáji állatok fölsorolásával kezdődik. Az írnok, aki a királyfeliraton elkészítette ezeket az adólistákat, a valóság tapasztalata alapján dolgozott ugyan, de azt egy sematikus szerkezetbe szorította bele.

A Tur Abdin és a Diyarbakir-medence közötti gazdasági különbség más régiókban is megfigyelhető az adott korban. Ha térképre vetítjük II. Aššur-nāšir-apli annalesének adólistáin szereplő tételeket, akkor az asszír sereg cselekvési rádiusza mentén kirajzolódnak a tehetősebb és a szegényebb régiók. Az előbbibe tartozik a már régi kereskedői hagyományokkal rendelkező Fönícia; a tranzitkereskedelemből, illetve a fából meggazdagodott Eufrátesztől nyugatra elterülő szíriai síkság; a folyó közvetítő szerepéből hasznot húzó Eufrátesz-Balíh, Balíh-Hábúr, illetve az Eufrátesz középső szakasza, valamint a főntebb már tárgyalt Diyarbakir-medence. A szegényebb régiókhoz az ekkor még hegyi törzsszövetségekből álló Zagrosz-hegység tájai, illetve Tur Abdin tartozik hozzá.

⁵ MATTHIAE 1998. 99; alternatív értelmezést lásd: READE 1998. 47–48.

⁶ A Diyarbakir-medence észak-északnyugati peremének gazdag vaslelőhelyeiről a korban lásd: MAXWELL-HYSLOP 1974. 49–50.

Ezek a gazdasági különbségek tükröződnek vissza II. Aššur-nāšir-apli annalesének leírásaiban. Viszont ezek a különbségek nem befolyásolják az adó listáinak sorrendiségét. A mikrostruktúra független a régió sajátosságaitól. Minden esetben determinisztikus – még akkor is, ha a felsorolás lyukain keresztül visszakövetkeztethetünk az adott térség sajátosságaira.

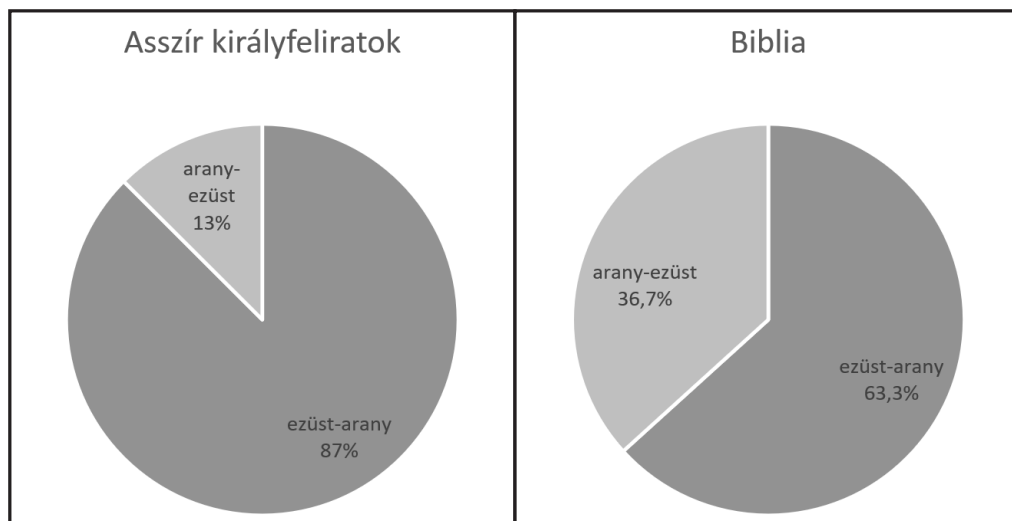
A mikrostruktúra a makrostruktúra egyenesvonalú folytatása. Sőt úgy tűnik, a szisztéma merevsége tovább szigorodik. Míg a makrostruktúra témáiban – a sorrendiség figyelembevételével – tetszőlegesen válogathatót a szerző (tehát az első elem akár ki is maradhatott), addig a mikrostruktúra kategóriái – ha megjelentek – csak az első elemmel kezdődhetnek. Ha tehát a makrostruktúránál mágikus vonatkozásról beszéltem, elkerülhetetlen, hogy ne vonatkoztassam ezt a szöveg mikrostruktúrájára is. A jelenség az „*akinek van, annak adatik és bővelkedik*” (Mt 13:12) elv alapján modellezhető. A listán szereplő tételek strukturális ismétlése előre jelzi a következő asszír hadjárat gazdag zsákmányát. A szövegező egyrésztől beszűkíti a valóságot egy általa ismert keretrendszerbe, másrésztől kivetíti azt a jövő valóságára. Ez a mágia funkciója, a valóságra gyakorolt hatás, a realitás befolyásolása.

3. AZ ADÓ- ÉS ZSÁKMÁNYLISTÁK ORÁLIS KONTEXTUSA

Érdekes tanulságot tartalmaz az adó- és zsákmánylisták kategóriájában a fémek felsorolása. II. Aššur-nāšir-apli és III. Šulmānu-ašarēdu esetében mindig, II. Tukulti-Ninurta esetében az előfordulások 42,9%-ban (7 referenciából 3-szor) a következő – elsőre meglepő – sorrendben

találkozunk velük: ezüst (*kaspu*) és arany (*hurāšu*). Ezek után következnek (ha következnek egyáltalán, mert sok esetben kihagyja ezeket az elemeket a szövegező) az ón, a bronz és a vas, majd kicsivel később pedig, már egy másik alkategóriába lépve a kétféle ruhanemű (tarka ruha, len ruha). A gondolatmenet fókuszában azonban most maradjon egyelőre az ezüst-arany páros. Nehéz magyarázatot találni arra a jelenségre, hogy a három említett király vizsgált szövegeinek 32 referenciájából miért használja 28 esetben (87,5%) az ezüstöt a sorozat indításaként? Hiszen akkoriban – épp úgy, mint ma – az arany értékesebb fémnek számított az ezüstről.

Kitekintve egy pillanatra az asszír királyfeliratok világából, azt látjuk, hogy a Bibliától sem idegen ez a sorrendiség. Már az is meglepő, hogy az ezüst-arany kombináció előfordul a Bibliában, hiszen értékük alapján nincs logika az ezüst primátusának, de még mehökkentőbb az a tény, hogy az asszír királyfeliratokhoz hasonlóan ez a kombináció van túlsúlyban. A 146 referenciából, amikor az arany és az ezüst valamilyen fősorolásban összekapcsolódik, 93 esetben az ezüst van az első helyen (63,3%), és csak 54 előfordulásban fordítva (36,7%).

Vajon hogyan lehet ezt a furcsa jelenséget értelmezni? És mi magyarázza azt, hogy a különleges fenomén nem elszigetelt, hanem mind az asszír királyfeliratokban, mind pedig a Bibliában előfordul? Úgy gondolom, az első kérdés nehezen megválaszolható. Talán azzal a praktikus gyakorlattal függhet össze, miszerint a hétköznapi forgalomban, adás-vételekben és a legtöbb gazdasági tranzakcióban az ezüst játszotta az értékmérő és a fizető szerepet (VARGYAS 2010. 26–29.). A második kérdés az ókori Asszír, illetve az egész korabeli Közel-Kelet alapvetően orális jellegével hozható összefüggésbe. A különös fém párosítás tendenciózus használata csak úgy lehetséges, ha a korabeli ókori Közel-Keleten az ezüst-arany sorrendiség egy általánosan elterjedt frázis formájában cirkulált. Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a frázis Észak-Mezopotámiából terjedt el nyugatra és délnyugatra, vagy Palesztinából északra és északkeletre, mindkét kultúra a szóbeli háttérből, az asszociációs hálók közös halmazából merített.⁷

⁷ Az „közös asszociációs háló” jelenségére számos módon utalnak a Biblia-tudósok: „cognitive environment”, „inter-textual echo”, „common Wortfeld”, „patterns of meaning”, „matrix of associations”, „common conceptual milieu”. WALTON 2007. 21.

Olyan jelenség ez, mint amikor a Kárpát-medence magyar ajkú lakosai azt akarják kifejezni, hogy valaki össze-vissza beszél: „*összehord tücsköt, bogarat*”. Bár semmilyen nyelvtani szabály nem írja elő e mondás sorrendiségét, sőt maga a kategorizálás is logikátlan (hiszen a tücsök egy rovarfaj, a bogár pedig a rovarok egy alkategóriája), mégsem adja vissza a kép értelmét, ha úgy mondom: „*összehord bogarat, tücsköt*”. A sorrendiséget a több évszázados szájhagyomány rögzíti, mind a tücsök-bogár, mind pedig az ezüst-arany példánál. Ez a frázis olyan elterjedt volt térben és időben, hogy még jónéhány i. sz. 1. századi újszövetségi előfordulás is követi (Csel 3,6; 20,33; 1Pt 1,18).

A bibliai párhuzamok tehát nem mondanak semmit a kölcsönzés irányáról, de sokat elárulnak a szóbeliség működéséről. Az ókori Közel-Keleten léteznie kellett egy ezüst-arany sorrendiséget használó frázisnak, melyet a közembertől a királyig ismertek és használtak. Amikor a *tupšarru* az adó és zsákmány témájához ért, nem tett mást, mint a mindenki által használt frázist beemelte az asszír királyfeliratba. Az, hogy ezt csak II. Tukuldī-Ninurta, II. Aššur-nāšir-apli és III. Šulmānu-ašarēdu használta, nem azt jelenti, hogy előtte nem létezett, vagy utána megszűnt volna ez a frázis. Egyszerűen arról van szó, hogy az írások előtte és utána nem tartották szükségesnek a szóban cirkuláló frázis beemelését a királyfeliratba. Maga a frázis azonban – ahogyan arról a bibliai példák tanúskodnak – előtte is, utána is jelen volt az ókori Közel-Kelet közös asszociációs hálójában.

Mindebből arra is következtethetünk, hogy nem csak az ezüst-arany párosítás volt közismert a korabeli asszír társadalomban. Elképzelhető, hogy az adó- és zsákmánylista sematikus vázlata is orális forrásból merített, sőt – hogy még tovább menjek – talán az egész hadjáratleírás struktúrája szóbeli hagyományra nyúlik vissza. Apa a fiának, patriarcha a családnak mesélhette el a király hőstetteit, és ezt a jól ismert narratívát használták ki az asszír írások, hogy a palota falain, a köztetek sztéléin és a sziklák magaslatain megörökítsék az isteneknek – és közvetve nekünk – a Birodalom uralkodóinak dicsőségét.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Az asszír királyfeliratok adó- és zsákmánylistáinak értelmezése összetett probléma. A szövegek elhelyezkedéséből, nyelvezetéből és szigorú strukturáltságából az következik, hogy a listák nem a leltár és az archiválás funkcióját töltötték be. Másrésztől azt is láttuk, hogy ezek a listák valamilyen szinten visszatükrözik a kifosztott régió gazdasági erejét. Tehát nem beszélhetünk arról, hogy a szövegek kitalációk lennének. A két végletes értelmezés – ideológiai fikció, illetve adminisztratív lista – között kell keresni az adó- és zsákmánylisták korabeli funkcióját. Az asszír királyfeliratok adó- és zsákmánylistái nem a valóság pillanatképei ugyan, de nem is propagandisztikus fikciók, hanem a valóság ideológiailag megszürt képei. Így listák megörökítése az asszírok számára a valóság befolyásolásának eszközévé válik. Ahogyan az asszír sereg a múltban gazdag zsákmánnyal tért haza, úgy fog történni a jövőben is. Ebben a funkciójában pedig ezek a listák nem korlátozódtak a palota falára vésett szövegekre, hanem – legalább is részben – orálisan cirkuláltak és általánosan ismertek voltak a korabeli asszír társadalomban.

BIBLIOGRÁFIA

ANNUS, AMAR (2002): *The God Ninurta in the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia*. Helsinki, Neo-Assyrian Text corpus Project.

ÁRVAI TAMÁS KRISTÓF (2013): AsszírIA mentális háborúja. *Kutatási Füzetek: A Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata*. 19. 13–36.

ÁRVAI TAMÁS KRISTÓF (2014): A redundancia információs funkciója az újasszír társadalomban. *Világtörténet* 36. évf. 1. sz. 27–51.

COLBOW, GUDRUN (2000): Anbringungsorte Neuassyrischer Felsreliefs – Bedeutsame Räume in der Königspropaganda? *Iranica Antiqua*. 35. évf. 1–19.

ERDŐS GÁBOR (2009): A fekete obeliszk. *Ókor* 8. évf. 2. sz. 93–97.

GRAYSON, KIRK A. (1981): Assyrian Royal Inscriptions: Literary Characteristics. In Fales, Frederick Mario (szerk.): *Assyrian royal inscriptions: New horizons in literary, ideological and historical analysis*. Róma, Istituto per l’Oriente, Centro per le Antichità e la Storia dell’Arte del Vicino Oriente. 35–47.

GRAYSON, KIRK A. (1991): *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC)*. Toronto, University of Toronto Press.

GRAYSON, KIRK A. (1996): *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858–745 BC)*. Toronto. University of Toronto Press

KUHRT, AMÉLIE (2005): *Az ókori Közel-Kelet*. H.n., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

MALLOWAN, BARBARA PARKER (1983): Magic and Ritual in the Northwest Palace Reliefs. In Harper, Prudence O. –Pittman, Holly (szerk.): *Essays on Near Eastern Art and Archaeology in Honor of Charles Kyrle Wilkinson*. New York, The Metropolitan Museum of Art. 32–39.

MATTHIAE, PAOLO (1998): *Ninive. Glanzvolle Hauptstadt Assyriens*. München, Hirmer.

MAXWELL-HYSLOP, K. RACHEL (1974): Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence. *Iraq* vol. 36. no. 1-2. 139–154. <https://doi.org/10.2307/4199981>

PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS (2005): *A mese morfológiája*. Budapest, Osiris.

RADNER, KAREN (2014): The Neo-Assyrian Empire. In Gehler, Michael –Rollinger, Robert (ed.): *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte. Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche. Teil 1: Imperien des Altertums, Mittelalterliche und frühneuzeitliche Imperien*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. 101–119.

READE, JULIAN (1998): *Assyrian Sculpture*. London, The British Museum.

SHAFFER, ANN (2007): Assyrian Royal Monuments on the Periphery: Ritual and the Making of Imperial Space. In Cheng, Jack – Feldman, Marian H. (eds.): *Ancient Near Eastern Art in Context. Studies in Honor of Irene J. Winter by her Students*. Leiden, Boston, Brill. 133–159.

VARGYAS PÉTER (2010): *A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után*. Pécs – Budapest, L'Harmattan.

WALTON, JOHN H. (2007): *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament. Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible*. Nottingham, Apollos.

WEISSERT (1997): Creating a Political Climate: Literary Allusions to Enūma Eliš in Sennacherib's Account of the Battle of Halule. In Hartmut Waetzoldt – Harald Hauptmann (eds.): *Assyrien im Wandel der Zeiten*. XXXIXe Rencontre Assyriologique Internationale, Heidelberg 6.–10. Juli 1992. Heidelberg, Heidelberger Orientverlag. 191–202.

WINTER, J. IRENE (1983): The Program of the Throneroom of Assurnasirpal II. In Harper, Prudence O. – Pittman, Holly (eds.): *Essays on Near Eastern Art and Archaeology in Honor of Charles Kyrle Wilkinson*. New York, The Metropolitan Museum of Art. 15–32.

NÉMETH GYÖRGY DSc

nemeth.gyorgy@btk.elte.hu

ókortörténész, egyetemi tanár (ELTE BTK)¹

Az athéni adólisták

On the Athenian Tribute Lists

ABSTRACT

The study deals with the inscriptions of the Athenian Tribute Lists, and highlights the tax list of 454/453 BC. For comparison, the list of 440/439 BC is examined. These lists are not only a valuable source of Athenian foreign policy and economy, but also, for example, for tracing changes in Athenian letter forms and their evolution.

KEYWORDS

Athenian Tribute Lists, quota, Greek epigraphy, Athenian politics

DOI 10.14232/belv.2022.2.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Németh György: (2022): Az athéni adólisták. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 45–58.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

¹ ORCID 000-0001-878-8102.

1. A DÉLOSZI SZÖVETSÉG

Athén Spárta szövetségeseiként vett részt a Xerxész hadainak támadását visszaverő szalamiszi (Kr. e. 480), plataiai és mükaléi csatákban (Kr. e. 479). Az athéniak folytatni akarták a háborút, hogy a perzsák által leigázott kis-ázsiai ión városokat is felszabadítsák. E városok, mint pl. Miléosz, Epheszosz, Szmürna, természetesen őrizték görög identitásukat, de azért, hogy a perzsáktól való függés pusztán egy-egy helytartó odahelyezése által valósult meg, nem tűnt számukra túlságosan nagy tehernek. Ugyanakkor a hatalmas birodalom tartományaiiban a kereskedés egészen Indiáig és Egyiptomig megnyílt számukra, amit e kereskedővárosok alaposan ki is használtak. Így aztán vezetőik között többen is úgy gondolták, hogy egy athéni «felszabadítás» nem lenne számukra feltétlenül előnyös.² A spártaiak azonban nem voltak érdekeltek egy kisázsiai hadjáratban. Nem szívesen vonultak el a Peloponnészoszról, őrizetlenül hagyva otthon nagy tömegű helótájukat. A seregüket vezető parancsnok, Pauszaniasz ugyan Ciprus majd Büzantion térségéből kiszorította a perzsákat, de 478 elején megvádolták - igaz, hamisan -, hogy lepaktált a perzsa fővezérrel, így hazahívták Spártába. A spártaiak ezzel a maguk részéről lezárták tekintették a perzsa háborút.

Az athéni Ariszteidész azonban meglátta a lehetőséget a spártaiak kivonulásában, és a megmaradt szövetségesek élén nekilátott a görög városok felszabadításának, más szóval meghódításának, és a mögöttük fekvő perzsa területek feldúlásának. A megszállt görög városok, akár akarták, akár nem, beléptek Athén szövetségesei közé, a déloszi szövetségbe, amelynek központja és kincstára eleinte a szent szigeten volt. A szövetségi rendszer egyre csak nőtt, és újabb meg újabb területekkel gazdagodott, míg végül nagyjából háromszáz tagállama lett. Thuküdidész tömören így foglalja össze a folyamatot:³

“Így került a vezetés (*hégemonia*) a szövetségesek (*szümmakhoszok*) elhatározásából és a Pauszaniasszal szemben támadt gyűlölet következtében az athéniak kezére, akik aztán meghatározták, hogy mely államok kötelesek pénzt és melyek hajót adni a barbárok ellen, azzal a határozott céllal, hogy bosszúból a kiállott szenvedésekért végigdűlják a király területeit. Ekkor szervezték meg a »hellének kincstárnoka« (*hellenotamiasz*) nevű új tisztséget; e tisztség viselőjének kellett beszélnie az adót (*phorosz*) (így nevezték a pénzbeli hozzájárulást). Ennek az összegét kezdetben négyszázhatvan talantonban határozták meg. A kincstár Déloszon volt, s itt, a szentélyben tartották a gyűléseket is. Az athéniak kezdetben úgy töltötték be vezető szerepüket, hogy tiszteletben tartották szövetségeseik önállóságát (*autonomosz*), és velük együtt, közösen folytatták a tanácskozásokat (*szünodosz*), a jelenlegi és a méd háborúk között eltelt időben a következő, részben háborús jellegű, részben az államok belső életét érintő lépéseket tették, amelyek nemcsak a barbárok és a fellázadt szövetségesek, hanem az efféle ügyekbe minden esetben beavatkozó peloponnészosziak ellen is irányultak.”⁴ Thuküdidész leírása jól érzékelteti, hogyan csúszott szinte véletlenül Athén kezébe az a hatalom, amit egyébként flottája nagysága miatt már korábban is kiérdemelt volna, és hogyan alakult át Kr. e. 478 és 430 között az önkéntes katonai szövetség (*szümmakhia*) lassan valóságos athéni birodalomná (*arkhé*),

² HEGYI 1981.

³ A déloszi szövetség bemutatását az alábbi könyv alapján mutatom be: NÉMETH 1999. 296–300.

⁴ THUKÜDIDÉSZ 1, 96–97. Muraközy Gyula fordítása.

a szövetségi hozzájárulás (*eiszphora*) kötelező adóvá (*phorosz*), aminek a végén a fellázadt és levert szövetségesek alattvalóvá süllyedtek (*hüpékoosz*).⁵

Spárta növekvő gyanakvással követte ezt a folyamatot, amely két összecsapáshoz is vezetett az Athén vezette déloszi szövetség és a spártai irányítás alatt álló peloponnészoszi szövetség között, az első és a második peloponnészoszi háborúhoz.⁶ A második peloponnészoszi háború előestéjén maga Periklész figyelmeztette honfitársait, amikor Spárta követelte a déloszi szövetség feloszlását (Kr. e. 430), hogy a békekötés a déloszi szövetség végét jelentené, az pedig végzetes lenne államuk számára (Thuküdidész 2, 63): “S erről a hatalomról mostmár nem lehet lemondanotok, bármennyire szeretné is most egyik-másikotok, a pillanatnyi helyzettől megrémülve, a tértelenséget kedvelő derék ember szerepét játszani. Hiszen hatalmatok immár zsarnoki uralommá (*türannisz*) vált, s lehet, hogy ennek kialakítása helytelennek látszik, de lemondani róla veszélyes.”⁷

A szövetség tagállamainak vagy hajót kellett állítani a közös flottába, vagy szövetségi hozzájárulást kellett fizetniük. A déloszi szövetség haderejét a hajót állító államokon kívül legnagyobb mértékben Athén biztosította a szövetségesektől behajtott adók segítségével. A déloszi szövetségben, megalapítása után feltehetően az alábbi kisebb tagállamok állítottak hajót: Akanthosz, Androsz, Eretria, Heszitiaia, Iaszosz, Keósz, Khalkisz, Kűthnosz, Parosz, Poteidaia, Szeriphosz, Sziphnosz, Sztúra, Ténosz.⁸ A nagyobb hajóállítók Athén, Thaszosz (Kr. e. 463-ig, utána adófizető), Naxosz (Kr. e. 470 k.-ig, utána adófizető), Szamosz (Kr. e. 440-439 kivételével), Leszbosz (Kr. e. 427-ig, utána adófizető), Khiosz. A peloponnészosi háború kirobbanásakor azonban Athénon kívül már csak Khiosz és Leszbosz küldött hajókat, a többiek adófizetővé váltak és gyalogosokat állítottak a közös hadseregbe.

A tagállamok által befizetett adó összege többször változott a szövetség fennállása alatt.

<u>Év</u>	<u>Adó</u>	<u>Forrás</u>
Kr. e. 478 k.	460 talanton	Thuküdidész 1, 96.
Kr. e. 431 k.	600 talanton	Thuküdidész 2, 13.
Kr. e. 425/424	1460 talanton	IG I ² 63; IG I ³ 71. ⁹

Amint látjuk, Kr. e. 425/424-ben az első szicíliai expedíció és a püloszi hadjárat költségeinek fedezése céljából az athéni Kleón brutálisan megemelte az egyes szövetségesekre kirótt adó mértékét. Összehasonlításul álljon itt néhány szövetséges Kr. e. 441-ben és 425-ben fizetett adója.

<u>Polisz</u>	<u>Kr. e. 454</u>	<u>Kr. e. 425</u>
Thaszosz	30 talanton	60 talanton
Ainosz	10 talanton	20 talanton
Szamothraké	6 talanton	15 talanton

⁵ PSZEUDEO-XENOPHÓN 2, 3; THUKÜDIDÉSZ 4, 108, 3; 8, 64, 1; XENOPHÓN: *Hellénika*, 5, 2, 15; MATTINGLY 1996.

⁶ Kr. e. 460–445; Kr. e. 431–404.

⁷ THUKÜDIDÉSZ 2, 63. Muraközy Gyula ford.

⁸ MERITT et al. 1950. 3, 239–241.

⁹ MERITT et al. 1939, 1. A9.

2. A DÉLOSZI SZÖVETSÉG ADÓLISTÁI

A déloszi szövetség adófizető tagállamait az úgynevezett athéni adólistákról ismerjük.¹⁰ A déloszi szövetség adólistái két hatalmas sztélén (kőtáblán) és néhány kisebb feliraton maradtak fenn.¹¹ A kőtáblák már az ókorban összetörtek, és kisebb, kb. futballabda nagyságú darabjaikat beépítették az Akropoliszon emelt épületekbe. A Parthenón és az Erekhtheion körül girbe-gurba utcácskák alakultak ki, a Parthenónt a törökök mecsetté alakították át. A későbbi ráépítéseket a 19. században lebontották, és a feliratos köemlékeket az Akropoliszon raktározták. Az adólisták töredékeit három amerikai tudós több évtizedes munkával állította össze, de August Böckh már 1817-ben összefoglalta, amit az addig előkerült darabokról tudni lehetett.¹² A kutatás Meritték négy kötetes kiadása után is tovább folytatódott,¹³ és ma is folyik tovább. A legjobb kiadás jelenleg az *Inscriptiones Graecae* harmadik kiadásában (és annak online verziójában) található, de egy osztrák kutató, Sebastian Prignitz újrapvizsgálja a töredékeket és egy új rekonstrukciót készít elő.¹⁴ Björn Paarmann 2007-ben kommentárt írt a feliratról.¹⁵ A sztéléket ma az athéni Epigraphiai Múzeumban őrzik. A Kr. e. 454/453-ból származó adólista nyitja a feljegyzések sorát, amiket Kr. e. 406/405-ig vezettek. Kr. e. 454 előtt nem vezették tagállamonként a listát, csak a befolyt teljes összeget jegyezték fel Délosz szigetén. A hatvanadot akkor még feltehetőleg a déloszi Apollón szentélyének utalták át. Az ötven éven keresztül vezetett listákban hiányt csak a Kr. e. 449/448. év és a Kr. e. 414/413–411/410 közötti időszak jelentett. Ez utóbbi években az athéniaiak a rögzített (bár többször megemelt) összegű adó helyett 5%-os vámot (*eikosztén*) szedtek. Kr. e. 454/453-tól 440/439-ig egy hatalmas, 3,583 m magas, 1,105 m széles és 0,385 m vastag, mind a négy oldalán teleírt (és 183 töredékből összeállított) sztélén rögzítették a szövetségesek által befizetett szövetségi hozzájárulás (*eiszphora*) hatvanad részét („egy minát minden talanton után”), amit Athéné istennő számára ajánlottak föl. Az egyes sorokban először a város nevét (vagy lakóinak nevét, netán a város uralkodójának nevét) tüntették föl, majd a város adójának hatvanad részét drakhmákban. Ha a hatvanad összege egy drakhmánál kisebb egységre jött ki, a harmadik oszlopba kerültek az oboloszok. Az egyes adózó egységek meghatározott adót fizettek, a városok sorrendje az adólistákon az első években esetleges volt. A korábban minden különösebb rendszer nélkül följegyzett, vagy legfeljebb bizonyos földrajzi egymasmellettiséget kifejező adólistákon Kr. e. 443/442-ben megjelenik az öt adóközret (ión, thrákiai, hellészpontoszi, káriai, szigetek), amelyek ettől kezdve állandó sorrendben, és az egyes körzeteken belül a poliszok is változatlan rendben követik egymást. Kr. e. 424/424-ben megjelenik a feliratokon Akté (Trója környéke) és Pontosz (Fekete-tenger) adóközrete. Az adó mértéke a poliszok méretétől, lakosságának számától és gazdagságától függött. Ha egy kisebb településnek aranybányája (pl. Sziphnosz) vagy más nagy értékű ásványi kincse (pl. a paroszi márvány) volt, adója is ennek megfelelően magasabb lett. A déloszi szövetségnek fennállása alatt – hosszabb-rövidebb ideig – összesen 349 tagállama volt. Ez a valaha volt szövetségesek teljes száma, vagyis egyetlen

¹⁰ MERITT et al. 1939–1950.

¹¹ Az adólistákat az alábbi munka felhasználásával mutatom be: NÉMETH 1996, 158.

¹² BÖCKH 1817; MERITT et al. 1939–1950; MERITT 1943.

¹³ MEIGGS 1952; MATTINGLY 1966; WALBANK 1974; KALLET 2004.

¹⁴ LEWIS – JEFFERY 1981.

¹⁵ PAARMANN 2007.

esztendőben sem volt pontosan ekkora a taglétszám. A szövetségesek közül Kr. e. 441-ben 107 tagállam évi hozzájárulása kevesebb, mint fél talanton (vagyis 3000 drachma) volt, egy polisz fizetett 18 talantont (Parosz), és 30 talantonnal csak két polisz (Aigina, Thaszosz) gazdagította a közös kasszát. A legkisebb befizetők Kr. e. 441-ben mindössze 100 drakhmát fizettek. Ezek voltak Pteleon, Elaiusza és Pediesz en Lindó). Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy 100 drachma kevesebb, mint egy athéni thész, vagyis bérmunkás egy évi napidíja. Ebből következik, hogy a szövetségnek olyan kis és jelentéktelen tagállamai is voltak, amelyek számára még ennek az összegnek a befizetése is nehézséget okozhatott. Kr. e. 440/439-től 432/431-ig a második nagy sztélére, ezt az évet követően pedig önálló, kisebb sztélékre jegyezték föl a befizetéseket.

A déloszi szövetség adóközeteinek mérete:

- Szigetek Körzet (39 tagállam)
- Iónia Körzet (37 tagállam)
- Karia Körzet (99 tagállam)
- Helléspontosz Körzet (59 vagy 60 tagállam)
- Akté Körzet (13 tagállam)
- Thrákia Körzet (82 tagállam)
- Pontosz (Euxeinosz) Körzet (13 tagállam)

Az alábbiakban egy olyan adólistát teszek közzé, ami korábban megjelent Sarkady János fordításában.¹⁶ Azért közlöm újra, mert utólag jöttem rá, hogy tele van pontatlansággal, egyes sorok ki is maradtak belőle.¹⁷ A hibák keletkezését többek között az magyarázza meg, hogy a Kr. e. 5. század közepén még nem azt a helyesírást használták Athénban, amit ma ismerünk klasszikus ógörögként. A magánhangzók hosszúságát még nem jelölték, így az E jelenthetett e-t (epszilon), de é-t (éta) is. Az O állhatott o, ó vagy akár u helyett is. A kevéssé ismert (vagy éppen csak az adólistákról megismert) települések nevének átírása így nem mindig sikerült jól. Súlyosbította a helyzetet, hogy az athéniak ekkor még az ikszet sem jelölték külön betűvel, ezért Naxosz neve így szerepel a feliraton: Nakhszosz. Az abdériakat pedig így rögzítették: Habderitai. Merítették és Hansenék munkássága alapján ma már könnyű azonosítani az egyes településeket, és nevük pontos átírását.¹⁸ Most tehát a lista javított kiadását tekintheti át az olvasó.

3. A SZÖVETSÉGESEK ADÓI A KR. E. 454/3 ÉVBEN:¹⁹

“Ezeket az összegeket összességükben zsengekként fizették be külön-külön az istennőnek a szövetségi kincstárnokok, akiknek jegyzője [...] volt, és számba vette az első [zsengeket]

¹⁶ NÉMETH 1996. 161–162. Sarkady egy az ATL megjelenése előtti, régebbi kiadásból dolgozott.

¹⁷ Kimaradt például a 3. col. első öt sora, kimaradtak továbbá az aigéiai és a neopolisziak, szélümbriaiak valamint a milétosziak Leukon Akrotérionon.

¹⁸ MERITT et al. 1939–1950; HANSEN - NIELSEN 2004.

¹⁹ A fordítás az *IG I³* 259. alapján készült, figyelembe véve a PHI (Packard Humanities Institute) online adatbázisát, valamint MEIGGS – LEWIS 1989. 83–89. Ez magyarázza az eltéréseket az *IG* kiadásához képest.

a harminc számvevő, abból az szövetségi adóból, amelyet a városok Arisztón arkhóni évében befizettek az athénieknek: egy minát minden talanton után.

3. oszlop

Pedaszesz 200 drakhma
Asztüraiai 8 drakhma, 2 obolosz
Büzantioniai 1500 drakhma
Kameirosziak 900 drakhma
Thermaiai Ikaroszon 50 drakhma
Daunioiteikhosziak 16 drakhma 4 obolosz
Szamothrakéiai 600 drakhma
Asztüpalaiiai 200 drakhma
Mendéiek 800 drakhma
Szélümbriaiak 900 drakhma
Aigéiai 33 drakhma 2 obolosz
Neopolisziak [*akik valahol laknak*]
Milétosziak Leukon Akrotérionon 300 drakhma
Kolophóniai 300 drakhma
Notioniai 33 drakhma 2 obolosz
Diosz Hieroniai 16 drakhma 4 obolosz
Szpartólosziak 200 drakhma
Hairiai 300 drakhma
Oiaibeliek Lindoszon 55 drakhma
Asztakosziak 150 drakhma
Neopolisziak 50 drakhma
Maiandrosziak 66 drakhma 4 obolosz

4. oszlop

Maróneiaiak 150 drakhma
Lindosziak 845 drakhma
Oinéiai Ikaroszon 133 drakhma 2 obolosz
Asszosziak 100 drakhma
Neandreia 33 drakhma 2 obolosz
Lampóneia 16 drakhma 4 obolosz
Halikarnasszosziak 165 drakhma 4 obolosz
Sztrepsszaiak 100 drakhma
Galépszosziak 150 drakhma
Kürbisszosz 33 drakhma 2 obolosz
Didümon Teikhosziak 16 drakhma 4 obolosz
Dikaiopolisziak 400 drakhma
Klazomenaibeliek 150 drakhma
Argilosziak 150 drakhma
Karbaszüandaiak 16 drakhma 4 obolosz

Phaszélisziak 600 drakhma
 Termeraiak 250 drakhma
 Kebrénéiek 300 drakhma
 Kaszólabaiak 41 drakhma 4 obolosz
 Abdéra melletti Dikaia 50 drakhma

5. oszlop

Abdériaiak 1285 drakhma, 2 obolosz
 Olünthosziak, szkablaiak, asszériaiak 266 drakhma, 4 obolosz
 Szermüliaiak 772 drakhma
 Méküpernaiak, sztólosziak, polikhnéiek 231 drakhma, 2 obolosz
 Szingosziak 202 drakhma, 2 obolosz
 Thaszosziak 300 drakhma
 Müsziaiak 33 drakhma, 2 obolosz
 Pikrész Szüangelából [50 drakhma]
 Kedriaiak [50 drakhma]
 Keramosziak [150 drakhma]
 Butheiaiak ...
 Küllandosziak [200 drakhma]
 Khiosziak Kariában [33 drakhma 2 obolosz]

...

6. oszlop

Nariszbaraiak [16 drakhma 4 obolosz]
 Müdóniak [25 drakhma]
 Kiosziak 16 drakhma 4 obolosz
 Artakéiak [33 drakhma 2 obolosz]
 Neapolisz Thrákiában 16 drakhma 4 obolosz
 Ida alatti Bérütisziek 16 drakhma 4 obolosz
 Kariai aulaiak 8 drakhma 2 obolosz
 Iaszoszak 100 drakhma
 Parioniak 100 drakhma
 Propontiszi Daszküleion 8 drakhma 2 obolosz
 Aiginaiak 3000 drakhma
 Milétosziak Leroszból 300 drakhma
 Milétosziak Teikhiusszából ...
 ...²⁰

²⁰ Sarkady János fordításának felhasználásával. A görög szöveg interneten is elérhető: <https://inscriptions.packhum.org/text/270?&bookid=4&location=1701>.

KOMMENTÁR

zsengeként - Zsengének (*aparkhé*) nevezték az istenek számára az első termésből bemutatott áldozatot. Ez lehetett kisbárány, kisborjú, de gabona és gyümölcs is. Jó példa erre az áldozattípusra az eleusziszi istennőknek, Déméternek és Korénak bemutatott áldozat, amit egy Kr. e. 422 körül keletkezett athéni feliratról ismerünk:

“Az athéniaiak küldjenek zsengeáldozatot az istennőknek ősi szokás és a delphoi jóslat szerint, száz medimnosz árpa után legkevesebb egy hektheuszt, búzából pedig legkevesebb fél hektheuszt.²¹ Ha valakinek ennél több vagy kevesebb a termése, hasonló arányban küldjön zsengeáldozatot. Ezt gyűjtsek be a démarkhoszok démoszonként, és adják át az eleusziszi hieropoioszoknak Eleusziszbán.”²²

szövetségi kincstárnokok – a hellénotamiászok, akiknek a testületét a déloszi szövetség megalapítása után, Kr. e. 477-ben hozták létre. Feladatuk a szövetségi hozzájárulások, később adók beszedése és nyilvántartása volt.

abból az adóból – nem szövetségi hozzájárulást, hanem egyértelműen szövetségi adót (*szüm-makhikosz phorosz*) ír a felirat.

Arisztón arkhóni évében – Arisztón Kr. e. 454/453-ban volt a kilenc athéni arkhón egyike, az úgynevezett névadó arkhón (*arkhón epónümosz*), akiről az adott évet elnevezték. Az athéni időszámítás a listákba szedett arkhónneveken alapult, vagyis jövőbeli évet nem tudtak megnevezni, mivel nem tudták, hogy akkor ki lesz az arkhón.

egy minát minden talanton után – egy talanton 6000 drakhmából állt. Egy mina száz drakhmát ért, vagyis a talanton hatvanad részét jelentette. A befolyt adó egyhatvanad részét kapta Athéné istennő szentélye, ezeknek a hatvanad részeknek a befizetését rögzítette az egykor az Akropoliszon álló felirat. Ahhoz, hogy megkapjuk a ténylegesen befizetett adót, a lista minden tételét meg kell szorozni hatvannal. Lássunk erre három példát:

Szövetséges	Adó hatvanada drakhmában	Teljes adó
Aigina	3000	180 000 dr.
Thaszosz	300	1800 dr.
Daszküleion	8 drakhma, 2 obolosz	500 dr.

Büzsantioniak – a továbbiakban bemutatok néhány példát arra, hogy ekkor még a lista semmilyen területi elvet sem követett. Büzsantion a mai Isztambul őse a Boszporusz partján.

Kameirosziak – Kameirosz a kariai városzövetség tagja volt Rhodosz szigetén.

Ikaroszon – Ikarosz, mai nevén Ikaria görög sziget Szamosztól délre.

Daunioiteikhosz – más néven Damnión Teikhosz, város Thrákiában a propontiszi régióban

²¹ Az attikai (euboiai) *medimnosz* 52,5 liternek felelt meg, ami hat *hektheuszt* foglalt magába.

²² HEGYI 2003. 30.

Szamothraké – Sziget Thrákiától délre

Asztüpalaiá – kis sziget az Égei-tenger déli részén, a Rhodosz vezette Dódekanészosz tagja

Mendé – Városka a Khalkidiké félszigeten.

Széliumbria – Propontiszi városka Büzantion közelében. Lássunk egy részletet a Kr. e. 440/439. évi adólistáról, ahol a hellészpontoszi és a thrákiai adóközrtek befizetéseit sorolják föl az évenként ismétlődő csoportosításban és sorrendben. (1. ábra)

1. ábra: IG 13 272.440-es adó

2. oszlop

Hellészpontoszi adó

5 drakhma

8 drakhma 2 obolosz

5 drakhma

33 drakhma 2 obolosz

400 drakhma

16 drakhma 4 obolosz

16 drakhma 4 obolosz

8 drakhma 2 obolosz

16 drakhma 4 obolosz

Harpagioniak

Palaiperkótéiak

Neapolisz ap' Athénón

Neandreia

Abüdosziak

Paiszosziak

Perkótéiak

Priaposz

Szigeioniak

900 drakhma	Kalkhédóniak
16 drakhma 4 obolosz	Kiosziak
16 drakhma 4 obolosz	Damnioteikhosziak
16 drakhma 4 obolosz	Didümon Teikhosziak
100 drakhma	Dardanosziak
3 drakhma 2 obolosz	Dardanosziak különbefizetése
16 drakhma 4 obolosz	Lampóneiaiak
1 drakhma 4 obolosz	Lampóneiaiak különbefizetése
283 drakhma 4 obolosz	Tenedosziak
33 drakhma 2 obolosz	Parioniak
100 drakhma	Khersonészosziak
16 drakhma 4 obolosz	Alópekonnészosziak
8 drakhma 2 obolosz	Szésztosziak
8 drakhma 2 obolosz	Madütosziak
8 drakhma 2 obolosz	Limnaiak
50 drakhma	Elaiusziak
[- - - -] ²³	

Thrákiából származó adó

6 drakhma 4 obolosz	Szkiathosziak
200 drakhma	Olünthosziak
[100 drakhma] ²⁴	Aphütisziek
[16 drakhma 4 obolosz]	Therambósziak
[25 drakhma]	Haiszóniak
[100 drakhma]	Argilosziak
[600 drakhma]	Torónéiak
[- - - -]	
66 drakhma 4 obolosz	Méküpernaiak
500 drakhma	Mendéiek
500 drakhma	Neopolisziak
8 drakhma 2 obolosz	Szerméiek
16 drakhma 4 obolosz	Kampszaiak
600 drakhma	Poteidaiaiak
25 drakhma	Ikosziak
[- - - -]	
[100 drakhma]	Sztrepszaiak
[3000 drakhma]	Thaszosziak
[50 drakhma]	Galépszosziak
[100 drakhma]	Dikaiopolisziak
[100]	Dióniak Athószról

²³ Több sor hiányzik.

²⁴ A kiegészített számok biztosak, mivel az athéniaiak négyévente hajtottak végre adóbecslést, és ha a négy közül csak az egyik év adata megvolt, ugyanazzal az adóval számolhatunk a másik három évben is. MCGREGOR – RHODES 2016.

[33 drakhma 2 obolosz]	Aigéiak
[500 drakhma]	Szermüliaiak
---	Dikaia
400 drakhma	Szamothrakéiak
200 drakhma	Szingosziak
100 drakhma	Ainosziak
[- - -]	

Ha összehasonlítjuk a két listát, a 440/439. évi felsorolásból csak négy polisz egyezik meg a 454/453-as listával a hellészpontoszi települések közül (Kiosz, Didümon Teikhosz, Lampóneia és Parion), míg a thrákiai adóközretből tizenhárom (Olünthosz, Argilosz, Méküperna, Mendé, Neopolisz, Sztrepusza, Thaszosz, Galépszosz, Dikaiopolisz, Aigé, Dikaia, Szamothraké és Szingosz). A korábbi listán azonban ezekkel keverednek a káriai és ióniai poliszok. Mindkét év adólistái hiányosan maradtak fenn, ezért eredetileg több egyezés is lehetett köztük. A legfőbb különbség az adóközret szerinti rendezettségben van közöttük.

4. AZ ADÓLISTÁK MINT FORRÁS

Az adólistákat már első kiadói is elsősorban politikatörténeti forrásként használták Athén szövetségi rendszerének alaposabb megismerésére.²⁵ A szövetségeseik köre évről-évre bővült, ahogy Athén hódító háborúi haladtak előre. Így térképeken lehetett ábrázolni, hogy a déloszi szövetség valamelyik évben pontosan melyik területek fölött rendelkezett. Az is kiderült az újonnan csatlakozó államok földrajzi helyéből, hogy az athéniaiak abban az évben merre indítottak kisebb hadjáratokat, amelyeket a történetírói hagyományból nem ismertünk. Ebből következtetni lehetett Athén hosszabb távú stratégiai céljaira. Ugyanakkor történeti földrajzi szempontból is kiemelkedő fontosságúak ezek a listák, mivel több olyan kis települést lehetett a segítségükkel azonosítani, amelyek a történelemkönyvekből kimaradtak. Előfordult azonban néhány olyan eset is, amikor a település neve megvan, még azt is tudjuk, hogy Thrákiában kell keresni, de régészetiileg nem sikerült azonosítani a lelőhelyet.²⁶

1990-ben jelent meg az első olyan részletes tanulmány, ami a szövetséges poliszok gazdasági helyzetére és méretére nézve vont le következtetéseket.²⁷ Ez a tanulmány hívja fel arra a figyelmet, amit korábban említettem, hogy általában a népesebb tagállamok többet, a kis népességűek kevesebbet adóztak, de ha valamilyen természeti erőforrással (arany- vagy ezüstbánya, kiemelkedő minőségű márvány) rendelkeztek, a lakosságárányosnál lényegesen magasabb adót kellett fizetniük.²⁸

Végezetül egy olyan szempontot szeretnék említeni, ami látszólag csak a felirattal foglalkozók életét könnyíti meg, valójában azonban fontos történelmi kérdések eldöntésére is alkalmas. Az talán mára már világossá vált a kutatók előtt, hogy a görög betűformák fokozatosan

²⁵ MATTINGLY 1996.

²⁶ HANSEN – NIELSEN 2004. 1250.

²⁷ NIXON – PRICE 1991.

²⁸ NÉMETH 2003.

egységesültek olyanná, mint amelyet az ógörög szövegkiadásokból ma ismerünk. Ezt a betűsort általában Kr. e. 5. századi athéni ábécének nevezik, de, mint a mellékelt illusztrációból látjuk, a Kr. e. 5. század közepén az ábécé még messze nem volt azonos a századvégivel. Michael Walbank azt használta ki, hogy az ATL minden egyes felirata arkhónnévvel, évre datált.²⁹ Vagyis az egyes listák betűformái azt tükrözték, amit az athéni hivatalos feliratok betűformái abban az évben mutattak. (2. ábra) Walbank minden év betűformáit kigyűjtötte, és azt is hogy melyik évtől meddig volt használatos egy-egy betűforma. Pl. a 9. N Kr. e. 452-től válik kizárólagossá a feliratokon. Ezzel a kanadai kutató egy olyan egyszerű kulcsot adott a kezünkbe, amely segítségével egy arkhónnévvel nem rendelkező felirattörédket az alkalmazott betűformái alapján 5-10 év pontossággal datálhatunk. Ez pedig több olyan vitatott keltezésű, de történetileg fontos feliratott helyezett megbízható kronológiai keretbe, amelyeket korábban nem sikerült.³⁰ És mindezt egy olyan táblázat segítségével, amit stílszerűen Walbank-listának nevezhetünk.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	A	A	A	A						
B	B	B								
E	E	E	E	E						
I	I	I	I							
⊕	⊙	⊙	⊙							
	Drilled	Round	Odd							
○	○	○								
Full Ht.	Half Ht.	Third Ht.								
∟	∟	∟	∟	∟	∟					
M	M	M	M	M						
N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N
P	P	P	P							
P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P
S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S
V	V	V	V	V	V	V	V			
⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙			
+	X	X								
Ω	Ω	Ω	Ω							
	Full Steichen Ht.		Half Ht.							

2. ábra. A Walbank lista

²⁹ WALBANK 1974.

³⁰ Erre csak egy példát említenék, Athén szövetségét a szicíliai Szegesztával (a feliraton Egesztával), amelynek pontos datálása új fénybe helyezte Athén Szicília-politikáját, CHAMBERS 1992. (a korábbi álláspontok összefoglalásával).

IRODALOMJEGYZÉK

- BLAMIRE, ALEC (2001): Athenian Finance, 454–404 B.C. *Hesperia* vol. 70. no. 1. 99–126. <https://doi.org/10.2307/2668488>
- BÖCKH, August (1817): *Die Staatshaltung der der Athener*. Berlin, Realschulbuchhandlung
- CHAMBERS, MORTIMER (1992): . *The Classical Journal* vol. 88. no. 1. sz. 25–31.
- HANSEN, MOGENS HERMAN - NIELSEN, THOMAS HEINE (2004): *An inventory of archaic and classical poleis*. Oxford, Oxford University Press.
- HEGYI DOLORES (1981): *Az iónok Kisázsiában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KALLET, LISA (2004): The Tribute Quota Fragments Assigned to 421/0-415/4 B. C. *Hesperia* vol. 73. no. 4. 465–496.
- LEWIS, DAVID M. – JEFFERY, LILIAN H. (1981): *Inscriptiones Graecae. Vol. I Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Editio tertia*. Berlin, De Gruyter.
- MATTINGLY, HAROLD B. (1966): Athenian Imperialism and the Foundation of Brea, *The Classical Quarterly* vol. 16. no. 1. 172–192.
- MATTINGLY, HAROLD B. (1996): *The Athenian Empire Restored: Epigraphic and Historical Studies*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- MCGREGOR, MALCOLM F. – MERITT, BENJAMIN D. (1971): The Athenian Quota-List of 421/0 B. C. *American Journal of Archaeology* vol. 75. no. 1. 91–92.
- MCGREGOR, MALCOLM F. – RHODES, P. J. (2016) tribute lists, Athenian. In *Oxford Classical Dictionary*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.6556>.
- MEIGGS, RUSSEL (1952): The Athenian Tribute Lists by Benjamin Dean Meritt, H. T. Wade-Gery and Malcolm Francis McGregor. *The Classical Review* vol. 2. no. 2. 97–100. <https://doi.org/10.1017/S0009840X00158792>
- MEIGGS, RUSSEL – LEWIS, DAVID (1989): *A selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century BC*. Oxford, Clarendon Press.
- MERITT, BENJAMIN D. – WADE-GERY, HENRY T. – MCGREGOR, MALCOLM F. (1939–1953): *The Athenian Tribute Lists*, 1–4 vols. Athen, American School of Classical Studies = ATL.
- MERITT, BENJAMIN D. (1943): The Early Athenian Tribute Lists. *Classical Philology* vol. 38. no. 4. 223–239.
- MERITT, BENJAMIN D. (1967): Collectors of Athenian Tribute. *The American Journal of Philology* 88. évf. 1. sz. 29–32.
- MERITT, BENJAMIN D. (1972): Two New Fragments of the Tribute Lists. *Hesperia* vol. 41. no. 4. 418–421.
- NÉMETH GYÖRGY (1996): *Görög történelem szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris Kiadó.
- NÉMETH GYÖRGY (1999): *Polisok világa*. Budapest, Korona Kiadó.

NÉMETH GYÖRGY (2003): Egerek és emberek. A görög szigetvilág történeti ökológiája. In Bessenyei JÓZSEF et al. szerk. *Források és történetírás. Studia Miskolcinsia 4.* Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 21–36.

NIXON, LUCIA – PRICE, SIMON (1991): The Size and Resources of Greek Cities. In Murray, Oswyn – S. Price, Simon (eds.) *The Greek City from Homer to Alexander.* Oxford, Clarendon Press. 137–170.

PAARMANN, BJØRN (2007): *Aparchai and Phoroi. A New Commented Edition of the Athenian Tribute Quota Lists and Assessment Decrees.* Thèse de doctorat présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Fribourg (Suisse), Fribourg.

PSEUDO-XENOPHÓN (1998): Az athéni állam. Ford. Ritoók Zsigmond. In NÉMETH GYÖRGY (szerk.): *Államéletrajzok.* Budapest, Osiris Kiadó. 119–129.

THUKÜDIDÉSZ (1999): *A peloponnészoszi háború.* Budapest, Osiris Kiadó.

WALBANK, MICHAEL B. (1974): Criteria for Dating of Fifth-Century Attic Inscriptions. In Bradeen, Donald W. – McGregor, Malcolm F. (eds.): *ΦΟΡΟΣ. Tribute to Benjamin Dean Meritt.* Locust Valley – New York. 162–169.

ILLUSZTRÁCIÓK

1. Az adólista 440/439. évének részlete a feliratról készült pacskolat alapján. A pacskolat a feliratra terített nedves papírra készül. A kép lelőhelye: [https://de.m.wikipedia.org/wiki/Datei:Athenian_Tribute_List_15_\(23110023429\).jpg](https://de.m.wikipedia.org/wiki/Datei:Athenian_Tribute_List_15_(23110023429).jpg)

2. A Walbank lista az athéni betűformák fejlődéséről a Kr. e. 5. században. WALBANK 1974, 165.

GRADVOHL EDINA PHD

gradvohle@se-etk; soranosster@gmail.com

történész, görög philológus, etika szakos pedagógus, addiktológiai konzultáns,
főiskolai docens (SE ETK)

Antik és középkori gyógynövénylisták

Ancient and medieval herbal lists

ABSTRACT

In ancient history, the most prominent writer on plant drugs was Dioscorides, “the father of pharmacognosy”. Between about 50-70 A.D. he wrote his fundamental work “De Materia Medica.” It was destined to be one of the most famous books on pharmacology and medicine but is also rich in horticulture and plant ecology. This classical work of ancient medicine, translated many times, offers plenty of data on the medical plants constituting the basic materia medica until the late Middle Ages and the Renaissance. The famous illustrated Greek recensions reorganized the information alphabetically: the Juliana Anicia Codex completed in 512 and the Codex Neapolitanus considered to be late 6th or early 7th century, and Morgan 652 produced between 927 and 985. „De Materia Medica” played a key role in the development of Tacuinum Sanitatis, which was written Ibn Buṭlān in the 11. century. These two books have had a great impact on Ms. 459 (Biblioteca Casanatense).

KEYWORDS

Dioscorides, Tacuinum sanitatis, healing, herbs, Ms. 459

DOI 10.14232/belv.2022.2.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Gradwohl Edina (2022): Antik és középkori gyógynövénylisták. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 59–79.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
 (Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Dioskoridés az alkalmazott botanika legjelentősebb alakja, akit a farmakognózia első tanárának is tartanak, a kilikiai Anazarban született. Kr. u. 40-90 között élt *Nero* és *Vespasianus* császár uralkodása idején. Orvosnak tanult, gyógyszeriant, orvosi botanikát és prognosztikát tanított Tarsos városában, majd katonarvosként dolgozott. Ez utóbbi tevékenysége során bejárta a Római Birodalom keleti, görögnyelvű területét. Utazásai alatt lehetősége volt tanulmányozni számára addig ismeretlen betegségeket, azonosítani orvosi növényeket és felfedezni más gyógyító anyagokat. Egyetlen filozófiai iskolához sem tartozott, módszerében empirikus volt, a tapasztalatok alapján való megismerést támogatta. Fő műve a „Περὶ ὕλης ἰατρικῆς” (*De materia medica*), „Az orvosi anyagokról”, amit a tarsosi *Areios*nak, tanárának ajánlott, Kr. u. 64-ben íródhatott, habár *Georg August Pritzel* Kr. u. 77-re datálja.¹ Az eredeti, ábráktól mentes példány, amely összesen 600 növény, 35 állat és állati anyag, valamint 90 ásvány orvosi leírását tartalmazta, ebben a formájában nem maradt fenn. *Dioskoridés* munkáját ma összesen 4 papiruszról és 65 görög kódexből ismerjük, amelyek a 2. és 16. század között készültek.

A legkorábbi görögnyelvű példány a bizánci *Juliana Anicia Codex* (JAC= Cod. med. gr. 1), ismertebb nevén *Codex Vindobonensis*, *Codex Constantinopolitanus* vagy *Vienna codex*, 512-ben készült Konstantinápolyban *Juliana Anicia* császári hercegnő (462–527) tiszteletére. Ma Bécsben, az osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzik.² A másik példány a *Codex Neapolitanus* (NAP), ismertebb nevén *Dioscurides Neapolitanus* vagy *Codex Ex Vindobonensis Graecus* datálása bizonytalan, valamikor a 6. század végére, 7. század elejére teszik, 1923 óta pedig a nápolyi Nemzeti könyvtár tulajdona.³ A harmadik, az *MSM. 652*, amelyet New-Yorkban, a Morgan Könyvtár és Múzeum őriz, valamikor 927-985 között keletkezhetett Konstantinápolyban.⁴

JULIANA ANICIA CODEX (JAC)⁵

A *Juliana Anicia Codex* a botanikus művészet egyik pompás példánya. A névadó, *Anicia Juliana* apja, *Flavius Anicius Olybrius*, ismertebb nevén *Olybrius*, gazdag szenátor, aki feleségül vette III. Valentinianus római császár fiatalabb lányát, *Placidia*t, 472-ben pedig császárrá is

¹ PRITZEL 1871-3. no. 2299.

² COLLINS 2000; HUMMER – JANICK 2010; JANICK – HUMMER 2012.

³ BLUNT – RAPHAEL 1979; OROFINO 1992; COLLINS 2000; JANICK – HUMMER 2012.

⁴ JANICK – STOLARCZYK 2012. 10.; WHIPKEY et.al. 2014. 977.

⁵ A bécsi kódexről lsd.: DIEZ 1903. 1–69.; MANTUANI 1906. 354–491.; GERSTINGER 1926. 19–21., 1970. 1–49.; BURBERL 1936. 114–36.; 1937. 1–62.; STEARN 1954. 322–329.; STÜCKELBERGER 1994. 78–83.; COLLINS 2000. 39–50.; LACK 2001; BRUBAKER 2002. 189–214.; WALTHER – WOLF 2005. 54–57.; JANICK – STOLARCZYK 2012. 9–17.; JANICK – WHIPKEY – STOLARCZYK 2013. 333–339.; GROTOWSKI 2013. 23–36.; WHIPKEY et. al. 2014. 977–979.; LAZARIS 2017. 55–133.; THOMAS 2019. 241–273.

koronázták.⁶ A művészet pártolójaként is ismert *Anicia Juliana* Szűz Mária tiszteletére 1512-ben templomot emeltetett *Honoratai* városában. Nagylelkűségéért a város polgárai tiszteletük jeléül adták neki a kódexet, amelynek 6. folióján a fiatal császárné miniatúrája is szerepel. A kép közepén, a trónon ül *Anicia Juliana* császári hercegnő, jobboldalán a Nagylelkűség (*Magnanimitas*) aranypénzt, baloldalán a Bölcsesség (*Prudentia*) tekercest vagy kódexet tart a kezében. A Nagylelkűség lábánál egy puttót láthatunk nyitott könyvvel a kezében, illetve szorosan mellette egy előrehajoló, megalázkodó nőt, aki azokat a kézműveseket képviseli, akik részt vettek a templom újrakepítésben. A kézirat belső oldalát díszítő miniatúrák közül, a fol. 3. versóján látható a híres „Galénos csoport”, amely az egyetlen olyan fennmaradt ábrázolás, ahol *Galénos* körbeveszik a kor orvosai, természettudósai: *Nikandros* (kigyóval); ephesosi *Rufus*; *Andreas*; IV. *Ptolemaios Philopatör* (Kr.e. 221–204) orvosa; *Apollónios* (azonosítása Mazal szerint bizonytalan, így több lehetséges személyt is felsorol: pergamoni *Apollónios*, kitióni *Appolónios* vagy *Appollónius Mys*) és *Krateuas* (fol. 3. verso). A kódex 491 folióból áll, az ff. 1v-7v illusztrációt, dekoratív címlapot, a növények ábécé szerinti mutatóját tartalmazza, az ff. 10v-387r között 382 mediterrán növény található, amelyek közül sok a mai receptekben is felismerhető. A 383 növényábrázolás 377 folión szerepel, amelyek közül 371-et külön oldalon mutattak be, míg a maradék hat három oldalon osztozik meg 2-2 képpel. A ff. 388-492 között pedig öt másik régi írást olvashatunk. Három közülük illusztrációkkal díszített: 1) névtelen szerző, *Carmen de viribus herbarum*, ff. 388-392; 2) *Euteknios Thériakia* című műve, a kolophóni *Nikandros* szövegének parafrázisa a kigyókról, rovarokról és azok mérgeinek gyógymódjáról, ff. 393r-437v; 3) *Dionysios Ornithiaka* parafrázisa a madarokról, 23 madárral illusztrálva, ff. 474–85v. Kettő illusztráció nélkül: 1) *Euteknios Alexipharmaka*, valamint 2) névtelen szerző parafrázisa *Oppianos* halakról szóló költeményéről - *Halieutika*, ff. 460r-473r. Ezek között szerepel két 13. századi kiegészítés. Az egyik a mandragóra (289r), a másik a jeneszter, ismertebb nevén a seprűjeneszter (*Spartium junceum* L. = 327v) rajza. Az illusztrációk nem egy ember kezétől származnak, hanem azokat több, különböző készségű ember készítette. A kódexet 1406-ban helyreállították és újrakötötték a konstantinápolyi Prodomos Szent János kolostor egyik szerzetesének és orvosának, *Nathaniel*nak kérésére. 17 évvel később *Giovanni Aurispa*, szicíliai humanista, a kor egyik legjelentősebb könyvgyűjtője, „kódexdealere” még látta a kódexet Konstantinápolyban. A muszlim hódítást követően török kézre, majd egy évszázaddal később *Moses Hamon*, zsidó orvos magántulajdonába került (kb. 1490–1554 időszak). A kódexet a flamand származású és Leuvenben tanult *Ogier Ghiselin de Busbecq* író, diplomata és tudós is látta. A török levelek c. művében megjegyzi, hogy olyan rossz állapotban volt a kódex, hogy: „*mivel külseje annyira molyrágta, hogy aligha venné a fáradságot bárki, ha meglátná az úton, hogy lehajoljon érte és felvegye*”.⁷ *Busbecq*ről tudható, hogy több éven át szolgált Konstantinápolyban I. *Ferdinánd* magyar király és német császár követeként. A növényeket különösen szerette, és célja volt a keleti eredetű kerti virágok, növények elterjesztése az európai kertekben (pl. gesztenye, liliom, tulipán).⁸ A különféle egzotikus növényeket, hagymákat, magvakat, amiket beszerzett a konstantinápolyi udvartól elküldte a bécsi császári kert flamand származású orvosának, botanikusának, *Carolus Clusius*nak, valamint Prágába, a sienai születésű olasz orvosnak, *Pierandrea Matthiolin*ak.

⁶ A. FODOR et.al. 2001. 517.

⁷ STEARN 1976. 291.

⁸ A növények mellett az egzotikus, ismeretlen állatok Európába való bekerülése (kecske) is neki köszönhető.

Busbecq szerette volna megvásárolni a kódexet, de a vételárat nem tudta megfizetni. Próbálta meggyőzni I. Ferdinándot, hogy vásárolja meg a kódexet, de erre nem került sor. Helyette viszont I. *Ferdinánd* fia, II. *Miksa* 1569-ben megvette, és így a kódex Bécsbe került, majd 1592-ben a bécsi császári könyvtárban helyezték el. A görög nyelven íródott kódex több kézen is átment, így a növénynevek kiegészültek görög, török, perzsa, arab és héber glosszákkal, valamint egy kelet-francia dialektusra utaló megjegyzést is tartalmaz.

CODEX NEAPOLITANUS (NAP)⁹

A 6-7. század között készült kódex történetéről nagyon keveset tudunk. A kutatók vitatják, hogy hol készülhetett. *Bertelli* véleménye, hogy Ravennában, míg *Anichini* szerint Konstantinápolyban. Ami biztos, hogy a 18. század elejéig Nápolyban, a dél-olasz San Giovanni a Carbonara Ágoston rendi kolostorban őrizték. Innen III. *Károly* magyar király – IV. Károly néven ismert német-római császár –, a Habsburg-ház utolsó egyenesági férfi leszármazottja, aki 1707 és 1735 között nápolyi király is, megszerezte, és Bécsbe vitte. Hogy ez pontosan, mikor történt, vita tárgya.¹⁰ Az I. világháborút követő béketárgyalások révén, 1919-ben visszakerült Nápolyba. Méretében sokkal kisebb, mint a *JAC*, ennek ellenére több, mint 406 képet tartalmaz, összesen 172 oldalon. A 406 ábra közül mindegyik a jobb oldalon helyezkedik el: 2 foliónak egyetlen képe van, 103-nak kettő, 62-nek három és 3-nak négy. Összehasonlítva a két kódexet elmondhatjuk, hogy a növények közül 352 mindkettőben megtalálható, az *Anicia Juliana* kódexben 31, míg a nápolyi példányban 53 egyedi növény szerepel pluszban.

MSM. 652¹¹

Az MSM. 652 nagy valószínűséggel Konstantinápolyban készült a 10. században. Szövegében és ikonográfiájában igen közel áll a *JAC*-hoz. Mindkettő az eredeti szöveg betűrendjét mutatja. 385 folióból áll, 443 növényillusztrációt tartalmaz. *Henri August Omont*, francia könyvtáros, történész és philológus azonosította. Nagyon keveset tudunk a kódexről. Feltételezések szerint Konstantinápolyból egy könyvkereskedőhöz került, aki eladta egy másik könyvkereskedőháznak, a híres londoni Payne és Foss-nak. 1860–1865 között került *Sir Thomas Phillips* régiségkereskedő tulajdonába (*Phillips* 21975 néven szerepelt), akitől 1920-ban vette meg *J. P. Morgan*.

⁹ A nápolyi kódexről lsd.: ANICHINI 1956. 77–104.; BIANCHI BANDINELLI 1956. 48–51.; CAVALLO 1992. 1–13.; LILLA 1992. 48–92.; OROFINO 1992. 99–113.; BERTELLI 1992. 125–131.; BLUNT – RAPHAEL 1994. 21–23.; COLLINS 2000. 51–59.; JANICK – STOLARCZYK 2012. 9–17.; JANICK – WHIPKEY – STOLARCZYK 2013. 333–339.; GROTOWSKI 2013. 23–36.; WHIPKEY et. al. 2014. 977–979.; LAZARIS 2017. 55–113.; THOMAS 2019. 241–273.

¹⁰ A források eltérő időpontra datálják a kódex megszerzését, lsd. JANICK – STOLARCZYK 2012. 12. szerint 1716-ra; COLLINS 2002. 52. 1718-ra.

¹¹ AZ MSM.652-es kódexről lsd.: BUREN 1973. 66–69.; SADEK 1983. 61–65.; COLLINS 2000. 59–69., 333–339.; TOUWAIDE 2009. 512.; CRONIER 2012. 95–130.; JANICK – WHIPKEY – STOLARCZYK 2013. 333–339.; GROTOWSKI 2013. 23–36.; WHIPKEY et.al. 2014. 977–979.; LAZARIS 2017. 55–113.; THOMAS 2019. 241–273.

TACUINUM SANITATIS¹²

Az eredeti Tacuinum Sanitatis, *Abu al-Hasan al-Mukhtar ibn al-Hasan ibn 'Abdun ibn Sa'dun Ibn Buṭlān*, röviden *Ibn Buṭlān*¹³ 11. századi bagdadi keresztény orvos és filozófus *Taqwim al-Sihhah* c. könyvének latin fordítása. *Ibn Buṭlān* Bagdadban született, tanult és a korábbi arab szerzők műveiből alkotta meg kompilációját. Művének latinra történő fordítása a 13. században készült *Manfréd* szicíliai király megrendelésére. A fordítás másolata a 14. század végén (1395–1400) keletkezett Milanóban. Az eredeti arab kéziratban nincs illusztráció, szemben a latin verziókkal. A párizsi, a liègei, a bécsi és a római példányokat 1380 és 1400 közé datálják a kutatók, míg a rouenit és a *Kraus* példányt a 15. századra.

Az arab orvostudomány kialakulásában szerepe volt a görög, szír, perzsa, kopt, esetleg arámi szövegek fordításának, majd azok teljes vagy részleges (tömörített) átültetésének. Ezek a könyvek nemcsak orvosi, filozófiai, matematikai, hanem egyéb szövegeket is magukba foglaltak. Minden lefordított szöveget adaptáltak, szintetizáltak és egyeztettek az arab gondolkodással. A 8-9. század fordulóján terjedtek el az arab nyelvű orvosi értekezések a nyugati világban, és a 11. századtól kezdődik a szövegek latinra történő fordítása. Az arab, majd a középkori orvostudomány a testnedvtan rendszerén belül az életmódot befolyásoló dietetikának tulajdonított jelentős szerepet, amelyre nagy hatást gyakorolt *Galénos A táplálékok tulajdonságairól* c. értekezése. Az arab dietetika, hasonlóan a göröghöz nemcsak a táplálkozásra, az elfogyasztott alapanyag minőségére és mennyiségére, valamint testre gyakorolt hatására helyezte a hangsúlyt, hanem minden olyan egyéb tényezőre, amely befolyásolni képes az egészséget/élettevékenységet, pl. mozgás, higiéné, szexualitás.

A hippokratészi és galénosi művek görögből szírre, majd arabra fordításában kiemelkedő szerepe volt a szír *Johannitius* (Hunajn Ibn-Iszhák al-^oIbádi: 808–873), nesztoriánus keresztény vallású arab orvosnak. Legjelentősebb műve az *Isagoge Johannitii ad parvam artem Galeni*, amelyben rendszerezte a hat res non-naturales-t. Ez a munka közvetve hatást gyakorolt a *Tacuinumra*, amely a helyes életmódra vonatkozó tudnivalókat foglalja össze. *Ibn Buṭlān* az egészség megőrzésének hat módszerét sorolja fel, amelyet szükséges betartani/megtartani:

¹² A műről lsd.: SCHLOSSER 1895. 144–230.; DELISLE 1896. 518–540.; PÄCHT 1952. 172–180.; COGLIATI ARANO 1976. 7–14.; ÜNTERKIRCHER – BARBIERI – MARUCCI 1986; ELKHADEM 1990; DIXON 1990. 9–20.; BOOTON 1995. 241–264.; SEGRE RUTZ 2004. 123–170.; BOVEY 2005; HOENIGER 2006. 51–81.; DAUNAY – JANICK – PARIS 2009. 21–29.; MENDELSON 2013. 69–89.; CLASSEN 2017. 225., 240.

¹³ Ibn Buṭlān a leginkább ismert név, de más néven is szerepel: Ellbochasim de Baldach (bécsi kódex); Albulkasem de Baldac (párizsi kódex); Ububchasym de Baldach (római kódex); Albullasem de Baldak (liègei kódex). Ezek a szerző nevének latinisított változatai.

1. elegendő, de mértékletes étel- és italfogyasztás
2. friss levegő
3. az aktivitás és pihenés váltakozása
4. az alvás és ébrenlét váltakozása (nem túl sok, nem túl kevés alvás)
5. a testnedvek egyensúlya és kiválasztása
6. a lelkiállapot egyensúlya.¹⁴

Az eredeti arab változatban, amit soha nem nyomtattak ki, minden oldal szabályos négyzetre, táblára oszlik. Innen kapta az elnevezését is, ugyanis a *takwim* arabul „táblát” vagy „asztalt” jelent. A felső vízszintes sorban található az utasítások arról, hogy hogyan kell használni azokat az anyagokat, amelyek a baloldalon, a margó mentén függőlegesen vannak felsorolva. Összesen 280 (egészséghez kapcsolódó) anyag van felosztva negyven táblán¹⁵, amelynek mindegyikén hét elem szerepel, és azokat tizenöt szempont szerint elemzi.¹⁶ Ez a fajta táblázatos ábrázolásmód újításnak számított az orvosi könyvekben.

A 15 szempont a következő:

1. 1-től 280-ig terjedő sorszám
2. az elemzett anyag neve
3. minőségének meghatározása: nedves, száraz, hideg, meleg
4. minőségének mértéke négyfokos skálán
5. optimális fajtája
6. egészségre gyakorolt előnyös hatása
7. egészségre gyakorolt káros hatása (pl. mérgezőképessége)
8. orvosság az ártalomra
9. az anyag hatása
10. az anyag egészségre gyakorolt hatása és a személy alkata közötti összefüggés
11. az anyag egészségre gyakorolt hatása és az életkor összefüggése
12. az anyag egészségre gyakorolt hatása és az évszakok közötti összefüggés
13. az anyag egészségre gyakorolt hatása és a terület közötti összefüggés
14. a tudósok, akik ugyanerről az elemről írtak és akikre Ibn Butlân utal
15. egyéb szempontok¹⁷

¹⁴ SCHOTTUS 1531. 5: „De sex rebus quae sunt necessariae cuilibet homini, ad quotidianam conseruationem sanitatis suae, cum suis rectificationibus et operationibus. Prima sanitatis cura, est praeparatio aeris, qui cor contingit. Secunda, rectificatio cibi et potus. Tertia, rectificatio motus et quietis. Quarta, prohibitio corporis a somno, et a vigiliis multis. Quinta, rectificatio laxationis, et constrictionis humorum. Sexta, regulatio personae in moderatione gaudii, irae, timoris et angustiae. His enim modis aequalitatis erit conseruatio sanitatis: et remotio istorum sex ab hac aequalitate, facit aegritudinem, Deo permittente glorioso, et altissimo.” Ez az első latin nyelvű nyomtatott kiadás, amelyet *Brandenburgi Albert* (1490–1545), mainzi érseknek ajánlottak. Két évvel később, 1533-ban adták ki a német nyelvű fordítást, amelyet *Michael Herr* készített.

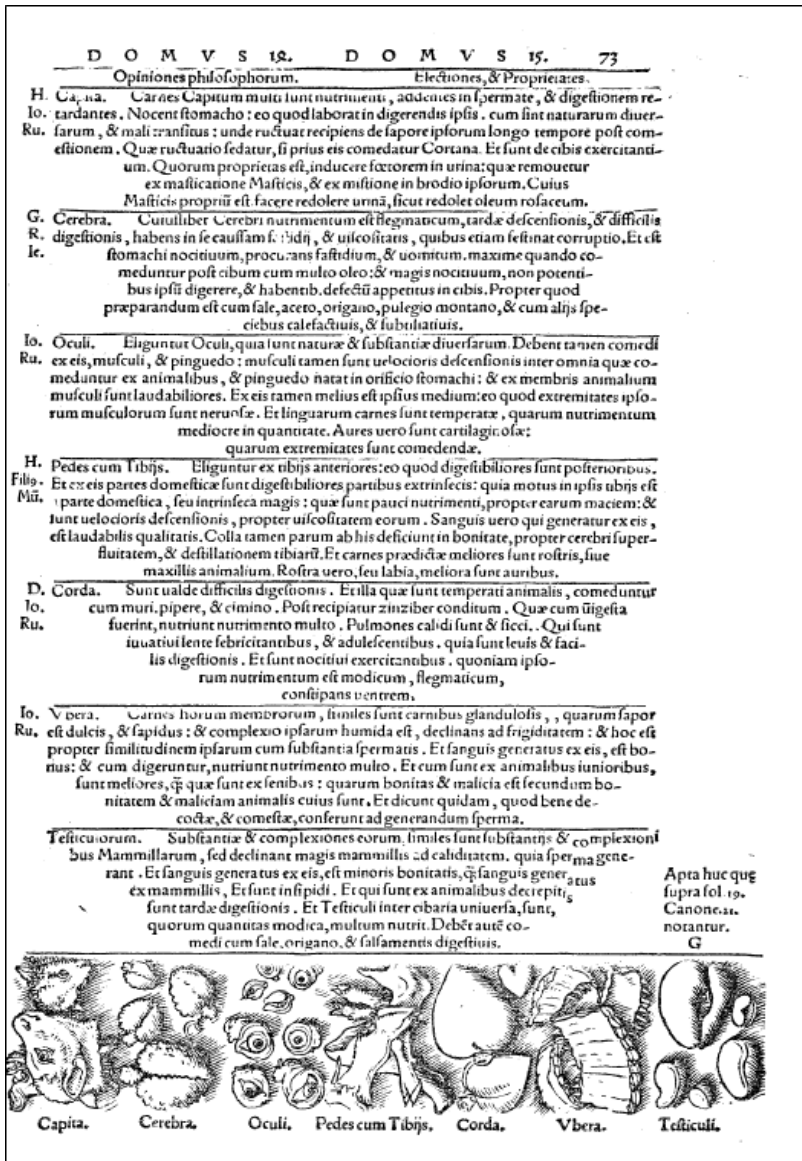
¹⁵ A táblák száma változó. A leghosszabbak 40 táblát tartalmaznak.

¹⁶ TOUWAIDE 2009. 17.

¹⁷ TOUWAIDE 2009. 17.

Tacuini sanitatis Elluchasen Elimithar ... De sex rebus non naturalibus, earum naturis, operationibus, & rectificationibus publico omnium usui, conseruandae sanitatis, recens exarati [Author: Ibn Buṣṭān]. Albengnefit De uirtutibus medicinarum, & ciborum [Ibn Wāfid]. Iac. Alkindus De rerum gradibus [Author: al-Kindī]. Ed. Johannes Schottus. France-Strasbourg: Argentorati apud Ioannem Schottum Librarium, 1531, 72. Copy from the Universidad de Granada (Sig. BHR/B-016-178). <http://hdl.handle.net/10481/10199>.

72		T A C V I N V S					XVII	
		De Carnibus membrorum Animalium, & naturis ipsorum:						
		& decentibus, & falsis.		Iuuamenta rationabilia.				
A	100	Cal. & hu. in a.	Quæ sunt ex animali temperato.	Ventrem laxant, et prouocant urinam.	Leuis faciunt ponderosa.	Cum dashni, & pipere.	Myrcanus.	
		Gal. & hu. in a. et h.					Frigida.	
B	104	Capra. Corbora.	Ex animali completo.	Addunt in cerebro, prouocant uomiti cum oleo.	Corpus grauant.	Cum sale, sinapi, & origano.	Hydr. et aurif. laueubus.	
		Gal. & hu. in a.					Frigida.	
C	113	Capra. Corbora.	Mediocriter eminentes.	Addunt in spermate.	Abominati onem faciunt.	Cum herba asæ, & origano.	Hydr. et aurif. laueubus.	
		Gal. & hu. in a.					Frigida.	
D	117	Capra. Corbora.	Agnorum, et Hedorum.	Consolidant ossifracta.	Colicæ.	Cum aceto, & croco.	Vener. et Actiuu. Puertis, seni, ma- cile in al. equal.	Temperatis.
		Gal. & hu. in a.					Temperatis.	
E	114	Capra. Corbora.	Animalis lactantis.	Exercitantibus conueniunt.	Organis digestionis.	Cum aceto, & herba Asæ.	Hydr. et aurif. laueubus.	Seperitura.
		Gal. & hu. in a.					Hydr. et aurif. laueubus.	
F	117	Capra. Corbora.	De animali temperato.	Multiplicant lac.	Tardæ descensionis.	Cum origano, & aceto.	Hydr. et aurif. laueubus.	Montanis.
		Gal. & hu. in a.					Hydr. et aurif. laueubus.	
G	125	Capra. Corbora.	Pinguium Gallorum.	Addunt in spermate.	Difficilis digestionis.	Cū Pulegio montano, & sale.	Fragilis. Senuus.	Fragilis.
		Gal. & hu. in a.					Fragilis.	
H	125	Capra. Corbora.	MEL & VS EX RE ipsa quam quegit.	IVVA & MEN & TVM eius.	NOCV & MEN & TVM eius.	REMO & NOCV menti eius.	Quid general.	Requiritur. Tempore.
		Gal. & hu. in a.					Quid general.	

Körülbelül tíz későközépkori kézirat és számos kiadás készült *Hans Scott* strasbourgi nyomdájában a 16. század folyamán. A kéziratok egyik fajtája polikróm illusztrációkkal díszített, míg a nyomtatott könyv kezdetleges rézkarcokkal illusztrált.¹⁸

A szerző a különféle anyagokat jellemzi az alapján, hogy 1) milyen a természete (forró, hideg, nedves, száraz), 2) milyen az erőssége (1-4 fokozat); 3) melyik az optimális fajtája (pl. természet, friss stb.); 4) milyen az egészségre gyakorolt hatása; 5) milyen lehetséges káros hatása(i) vannak az egészségre; 6) milyen anyagokkal együtt lehet gyógyír az ártalomra.

¹⁸ TOUWAIDE 2009. 15.

Az első latin nyelvű kiadás „tábláit” végignézve láthatjuk, hogy többségén élelmiszerek szerepelnek, amelyek különféle csoportokba vannak rendezve:¹⁹

1-4. tábla	gyümölcsök, magok, szárított magvak: füge, szőlő, barack, szilva, édes és savanyú gránátalma, alma, birsalma, makk, dió
5-6. tábla	gabonák és belőlük készült alapanyagok: búza, árpa, rizs, lencse, bab, liszt, árpanyák, keményítő
7. tábla	különféle kenyerek
8-11. tábla	fűszerek és zöldségek: zeller, fokhagyma, spenót, spárga, paszternák, tök, vöröshagyma, uborka, ecet, bazsalikom
12-13. tábla	tejfélék, olívbogyó, zselatin, valamint tojásfélék
14-15. tábla	húsfélék: sózott, szárított, kecske, borjú, kos, teve, nyúl, gazella, ünő és szárnyasok, kacska, páva, kappan, gerle, seregély, tyúk, kakas
17. tábla	halak
18-19. tábla ²⁰	állatok részei: fej, szem, szív, agyvelő, lábszár, here, gyomor, bél, lép, máj, hár, zsír, szárny
20-24. tábla	főtt ételek
25. tábla	méz, cukor, tészták
26. tábla	különféle elkészített folyadékok, illatos olajok, rózsa
27. tábla	vízfajták: forró, folyóvíz, esővíz, hólé, jeges víz
28. tábla	borfélék: vörösbör, óbor, mandulabor, datolyabor
29. tábla	illatos virágok (mirtusz, rózsa, liliom), citrom, mandragóra gyümölcse, bazsalikom
30. tábla	cukornád, iszap/föld, apró diócska
31. tábla	érzések (öröm, harag, letargia), ének, tánc, hangszer
32. tábla	részegség, hányás, retek, alvás, álmatlanság
33. tábla	hashajtás/belek kitisztítása, székrekedés/összeszorítás, közösülés, sperma
34. tábla	„mozgás”formák: mozgás, pihenés, mérsékelt gyakorlat, lovaglás, vadászat, labdajáték, birkózás
35. tábla	fürdők: hidegvíz, forróvíz, hidegvizes (ülő)fürdő; hidegvíz ivása fürdőben, szőrtelenítő szer

¹⁹ SCHOTTUS 1531. 38–117.

²⁰ A tábla számozása hibás, valószínű, hogy a készítője, „elszámolta” magát.

36. tábla	fürdőkben bőrkezelésekre használt termékek: (auripigmentum = sárga színű triszulfid vagy „spanyolsárga”, amit szörtelenítésre használtak), masszázs (olajos, száraz), ruhák (lenköntös, selyemköntös), egyéb (mályva-, ibolyaolaj)
37-38. tábla	parfümök (pézsmá, rózsavíz), szirupok (ecetes-cukros szirup ²¹ , „egyszerű” szirup ²² , citrus szirup, rózsá szirup, szobák (nyári szoba, téli szoba)
39. tábla	szelek (déli szél, északi szél, keleti szél, nyugati szél, tavaszi szél, nyári szél, őszi szél)
40. tábla	a levegő fajtái (déli terület, északi terület, kelet terület, nyugati terület, téli, járvány idej)

A 280 anyagból 70 (10 tábla) nem kapcsolódik az élelmiszerekhez, ez a munka 25%-ka.

Ezeknek a tápláléktábláknak ugyanakkor kiemelkedően fontos volt a szerepük a gyógyításban. Hiszen ahhoz, hogy a beteg meggyógyuljon vagy épp meg tudja őrizni az egészségét, az orvosnak ismernie kellett a különféle tápanyagok nedvkórtani tulajdonságait. Tisztában kellett lennie azzal, hogy az egyes anyagokban melyik nedv, melyik alapelem milyen mértékben van jelen (1-4 fokozat)²³, milyen nedvet képes termelni, milyen a minősége, és ennek az utóbbinak milyen az erőssége. Vagyis a dietetikával kezelő orvos egy kiegyensúlyozó diétás módszert alkalmazott a gyógyításban az egészség helyreállítására vagy megtartására.

Dioskoridés De Materia Medica c. könyve is meghatározó szerepet töltött be a *Tacuinum* kialakításában. Az 5 kötetes könyvben több, mint 500 növényt és gyógynövényt ismertet a szerző osztályokba sorolva, valamint kb. 2000 receptet és formulát. Az 1. kötet növényi anyagokkal (129 tétel = aromás növények, olajok, kenőcsök, fák és azok levele, gyantája és gyümölcse), a 2. állati eredetű készítményekkel (gyógyszerek), gabonafélékkel és zöldségekkel (186 tétel), a 3. gyökerekkel, növénykivonatokkal, fűvekkel és magokkal (158 tétel), a 4. gyógynövényekkel és gyökerekkel (192 tétel), az 5. pedig szőlővel, szőlőből készült termékekkel, borokkal és ásványokkal foglalkozik (162 tétel).

Ms. 459.

A római Casanatense könyvtárban őrzött 459-es *Mátyás* kódex az *Ibn Buṭlān*, 11. századi bagdadi orvos, *Tacuinum Sanitatis*ából és az I. században élt, a kilikiai Anazarban született orvos, botanikus *Dioskoridés Materia Medicá*ból kiinduló, ábécérendbe szedett gyógyszerkönyv.

²¹ NORRI 2016. 1074.: „syrup acetose, syrup of acetose, syrupus acetosus. Syrup made by boiling sugar with vinegar (some recipes include water and/or scraped houseleek and valerian root).”

²² NORRI 2016. 1074.: „Thick viscous liquid made by boiling mixture of water and sugar (or honey), often with herbal ingredients added; wine, vinegar, and plant juices also appear in recipes.”

²³ A minőségek fokozatait 1-től 4-ig rangsorolták. Az 1. és 2. fokozatú minőségek igen enyhe hatást váltottak ki, míg a 3. és a 4. már orvosságnak vagy méregnek számított. A metodológia alapján, ha valaki hideg és száraz minőségű, 3. fokozatba tartozó tápanyagot fogyasztott nagyobb mennyiségben, akkor célszerű az egyensúly megtartása érdekében meleg és nedves minőségű, 3. fokozatba tartozó tápanyagot ennie.

A kódex elkészítésének nem tudjuk pontos dátumát. A kódex története meglehetősen hányatott volt és sorsának egyes állomásairól nem is tudunk. Az biztos, hogy *IV. Vencel* cseh király megrendelésére másolták le a minden oldalon *Giovannino és Salomone de'Grassi* által illusztrált kódexet, ezért látható a kezdőlapon maga *Vencel* király.²⁴ A 21 recto oldalon az aquila (sas) címszó felett nagyméretű, majdnem az egész lapot betöltő koronás, heraldikus sast ábrázoltak, ami *Vencel* címerállata volt.

Dioscorides Pedanius, O. A. C., Grassi, G. D. & Grassi, S. D. (1395) On Plants. [Milan, Italy: publisher not identified, to 1400] [Pdf] 21. (r. 21.). Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2021667882/>.

²⁴ SEGRE RUTZ 2004. 69.

Vencel halála után feltehetőleg V. László könyvgyűjteményébe került, onnan pedig a Corvinák közé. Vencel címerét átfestették Mátyáséval. Budán újrakötötték a kódexek jellegzetes korvinakötésével.²⁵ A kódex a királyi udvarból a budaszentlőrinci pálos kolostorba került, hogy a barátok gyógynövénygyűjtő munkáját segítse. A szerzetesek több bejegyzést írtak a kódexbe, amelyekben összesen 106 magyar szó szerepel, köztük 89 növénynév. Ezek egy részét ma már nem használjuk, vagy ha igen, eltérő jelentésben: paprag, cirok, peszerce, zobragbors, gezemice, papmonya, bazár, bervéng, náthafű, istenlovafarka, nyúlárnyék, pálmamag, sárkerep, vadkék, bajfűfája, métely, süly. A pálos kolostor 1526-ban megszűnt. Ez után nem ismerjük pontosan a kódex további sorsát, de a 295. oldal versoján az 1546. március 13-i dátumot olvassuk, és helymeghatározásként annyit, hogy Krenin nagy „K”-val.²⁶ A dátumot mindenesetre olaszul írták be, vagyis a kódex ekkor már olasz tulajdonban volt. Egy bejegyzés szerint a 16-17. század fordulóján Pisában majd Padovában orvostudományt oktató *Roderico Fonseca* tulajdonában állt. Ezután 1733-ig újból semmit sem tudunk róla, amikor valószínűleg *Hieronymus Casanate* kardinális könyvtárába kerül. Az első leltári említése 1744-ből származik. Azóta a vatikáni Biblioteca Casanatense őrzi a kódexet.

2002-ben Modenában megjelent a kódex hasonmás kiadása és kísérő kötetként részletes olasznyelvű kommentárja.²⁷ Ez a tanulmány sokat köszönhet az itáliai kiadványnak.

A *Mátyás* corvina a növényeken (zöldségek, gyümölcsök, fűszerek) kívül állatokkal és biológiai eredetű anyagokkal is foglalkozik. Azt lehet mondani, hogy tartalmát tekintve forrásától sokmindenben eltér. A forrásban (*Tacuinum Sanitatis*) még rajzok sem voltak, vagyis a latin fordító és kódexkészítő fantáziáján múltott, hogy miket vesz át, honnan veszi át (pl. illusztrált *Dioskoridés kódexből*) és mindezeket hogyan interpretálja, illetve egészíti ki.

Nézzünk egy-két példát a *Biblioteca Casanatense Ms. 459*-ből:

Ásványok:

Aurum (arany), borban oldott aranylemez a lép fájdalmait enyhíti, ételbe vagy italba keverve enyhíti a gyomor hidegségét, cauterizációnál jobb más fémeknél; Argentum (ezüst), Avicenna hideg és száraz természetűnek nevezi, salakja erősen összehúzó hatású, porítva jó a rüh és a viszketés ellen, keverékben a szívritmuszavar ellen hatásos;

Növények:

Aurum romanum (nyárfa), Avicenna is így nevezi, Serapión szerint haureonn. Növény, az araboknál kadi, lásd ott! Zinziber (gyömbér), harmadfokúan meleg és másodfokúan nedves. Borban oldva enyhíti a gyomor- és bélpanaszokat, segíti az emésztést, porrá őrölve és pamutba tekerve kúpként jó a heves székelési inger ellen. Zurunib vagy zurinib, egyfajta illatos, aromás növény, a fahéjra emlékeztet, citromillatú.²⁸ Enyhíti a gyomor feszültségét. Hatása a szerecsendióéra emlékeztet, de sokkal enyhébb. Ibolyaolajban oldva enyhíti a fejfájást. Nyugtatja a gyomrot és a májat.

²⁵ MIKÓ 2016. 510–514.

²⁶ Az internetes keresés szerint a Krenin és a Crenin mai napig létező családnév, de nem Itáliában.

²⁷ SEGRE RUTZ 2004.

²⁸ A növényhez nem ad illusztrációt a kódex, azonosítására az olasz kiadás nem ad javaslatot.

Állatok:

Cancer marinus (tengeri rák), a belőle készült gyógyszer a sebek és fekélyek kezelésére alkalmas; Cattus (kandúr), amelynek ürüléke gyógyhatású; Corvus (holló), ürüléke foggyulladás esetén használatos; Draco magnus sive marinus (nagy vagy tengeri sárkány), Avicennára és Galénosra hivatkozva összehúzó hatást tulajdonít a sárkányfalatkáknak; Elefans (elefánt), széklete borba keverve teherbe esés ellen használatos; Equus (ló), örölt patája a nőknél abortív hatású; Ericius terrenus (sündisznó), szárított és örölt húsa gyomorbántalmak, vizeleti nehézségek, sőt lepra kezelésére alkalmas; Gallina et gallo (tyúk és kakas), a kakashere az emésztést segíti, a tyúklevés jó a daganatok ellen; Lacerta (gyík), amelynek ürülékét szemgyógyszerként ajánlja; Margaritus sive perle (igazgyöngy), megőrölve és cukorral keverve szívgyengeség és láz okozta szívpanaszok kezelésére szolgál; Stuccio avis (strucc madár), „a zsírja, testre kenve minden idegfájdalom ellen ugyanolyan módon hat, mint a kacsaszír, mondja Avicenna. Sok orvos igencsak dicsérte a húsát és azt mondták, hogy a húsa meleg, hízlaló és szárító étel és erősíti a testet. Akkor tesz jót, ha megemésztí az ember, csakhogy igen szívós és zsíros és nem egykönnyen emészthető”;²⁹ Talpa (vakond), heréje növeli a férfiak potenciáját; Vulpes (róka), olajban megfőzve hatásos az ízületi bántalmak ellen.

Biológiai eredetű anyagok: széklet, cukor**„ZUCHARUM”**

A cukor, amit az arabok zuchurának neveznek, második fokozatúan meleg és száraz. A cukor nádmézből készül, amely Kilikia és Spanyolország tengerparti részén található, ott termesztik és aratják. Ha már rendelkezünk cannamelával, ami majdnem azonos más nádfélékkel, olyat kell kiválasztani, amelyik belül szilárd és édes, félbe kell vágni, kis darabokra kell aprítani, a darabokat üstbe kell tenni, alacsony lángon főzni kell, kavargatva és lehabozva. Ebből a habból készül a legfinomabb cukor, ami könnyebb a többinél...

A cukrot hosszú főzéssel és forrázással állítják elő, ahogyan azt a Salerno városában élő tudósok alátámasztják, akik jótékony hatásait bizonyítják műveikben.”

²⁹ Magyar László András fordítása. MAGYAR 2004.

Cukor: Dioscorides Pedanius, O. A. C., Grassi, G. D. & Grassi, S. D. (1395) *On Plants*. [Milan, Italy: publisher not identified, to 1400] [Pdf] 292. (r. 295.). Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2021667882/>.

A cukornádból készített cukrot a Kr. u. 4-7. században fedezték fel Indiában, és ott már készítették kemény cukorkristályokat. A nádcukrot az arabok hozták be Európába, Magyarországon 1419-ből van az első feljegyzés a cukorról Zsigmond király udvarában. Mátyás esküvőjén 1476-ban cukorból készült faragványok (angyal, mókus) díszítették az asztalt.³⁰ Vagyis a kódex úttörő módon, viszonylag hosszan ismerteti ezt az Európában még csak rövid ideje ismert édességet

³⁰ A Pallas Nagylexikonának cukor címszava idézi egy forrás leírását a faragványokról, de nem adja meg magát a forrást. Azóta minden cukorral foglalkozó szerző innen idézi a mondatot. Az eredeti forrásnak nem leltem nyomára. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/024/pc002428.html>. 2018. január 6.

és készítési módját. A cukorszirup jótékony hatásait is felsorolja: vizelethajtó, a gyulladásra kenve csökkenti azt, tüdőbajra és asztmára is használható. Étellel keverve gyógyítja ezeket a betegségeket, és enyhíti a szárazságot.³¹

Végezetül érdemes néhány szót szólni a miniatúrák minőségéről. A strucc vagy a medve ábrázolása majdnem tökéletesen megfelel a *Giovannino de'Grassi* által illusztrált bergamói kódex miniatúráinak. Ezek jó megfigyelőképességről és nagyszerű rajzkészségről tanúskodnak. Ráadásul a strucc nem lehetett mindennapos látványosság a korabeli Itáliában.

Strucc: Dioscorides Pedanius, O. A. C., Grassi, G. D. & Grassi, S. D. (1395) On Plants. [Milan, Italy: publisher not identified, to 1400] [Pdf] 254. (v. 257.). Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2021667882/>.

³¹ Ti. a beteg testének a szárazságát.

Strucc: Bergamo, Biblioteca Angelo Maj, Cassaf. 1. 21. Taccuino di disegni di Giovanni-no de' Grassi, c. 2. v. Retrived from the Biblioteca Digitale Lombarda, <https://www.bdl.servizirl.it/vufind/Record/BDL-OGGETTO-2411>.

Vannak azonban kevésbé sikerült ábrázolások is. A Scorpiones (skorpió) és a Talpa (vakond) képét aligha ismernénk fel, ha nevük nem volna a rajz mellé írva. A Margaritu sive perle (igazgyöngy) azonban olyan távol esik egy gyöngykagylótól, hogy azt még a felirat sem teszi könnyen felismerhetővé.

Igazgyöngy: *Dioscorides Pedanius, O. A. C., Grassi, G. D. & Grassi, S. D. (1395) On Plants. [Milan, Italy: publisher not identified, to 1400] [Pdf] 153. (r. 161).* Retrieved from the Library of Congress, <https://www.loc.gov/item/2021667882/>.

A Grassik nyilvánvalóan sohasem láttak gyöngykagylót, ezért kitalálták, milyen lehet. A rajzon egy kúp alakú fűrócsiga látható, aminek a belsejéből kikandikál egy hegyes orrú, menyéthez hasonló fejű állatka, akit nyakáig beborítanak a fűrócsigát megtöltő gyöngyszemek. Ez az ábrázolás teljesen egyedülálló, és híven tanúskodik a rajzoló nehézségeiről, ha olyasmit kell ábrázolnia, aminek a kinézetéről valójában sejtelve sincs. Ez történt a gyöngykagyló esetében is. A másik Grassi-féle csodalény a *Draco marinus*, vagyis tengeri kígyó, amit egy egyfejű, két szárnyú, zöld mesebeli sárkány képében ábrázoltak. A draco valóban jelent sárkányt is, de ebben az esetben meg kellett volna elégedni egy tengeri kígyóval, aminek a lerajzolása egy hajós nép fiai számára talán nem lett volna lehetetlen feladat. Ebből is látszik, hogy a legmegbízhatóbb forrásból származó, drága és aranyozott kódexek is csak olyan információkat tudtak hordozni, mint amilyenekkel a szerzők és illusztrátoraik rendelkeztek.

IRODALOMJEGYZÉK

- A. FODOR Á. – GERGELY I. – NÁDORI A. – SÓTYNÉ MERCS E. – SZÉKY JÁNOS (2001): *Uralkodók és dinasztiák: Kivonat az Encyclopædia Britannicából*. Budapest, Magyar Világ Kiadó.
- A. WHIPKEY, K. – KALBAUGH, A. – FRANZ, J. – JANICK, J. (2014): A database for three dioscoridean illustrated herbals. *Hortscience* vol. 49. no. 7. 977–979. <https://doi.org/10.21273/HORTSCI.49.7.977>
- ANICHINI, M. (1956): Il Dioscoride di Napoli, *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti della classe di scienze morali, storiche e filologiche*. (ser. 8) 11. 77–104.
- BERTELLI, C. (1992): A proposal concerning the client of the Neapolitan Dioscurides. In BERTELLI, C. – LILLA, L. – OROFINO, G. (commentarium): *Dioscurides Neapolitanus. Biblioteca Nazionale di Napoli Codex ex Vindobonensis Graecus. Commentarium*. Roma. Salerno Ediotrice. 125–131.
- BIANCHI BANDINELLI, R. (1956): Il Dioscoride neapolitano. *La parola del passato* 11. 48–51.
- BLUNT, W. – RAPHAEL, S. (1994): *The illustrated herbal*. (2nd edition), London.
- BOOTON, D. E. (1995): Bona ablata. An Inventory of Property Stolen from George of Liechtenstein, Prince-Bishop of Trent (1390–1419). *Viator* vol. 26. 241–264. <https://doi.org/10.1484/J.VIATOR.2.301143>
- BOVEY, A. (2005): *The Tacuinum Sanitatis: An Early Renaissance Guide to Health*. London, Sam Fogg.
- BRUBAKER, L. (2002): The Vienna Dioskorides and Anicia Juliana. In Littlewood, A. – Maguire, H. – Wolschke-Bulmahn, J. (eds): *Byzantine Garden Culture*. Washington, D. C. 189–214.
- BUBERL, P. (1936): Die antiken Grundlagen der Miniaturen des Wiener Dioskurideskodex. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* vol. 51. 114–36.
- BUBERL, P. (1937): *Die byzantinischen Handschriften I*. Der Wiener Dioskurides und die Wiener Genesis, Leipzig.
- CAVALLO, G. (1992): Introduzione. In Bertelli, C. – Lilla, L. – Orofino, G. (commentarium): *Dioscurides Neapolitanus. Biblioteca Nazionale di Napoli Codex ex Vindobonensis Graecus. Commentarium*. Roma. Salerno Ediotrice. 1–13.
- CLASSEN, A. (2017): Everyday Life and Culture in the Late Middle Ages: The Evidence of the Tacuinum Sanitatis: Historical-Medical and Social-Cultural Aspects. In Classen A. – Dinzelbacher, P. (eds): *Mediaevistik* 30. 225–240.
- COGLIATI ARANO, L. (1976): *Medieval Health Handbook: Tacuinum Sanitatis*. New York, George Braziller.
- COLLINS, M. (2000): *Medieval Herbals: The Illustrative Traditions*. London.
- CRONIER, M. (2012): Un manuscrit méconnu du Περὶ ὕλης ἰατρικῆς de Dioscoride. New York, Pierpont Morgan Library, M. 652. *Revue des Études Grecques* 125. 95–130.

- CSAPODI Cs. (1985): Medical and scientific manuscripts of the Corvinian Library. *Orvostörténeti közlemények* 31. évf. 1-4. sz. 37–45.
- DAUNAY, M. – JANICK, J. – PARIS, H. (2009): Tacuinum sanitatis: horticulture and health in the late middle ages. *Horticult* vol. 49. 22–29.
- DELISLE, L. (1896): Tacuinum sanitatis in medicina. Ein veronensisches Bilderbuch und die höfische Kunst des XIV. Jahrhunderts. Von Julius von Scholsser [Vienne, 1895]. Grand in-4° de 88 pages vec 13 planches et des gravures dans le texte. *Journal des Savants* 518–540.
- DIEZ, E. (1903): Die Miniatur des Wiener Dioskurides. In Strzygowski, J. (ed.): *Byzantinische Denkmäler*. Vol. 3. Vienna, 1–69.
- DIOSCORIDES. De materia medica - five books in one volume: A new English translation by OSBALDESTON, TESS ANNE. Introductory notes by Wood, R. P. First Edition, 2000.
- DIXON, A. (1990): The Morgan Model Drawings and the Genesis of the Tacuinum Sanitatis Illustrations. *Arte Lombarda*. (92/93 (1-2)), nuova serie, 9–20. Retrieved December 20, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/43132696>
- ELKHADEM, H. (1990): *Le Taqwim al Sihha (Tacuini Sanitatis) d'Ibn Butlan: Un traité médical du XIe siècle*. Peeters, Louvain.
- GERSTINGER, H. (1926): *Die griechische Buchmalerei*. Vienna.
- GERSTINGER, H. (1970): *Dioscurides. Codex Vindobonensis Med. Gr. I der Österreichischen Nationalbibliothek*. Kommentarband zu der Faksimileausgabe. Graz.
- GROTOWSKI, P. Ł. (2013): Classicisation or representation? Mimesis in Byzantine pictorial arts as a derivative of style. *Zograf* vol. 37. 23–36. <https://doi.org/10.2298/ZOG1337023G>
- GULYÁS P. (1916): *Mátyás király könyvtára*. Budapest, Kisfaludy-Társaság-Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda kiadása.
- HOENIGER, C. (2006): The illuminated Tacuinum Sanitatis manuscripts from northern Italy ca. 1380–1400: Sources, patrons, and the creation of a new pictorial genre. In GIVENS, J. A. – REEDS, K. M. – TOUWAIDE, A. (eds): *Visualizing medieval medicine and natural history, 1200–1550*. UK. Ashgate Aldershot. 51–81.
- HUMMER, K. E. – JANICK, J. (2010): Rubus iconography: Antiquity to the present. *Acta Horticulturae* 759. 89–105. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2007.759.6>
- JANICK, J. – HUMMER, K. E. (2012): The 1500th anniversary (512-2012) of the Juliana Anicia Codex: An illustrated Dioscoridean recension. *Chronica Horticulturae* vol. 52. no. 3. 9–15.
- JANICK, J. – STOLARCZYK, J. (2012): Ancient Greek illustrated Dioscoridean herbals: origins and impact of the Juliana Anicia Codex and the Codex Neapolitanus. *Notulae Botanicae Horti Agrobotanici Cluj-Napoca* vol. 40. no. 1. 9–17.
- JANICK, J. – WHIPKEY, A. L. – STOLARCZYK, J. (2013): Synteny of images in three illustrated Dioscoridean herbals: Juliana Anicia Codex, Codex Neapolitanus, and Morgan 652. *Notulae Botanicae Horti Agrobotanici Cluj-Napoca* vol. 41. 333–339.
- LACK, W. H. (2001): *Garden Eden, the masterpieces of Botanical Illustration*. Taschen.

- LAZARIS, S. (2017): Scientific, medical and technical manuscripts. In Tsamakda, V.: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*. Leiden. 55–113.
- LILLA, S. (1992): A study of the manuscript. In Bertelli, C. – Lilla, L. – Orofino, G. (commentarium): *Dioscurides Neapolitanus. Biblioteca Nazionale di Napoli Codex ex Vindobonensis Graecus. Commentarium*. Roma. Salerno Ediotrice. 49–82.
- MAGYAR L. A. (2004): STRUCC. In Kádár Zoltán – Ladányi-Turóczy Csilla (szerk.): *Isten állatkertje. Válogatás a középkor és a reneszánsz állatleírásaiból*. Budapest, Neumann Kht. Retrieved from 2021. november 17. <http://mek.oszk.hu/04600/04623/html/istenallatkertje0004.html>. 2018. január 6.
- MANTUANI, I. (1906): Die Miniaturen im Wiener Kodex Med. graecus I. In VON KARABACEK, J. (ed.): *De codicis Dioscuridei Aniciae Julianaee, nunc Vindobonensis Med. Gr. I: historia, forma, scriptura, picturis*. Leiden, Sijthoff, A.W. 354–491. Retrieved Március 10, 2022, from <https://wellcomecollection.org/works/gan2n55d>
- MENDELSON, L. D. (2013): *The Tacuinum Sanitatis - a medieval health manual*. 69-89. Retrieved December 10, 2020, from https://academicworks.cuny.edu/cc_pubs/203/
- MIKÓ Á. (2004): Mátyás király könyvtára az uralkodó reprezentációjában. In MONOK ISTVÁN (szerk.): *A holló jegyében: Fejezetek a corvinák történetéből*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 19–43.
- MIKÓ Á. (2016): A Bibliotheca Corviniana és az aranyozott Corvina-kötések. In NYERGES, J. – VERÓK, A. – ZVARA, E. (szerk.): *MONOKgráfia*. Budapest. 510–514.
- NORRI, J. (2016): *Dictionary of Medical Vocabulary in English, 1375–1550: Body Parts, Sicknesses, Instruments, and Medicinal Preparations*. New York, Ashgate, 2016.
- OROFINO, G. (1992): The miniatures. In Bertelli C. – Lilla S. – Orofino G. (commentarium). *Dioscurides Neapolitanus. Biblioteca Nazionale di Napoli Codex ex Vindobonensis Graecus. Commentarium*. Salerno Ediotrice, Roma. 99–113.
- OROFINO, G. (1992): The miniatures. In Bertelli, C. – Lilla, L. – Orofino, G. (commentarium): *Dioscurides Neapolitanus. Biblioteca Nazionale di Napoli Codex ex Vindobonensis Graecus. Commentarium*. Roma, Salerno Ediotrice. 99–113.
- PÄCHT, O. (1952): Eine wiedergefundene Tacuinum-Sanitatis-Handschrift. In *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*. [3. Folge] ¾. 172–180.
- PRITZE, G. A. (1872): *Thesaurus literaturæ botanicæ [...]*. Leipzig. Brockhaus, F. A.
- SADEK, M. M. (1983): *The Arabic Materia medica of Dioscorides*. St-Jean-Chrysostome. Québec: Les Éditions du Sphinx.
- SEGRE RUTZ, V. (2004): L'Historia Plantarum e la tradizione dei Tacuinum sanitatis. In DI VITO, M. – SEGRE RUTZ, V. – LAZZARINI, E. (eds): *Historia Plantarum. Ms. 459, Biblioteca Casanatense. L'enciclopedia medica dell'imperatore Venceslao*. Modena, Franco Cosimo Panini. 123–170.
- SILVER, L. – GIVENS, J. – REEDS, K. – TOUWAIDE, A. (2008): Visualizing Medieval Medicine and Natural History, 1200–1550. *The Sixteenth Century Journal* vol. 39. no. 4. <https://doi.org/10.2307/20479146>

- STEARNS, W. T. (1954): Codex Aniciae Julianae: the earliest illustrated herbal. *Graphis* vol 10. no. 54. 322–329.
- STÜCKELBERGER, A. (1994): *Bild und Wort. Das illustrierte Fachbuch in der antiken Naturwissenschaft*. Medizin und Technik, Mainz am Rhein.
- Tacuini sanitatis ELLUCHASEN ELIMITHAR. Medici de Baldath: *De sex rebus non naturalibus, earum naturis, operationibus, & rectificationibus publico omnium usui, conseruandae sanitatis, recens exarati* [Author: Ibn Buṭlān]. Albengnefit De virtutibus medicinarum, & ciborum [Author: Ibn Wāfid]. Iac. Alkindus De rerum gradibus [Author: al-Kindī]. Ed. Johannes Schottus. France-Strasbourg, Argentorati apud Ioannem Schottum Librarium, 1531. University of Granada.
- THOMAS, J. (2019): The Illustrated Dioscorides Codices and the transmission of images during Antiquity. *Journal of Roman Studies* vol. 109. 241–273. <https://doi.org/10.1017/S007543581900090X>
- TOUWAIDE, A. (1991) Un manuscrit athonite du ΠΕΡΙ ΥΛΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ de Dioscoride: l’Athous Megistis Lavras Ω 75. *Scriptorium* Tome 45 n°1. 122–127. <https://doi.org/10.3406/scrip.1991.1588>
- TOUWAIDE, A. (2005): Botany. In Glick, Th. – Livesey, St. J. – Wallis, F. (eds.). *Medieval Science, Technology, and Medicine. An Encyclopedia*. Routledge, New York and London. 96–98.
- TOUWAIDE, A. (2009): Byzantine medical manuscripts: towards a new catalogue, with a specimen for an annotated checklist of manuscripts based on an index of diels’ catalogue. *Byzantion* vol. 79. 453–595. Retrieved December 10, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/44173185>
- TOUWAIDE, A. (2009): The way of life. In Touwaide, A. – König, E. – Garcia-Tejedor, C. M.: *Tacuinum Sanitatis*. Barcelona, Moleiro. 14–30.
- TOUWAIDE, A. (2018): Dioscorides and Greek Herbals. In SGARBI, M. (eds): *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*. Springer. Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_1123-1
- UNTERKIRCHER, F. – BARBIERI, G. – MARUCCI, V. (1986): *Tacuinum sanitatis in medicina. Codex Vindobonensis Series Nova 2644*, 2 vol. Rome. Salerno Editrice.
- VAN BUREN, A. (1973): De Materia Medica of Dioscurides. In VIKAN, G. (eds.), *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections: An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann*. Princeton. 66–69.
- VON SCHLOSSER, J. (1895): *Ein veronesisches Bilderbuch und die höfische Kunst des XIV. Jahrhunderts*. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses 16. Wien, 144–230.
- WALTHER, I. F. – WOLF, N. (2005): *Codices Illustres. The World’s Most Famous Illuminated Manuscripts, 400 to 1600 (2nd edn)*, Cologne.
- STEARNS, W. T. (1976): From Theophrastus and Dioscorides to Sibthorp and Smith: the background and origin of the „Flora Graeca”. *Biological journal of the Linnean Society*. Linnean Society of London, 8, 285–98.

ÓBIS HAJNALKA PHD

obis.hajnalka@kre.hu

egyetemi adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék)

Két késő antik publikációs lista – Az Augustinus-bibliográfia kialakulásának kezdeteiről a *Retractationes* és az *Indiculum* alapján

Two late antique lists of publications
(On the beginnings of Augustine's bibliography
on the basis of *Retractationes* and *Indiculum*)

ABSTRACT

Aurelius Augustine, bishop of Hippo wrote several works during his life, the registration and the reading of which meant a real challenge for his contemporaries. When he was old between 427 and 430 AD, he spent a great part of his time on re-reading his works created so far, recording them into a list and correcting them. In this big project his friars helped him in the monastery of Hippo and a body of secretaries supported him as well as, consisting of notaries and church scribes, which was operated as „an information environment,, and it provided a background for performing this task, and also for the copying and distribution of Augustine's works. While this project was progressing, he was writing and more precisely dictating a work entitled *Retractationes* (Reconsiderations in English) that he created a new genre with in the same way as his work, *Confessions*. In this work the bishop of Hippo brought together his earlier works which were written and published since his conversion with the exception of *Sermons* and *Letters*. In the case of each work he began the chapter with its title and named the person whom he dedicated his work to, then he briefly described the conditions under which his work was written and its objective. This list is not only interesting for the researchers of his life-work because it revealed

which works of the bishop of Hippo were not been left for us, but here Augustine criticized himself severely to preserve and present the coherence of his views and writings. This register was not prepared only for self-examination, but also for later church use, since using it, the works created by Augustine could be well distinguished from those ones which were distributed under his name and referring to his prestige. The other source of the list of his works was his biographer, Possidius' *Indiculum* (i.e. an *indculus* means list or catalogue of works) that he placed at the end of Augustine of Hippo's biography. This catalogue categorized the works according to the aspect whose heresies they were written against, involving works against pagans, Pelagians and Donatists, etc. This categorization had a great impact on the way how the succeeding generations approach and interpret Augustine's activity.

KEYWORDS

Augustine, *Retractationes*, register, church use, information environment

DOI 10.14232/belv.2022.2.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Óbis Hajnalka (2022): Két késő antik publikációs lista – Az Augustinus-bibliográfia kialakulásának kezdeteiről a *Retractationes* és az *Indiculum* alapján. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 80–93.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Aurelius Augustinus, hippói püspök könyvtárnyi művet írt élete folyamán, amelyeknek számontartása és elolvasása már a kortársakat is kihívás elé állította. Ezekben a művekben nyomon követhetjük intellektuális fejlődését, filozófiai nézeteinek formálódását és álláspontját a különböző, katolikus kereszténységgel és eretnekségekkel kapcsolatos vitákban. Elgondolkozhatunk azon, hogy mi tette lehetővé ennek a hatalmas szövegcorpusnak a fennmaradását, annak ellenére, hogy a hippói püspök halálakor a körülmények egyáltalán nem kedveztek a kulturális örökség fenntartásának. 430-ban a vandálok már három hónapja ostromolták Hippó városát, ahol a püspök haldoklott kedves tanítványai és szerzetestársai körében. Magát a várost pedig későbbi források szerint 431. júliusában teljesen felégették (*concremata*), ezt azonban a régészeti leletek nem igazolták, mármint a teljes pusztulást tűzvész révén. A korabeli viszonyok és a hatalmas

augustinusi szövegcorpus fennmaradásának ténye közötti ellentmondás ráirányíthatja figyelmünket arra, hogy részletesebben megvizsgáljuk azokat a listákat, jegyzékeket, amelyek ennek a terjedelmes életműnek a rendszerezését, nyilvántartását, visszakereshetőségét és a kulturális emlékezetbe való bekerülését szolgálták.

A modern kor történészeinek figyelme a listák, felsorolások, jegyzékek mint önálló kutatási témák iránt az 1990-es évek óta élénkült meg¹, megmutatva, hogy az adatbázisok kezelésének kérdése, a rendezés elvei, a rögzítés és tárolás fizikai kategóriái mind-mind olyan ismereteket jelenthetnek számunkra, amelyek hozzásegítenek egy-egy korszak tudásáramlásának és tudás-átörökítésének tisztázásához. Az adatkultúra és az emlékezetkultúra összefüggéseit ebben a tanulmányban két lista alapján fogom megvizsgálni, mindkettőnek az a célja, hogy Augustinus műveinek jegyzékét felsorolja. Az egyiket, a *Retractationest* maga a hippói püspök, a másikat, az *Indiculumot* tanítványa, barátja és püspöktársa, Possidius készítette. Megvizsgálom ezen listák létrehozásának körülményeit, műfaji, intézményi és funkcionális kontextusait és kapcsolódásait azzal az információs környezettel, információs üzemmel, vagyis a püspöki adminisztrációval, amelyben létrejöttek. Bemutatom ezen listák készítésének sajátosságait, és a tanulmányom végén kísérletet teszek arra, hogy értékeljem a listákat az augustinusi művek fennmaradása és mai ismerete szempontjából.

Mielőtt azonban a két késő antik lista vizsgálatára térnénk, nézzük meg, hogy milyen a ma rendelkezésre álló listánk Augustinus műveiről. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy hány augustinusi művet ismerünk ma, akkor egy 117 darabból álló listát vehetünk elő erre válaszként², ebben benne van a *Patrologia Latina* 32-45. kötete és a nemrég előkerült szentbeszédei is (*Sermones nuper reperti*: Dolbeau 1-31, Étaix 4-5 és Erfurt 1-6). Ebben a jegyzékben egy tételnek, egy műnek számít az *Epistulae (Levelek)* gyűjteménye, amely közel 300 fennmaradt levelet tartalmaz, de a *Sermones (Szentbeszéddek)* is csak három tételt alkot, noha szintén sok, 396 tételből áll összesen. Egynek számít ezen a listán a *Sermones nuper reperti*, azaz az 1990-ben előkerült Dolbeau-sermók 31 darabja és egy tételnek számít a 6 erfurti sermo is, amelyet szintén mostanában találtak meg osztrák kutatók az erfurti egyetem könyvtárában. Ha a *Patrologia Latina*t nézzük meg, akkor a 32.-től a 45. kötetig tart a hippói püspök összes műveinek kiadása.

Egy egész könyvtárnyi életműről van tehát szó, mint ahogy ezt ennek a XVIII. századi rézmetszetnek a készítője ábrázolta.

¹ Talán a leghíresebb, listákkal foglalkozó mű a *Vertigine della lista* Eco 2009. elsősorban irodalmi és művészettörténeti listákkal foglalkozik, kezdve Akhilleusz pajzsának és a homéroszi hajókatalógusnak a tárgyalásával. Magyar nyelven *A lista māmora* kötetben található tanulmány foglalja össze Eco legfontosabb gondolatait a listákról: Eco 2011.132–156.

² <https://www.augustinus.it/latino/index.htm> (Hozzáférés dátuma: 2022.05.27.)

Augustinus a könyvtárban³

Joseph Sebastian és Johann Baptist Klauber 1758-ból származó rézmetszete a Madridi Nemzeti Könyvtárból

Augustinus ül a könyvtárban és gondolkodik. Püspökségének jelei, a pásztorbot és a püspöksüveg az íróasztala előtt letéve látszanak, éppen a *De dono perseverantiae contra Pelagianos* írja (Az állhatatosság adományáról a pelagiánusok ellen), és a felirat szerint arra gondol, hogy „Haeretici me fulmen habent.” (vagyis: *Az eretnekek számára megsemmisítő csapás vagyok.*) A magasból jövő sugarak és a galamb arra utalnak, hogy a Szentlélek inspirálja szavait. Ovális keretben a könyvek fölött ez olvasható: *S. Possidius Epistula ad Macedonium Augustinus homo coelestis, imago divinitatis, Pater Patrum, Doctor Doctorum.* (Szent Possidius Macedoniushoz írott levele szerint Augustinus mennyei ember, az isteni tökéletesség mása, az egyházatyja, a tudósok legtudósabbika).

³ A kép forrása: <http://www.cassiciaco.it/navigazione/iconografia/cicli/settecento/klauber/biblioteca.html> (Hozzáférés dátuma: 2021.07.15.)

A könyvespolcokon művei sorakoznak: a *De civitate Dei* (Isten városáról), a *De vita beata* (A boldog életről), *Soliloquia* (Beszélgetések önmagammal) stb. Ezek a művek nem logikus sorrendben vagy nem betűrendben vagy időrendben vannak a képen elhelyezve. Lábánál a lépcsőn eretnek iratok hevernek szétszórva, mellettük eretnekek ábrázolásával, Pelagius művei, a manicheusok művei. A kép készítője a hippói püspök eretnekek elleni működését tartja a legfontosabb ábrázolandó témának, sőt az eretnekek felett aratott győzelmére fókuszál, a katolikus hit igazságának megörökítéseként.

Ez a szempont, mármint a művei közül az eretnekek elleni írárok külön csoportosítása és azon belül az egyes eretnekségek cáfolatára írottak egy-egy alcsoportban történő elhelyezése Possidius listájában is központi jelentőségű lesz majd. Possidius volt az, aki megírta a hippói püspök életrajzát, valamikor 430-ban bekövetkezett halála után nem sokkal. Possidius művét valószínűleg 432 utánra datálhatjuk és az előtt fejezhette be, hogy 437-ben elhagyta Africát, és maga is száműzetésbe kényszerült.

Ebből az életrajzból tudjuk, hogy a hippói püspök idős korában 427 és 430 között idejének nagy részét arra szánta, hogy eddig műveit újraolvassa, listába foglalja, kijavítsa. Ebben a nagy munkában segítségére voltak szerzetestársai a hippói monostorban valamint egy *notariusokból*, egyházi írástudókból álló titkári apparátus, amely információs üzemmódot a háttérben adta ehhez a munkához⁴ ugyanúgy, mint az augustinusi művek másolásához és terjesztéséhez. A folyamat közben írt, pontosabban diktált egy művet *Retractiones (Felülvizsgálatok)* címmel, amellyel ugyanúgy új műfajt teremtett, mint a *Confessiones* (Vallomások) című művével. Erről így ír Possidius:

Possidius: *Vita Sancti Augustini*, 28, 1-3.

„Ante proximum vero diem obitus sui a se dictatos et editos recensuit libros, sive eos quos primo tempore suae conversionis adhuc laicus, sive quos presbyter, sive quos episcopus dictaverat, et quaecunque in his recognovit aliter quam sese habet ecclesiastica regula a se fuisse dictata et scripta, cum adhuc ecclesiasticum usum minus sciret minusque sapisset, a semetipso et reprehensa et correcta sunt. Unde etiam duo conscripsit volumina, quorum est titulus *De Recensione Librorum*. Praereptos etiam sibi quosdam libros ante diligentiore emendationem a nonnullis fratribus conquerebatur, licet eos post modum emendasset. Imperfecta etiam quaedam suorum librorum praeventus morte dereliquit. Quippe prodesse omnibus volens, et valentibus multa librorum legere et non valentibus, ex utroque divino Testamento veteri et novo praecepta praemissa praefatione divina seu vetita ad vitae regulam pertinentia excerpserat, atque ex his unum codicem fecit: ut qui vellet legeret, atque in eo vel quam obediens Deo inobediensque esset, agnosceret: et hoc opus voluit Speculum appellari.”⁵

„A halálát megelőző napon az általa kiadott és diktált könyvek felülvizsgálatát végezte, részben azokat, amelyeket megtérése előtti időben még mint világi, részben azokat, amelyeket papként vagy amelyeket püspökként diktált. Ha ezekben felfedezett valamit, amit az egyház szabályától eltérően diktált volna, még amikor az egyház szokását kevésbé ismerte, és kevésbé értette,

⁴ Erről a kérdéstről részletesebben: Óbis 2019. 65–76.

⁵ POSSIDIUS 1919. 110–111.

akkor azokat magától elvetette és kijavította. Ezért írt két kötetet, *A könyvek felülvizsgálata* címmel. Amiatt is panaszkodott, hogy néhány könyvét a testvérek már akkor elvitték tőle, mielőtt kijavíthatta volna. Néhány könyvét, közelgő halála miatt befejezetlenül hagyta. Mindenkinek hasznára kívánt lenni, annak is, aki sokat tud olvasni, annak is, aki keveset, mindkét sugalmazott Szövetség könyveit magyarázta, az Ót és az Újat, előrebocsátva egy előszóban az isteni parancsolatokat és tilalmakat, amelyeket kivonatolt, mint életszabályokat. Ezekből egy kódexet készített, hogy aki akarja, olvassa és ismerje fel mennyire engedelmeskedett Istennek, vagy mennyire volt engedetlen, és ezt a művét *Speculumnak*⁶ akarta nevezni.⁷⁷

Az idézett szövegben említett *De recensione librorum* (A könyvek felülvizsgálata) azonos lehet a *Retractationes* (Felülvizsgálatok) című augustinusi művel, amelynek a Prologusában a szerző hasonló szándékot fogalmaz meg a mű létrehozására vonatkozóan, mint Possidius:

„I. Iam diu est ut facere cogito atque dispono quod nunc, adiuvente Domino, aggredior, quia differendum esse non arbitror, ut opuscula mea, sive in libris sive in epistolis sive intractatibus cum quadam iudiciaria severitate recenseam et, quod me offendit, velut censorio stilo denotem. Neque enim quisquam nisi imprudens, ideo quia mea errata reprehendo, me reprehendere audebit. Sed si dicit non ea debuisse a me dici, quae postea mihi etiam displicerent, verum dicit et mecum facit. Eorum quippe reprehensor est, quorum et ego sum. Neque enim ea reprehendere deberem, si dicere debuisssem.”⁸ (Retractationum libri duo, Prologus 1.)

„Már elég régóta gondolkodom és tervezem azt, amihez most, Isten segítségével hozzálátok, mivel úgy gondolom, hogy nem halogatható tovább, hogy műveimet, amelyek akár könyvek-ként, akár levelek-ként, akár értekezések-ként íródtak, valamifajta bírói szigorral felülvizsgáljam, és amivel nem értek egyet, mintegy cenzori íróvesszőmmel megjelöljem. Senki, hacsak nem teljesen tudatlan, nem lehet olyan merész, hogy szemrehányást tegyen nekem azért, hogy saját tévedéseimet magamnak felrovvom. Ha azonban azt állítja, hogy nem kellett volna azokat a dolgokat mondanom, amelyek később nekem sem tetszettek, igazat mond, és egy véleményen vagyunk. Ebben az esetben azokat a dolgokat helyteleníti, amelyeket én magam is. Nem kellene ugyanis helytelenítenem ezeket, ha helyes lett volna kimondanom.”⁹

A *Retractationes* egy prologusból és két könyvből álló mű, amelyben 232 könyv terjedelmű 93 db művét sorolja fel az öreg hippói püspök. Összegyűjti benne a megterése óta írott és publikált műveit a *Szentbeszéd* és a *Levelek* kivételével. Minden műnél a címével kezdi a fejezetet, és megnevezi a személyt, akinek ajánlotta, utána röviden megemlíti a mű megírásának körülményeit, célját. Ha valamiről úgy gondolja, hogy nem egyezik korábbi véleményével, akkor önkritikát gyakorol, kiegészítéseket tesz. Az is előfordult, hogy a felülvizsgálatok közben egy sok évvel korábban félbemaradt művét befejezte. Régi művei közül nem hagyja ki a listáról azokat sem, amelyeket kevésbé érez sikerültnek, mert úgy gondolja, lehet bennük olyan érvelés,

⁶ A *Speculum* című művét *Tükör*nek fordíthatjuk.

⁷ POSSIDIUS 1999. 293. Györfly Andrea fordítása.

⁸ A latin szöveg a *Patrologia Latina* 32. kötetből származik.

⁹ Ha más fordítót nem jelölök meg, akkor a szöveghelyeket itt és a következőkben is saját fordításomban közlöm.

amely a keresztény olvasóknak hasznos. A művekkel időrendben halad, nem témák szerint, és különösen fontosnak tartja, hogy átvizsgálja azokat a műveket, amelyeket még megtérése előtt vagy püspökségének kezdetén írt. Ha a lista létrehozásának a körülményeit vizsgáljuk, akkor egyértelműen a kontrollra törekvés indítja arra a püspököt, hogy a jegyzék elkészítésével foglalkozzon, ahogy a prolóógus idézett szövegében is bevallja ezen szándékát. Az önkontrollt lelkiismereti indítékok vezérlik, szeretné, ha gondolatainak, tanításainak tisztasága megfelelné a hit és az üdvösség követelményeinek, amelyek öregsége és közelgő halála miatt is foglalkoztatják. Azt is fontosnak tartja azonban, hogy ellenőrzést gyakoroljon afelett, hogy írásából mi kerülhet be a nyilvánosság áramába, mi vagy milyen szövegváltozat lehet az, amelyet további másolásra és további felhasználásra átadhatnak más keresztény személyeknek vagy közösségeknek.

Az életmű kutatói számára ez a lista azért is érdekes, mert kiderül belőle, mely művei nem maradtak ránk a hippói püspöknek, amelyeket ebben sajátjaként említ. Ilyen például a Retr. I,6-ban említett *De libris disciplinarum*, amelyet a kereszttség felvétele előtt, Milánói tartózkodása alatt tervezett megírni, de csak a grammatikáról és a zenéről szóló részt sikerült befejeznie belőle, valamint a *De dialecticat*. A retorikáról, geometriáról, aritmetikáról, filozófiáról szóló fejezeteknek csak az elejét készítette el, amelyek aztán eltűntek az iratai közül, de a *Retractationes* írásának időpontjában még feltételezi, hogy valaki más birtokában meglehetnek ezek az írások. Szintén nem maradt ránk a Retr. II,5-ben említett *Contra partem Donati* (Donatus pártja ellen) című műve, amelyben a donatista eretnokség ellen a kényszerítés és az erőszak eszközeit még nem tartotta megfelelőnek, később azonban változtatott ezen az álláspontján. Elveszett művei közül az egyik a *Contra Hilarium* (Hilarius ellen), amelyet a Retr. II.11 említ: a fent nevezett Hilarius egy laikus katolikus volt, aki tribunusi tisztséget töltött be, és rosszindulatú kritikával illette az egyházi embereket a himnuszéneklés terjedő szokása miatt. Nem maradt fent a Retr. II. 19-ben említett *Contra quod attulit Centurius a Donatistis* sem, amelyben egy Centurius nevű laikus érveit cáfolta meg Augustinus. Centurius szóban és írásban is a donatisták védelmében lépett fel. Ugyanebbe a csoportba tartozik a Retr. II. 27-ben említett, a donatista eretnokség cáfolatát tartalmazó bizonyítékokat összegyűjtő *Probatium et testimoniorum contra Donatistas* (Bizonyítékok és tanúságtételek a donatisták ellen) című könyv, valamint az azt követően említett (Retr. II.28) *Contra nescioquem Donatistam* (Nem tudom melyik donatista ellen) című műve is. Az előbbiről azt is leírja, hogy tartalmát rövidített formában összefoglalta egy olyan írásában, amelyet annak idején a donatisták bazilikájának falára is kiraktak. Nem maradt fent a Retr. II. 29-ben említett *Admonitio Donatistarum de Maximianistis* (*Figyelmeztetés a donatisták számára a maximianistákkal kapcsolatban*) című műve sem, amelyről azt írja, hogy egy nagyon rövid írás volt, amelyet azzal a szándékkal készített, hogy rövidege miatt majd könnyebben terjeszthető és könnyebben megjegyezhető lesz azok számára, akik nem szeretnek hosszú értekezéseket elolvasni az eretnokségek cáfolatáról. Az olvasás fáradságos volta, amit a szövegek megértésének akadályaként említ (*legendi labore impediti*) készítette arra a püspököt, hogy ilyen műfajokban is alkosson. Szintén a *brevitas*, a rövideg, tömörség erényét emeli ki egy másik, mára elveszett művével kapcsolatban (Retr. II. 46.), amely az *Ad Emeritum episcopum Donatistarum post collationem* (Emeritushoz, a donatisták püspökéhez a vita után) címet viseli. Ezt *commoda brevitate* vagyis kényelmesen megérthető rövidegességgel tárgyalta. Elveszett és a maximianistákhoz kapcsolódó mű a Retr. II. 35-ben említett *De Maximianistis contra Donatistas* (A Maximianistákról a donatisták ellen) is. A 93 művet tartalmazó listából tehát 9 olyat

tudunk beazonosítani, amelyek nem maradtak ránk, de a címüket tudjuk. A ránk nem maradt művei között előfordul a megtérés milánói időszakából származó, még Augustinus előző, retorikatanári tevékenységéhez kapcsolódó korai és befejezetlen mű, nagy részük azonban a donatista vita során keletkezett nagy mennyiségű szöveg közé tartozik, amelyek részben rövidegükkel a napi propagandacélokat szolgálták, másrészt pedig a kevésbé tekintélyes társadalmi szereplőkkel folytatott szóbeli vitákhoz kapcsolódnak, például a Hilarius nevű laikus érveinek cáfolatát vagy egy névtelen donatista érveit tartalmazzák. A listából levonható az a következtetés is, hogy a művek rövidege, vagy a korabeli életben betöltött napi funkciója (pl. a donatista bazilika falára való kitétel), nem biztosította jobban a szövegek megőrzését, mint a hosszabb műveket.

Szót kell ejtenünk azokról az augustinusi művekről is, amelyeket a szerzőjük tudatosan hagyott ki a *Retractationes* listájából. Augustinus 3 kategóriába osztotta az írásait, könyvekről, levelekről és szentbeszédekről beszél.¹⁰ Ezt a felosztást ilyen módon sem Possidius listája, sem későbbi kiadói nem őrizték meg. Több *sermo*ja és *epistula*ja könyvként hagyományozódott. A *De continentia* hiányzik például a *Retractationes*ből, mivel nem liber, hanem *sermo*, Possidius listájában viszont megtalálható a X. fejezetben. Több hasonló művet lehetne még felsorolni. Ha egy könyv hiányzik a *Retractationes*ből az nem csak azt jelentheti, hogy szerzője nem tartotta könyvnek a műfaját, hanem azt is, hogy pl. egy bibliai kérdés magyarázatát, amelyet a hippói püspök megvitatott a tanítványival, nem ő maga adta ki, hanem a tanítványai. Természetesen kimaradtak a levelek és a szentbeszéddek, mert csak a könyvekre koncentrált, a többi átnézését 426–427-től későbbre tervezte.¹¹

A *Retractationes* ugyanúgy új műfajt teremtő műve Augustinusnak, mint a Vallomások. Nem csak egyszerű felsorolást olvashatunk, hanem a mű egyben életrajzi is, bemutatja szerzőjének szellemi fejlődését, gondolatainak evolúcióját. Az első könyvben a püspöksége előtt keletkezett írásait veszi számba, majd a második könyv elejétől a már püspökként írott műveivel foglalkozik. Ha a lista szerkezetét nézzük, akkor a sorszám után a mű címét és terjedelmét adja meg pl. „XXVII. A hazugságról, egy könyvben”, majd a mű megírásának körülményeit, szándékát mutatja be néhány sorban. Sokat idéz önmagától, helyesbíti korábbi szavait, fogalomhasználatát és megindokolja a változtatásokat. Az egyes fejezeteket mindig azzal zárja, hogy „ez a mű a következő mondattal kezdődik”, pl. a *Hazugságról* írott műnél „Ez a mű úgy kezdődik, hogy „Súlyos probléma a hazugság.”

A *Retractationes* listája a gyakorlati szempontból keletkezett, koherens és lezárási szándékkal született listák közé tartozik (habár az eddig megírt művekhez képest a szerző az epilógusban megengedi annak a lehetőségét is, hogy esetleg fog még más műveket is írni ezután). Bár a művek címére, kezdősorára és tartalmára fókuszál, mégis találhatunk benne utalásokat arra vonatkozóan is, hogy milyen volt a művek fogadtatása, közönsége. A Retr. II.6-ban említi a *Confessionest*, és azt írja róla, hogy ez mindig is nagy tetszést aratott testvérei, szerzetestársai körében.

Augustinus a *Retractationes*ban többször él a lista a listában módszerrel, vagyis önálló felsorolásokat iktat be egy-egy műhöz tartozó *caputon* belül.

¹⁰ *Retractationes*: Prologus 1.

¹¹ A levelek és a prédikációk rendszerezésében és magyarázásában élete utolsó időszakában Augustinust a Iulianusz-szal folytatott vita akadályozta meg. (BROWN 2003. 506.)

Listák a listában

Retr. I. 26. 83 különböző kérdésről

Retr. II. 31. Hat kérdés a pogányok ellen

Retr. II. 36. Honoratusnak az újtestamentumi kegyelemről

Retr. II. 39. A donatista konferencia összefoglalása 3 könyvben

Elmarad viszont a lista a Retr. II. 65-ben, amelyben Dulcitius 8 kérdéséről van szó. Ezt azzal indokolja, hogy azért nem készít listát, mert nem tartja olyan fontosnak, és ezeket a kérdéseket már előző műveiben kifejtette. A 83 különböző kérdésről készített lista fordítását tanulmányom végén mellékletként közlöm. Ez a legerjedelmesebb felsorolás a *Retractationes*on belül, és maga a hippói püspök írja le róla, hogy ezek a kérdések és a rájuk adott válaszok több különálló lapon feljegyezve léteztek még azelőtt, mielőtt egy könyvben összefoglalta volna őket a szerzetestársai kérésére. A számokkal való megjelölés a könnyebb visszakereshetőséget szolgálta, a kérdések pedig vagy egy-egy témamegjelöléssel vagy egy-egy szentírási szakasszal voltak címként ellátva. Precízen megemlíti azt is, ha valamelyik választ nem ő diktálta, hanem valaki másnak a művéből való. Ezt írja például:

„A tizenkettedikben az a szakasz, amelynek az a címe, hogy *Egy bölcs véleménye*, nem az enyém. Mivel azonban az én jóvoltomból ismerte meg néhány testvérem, akik akkor a válaszaimat szorgalmasan összegyűjtötték, és tetszett nekik, azt akarták, hogy írjuk be ezt is a válaszaim közé. Egy bizonyos karthagói Fonteiusé ez a szöveg, *Az elme megtisztítása Isten látására* című művéből származik, és még akkor írta, amikor pogány volt, de már keresztényként halt meg, miután megkapta a keresztséget.”

Egy másik helyen pedig Cicero egyik szövegrészlete válik az augustinusi lista elemévé a 31. kérdésnél:

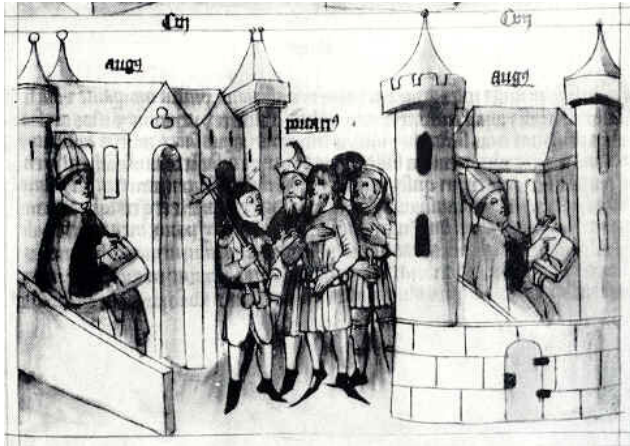
„A harmincegyedik nem az enyém, hanem Ciceróé. De mivel ez is az én segítségével jutott a testvérek tudomására, beírták ezt azok közé, amiket összegyűjtöttek, mert meg akarták ismerni, hogy ő hogyan osztotta fel és definiálta a lélek erőnyeit.”

A hat kérdés a pogányok ellen című művével kapcsolatban pedig ilyen felsorolást iktat be:

„Az első kérdés a feltámadásra vonatkozik, a második arra az időre, amikor a keresztény vallás létrejött, a harmadik az áldozatok közötti különbségekre, a negyedik a Szentírás szavaira, az ötödik Isten fiára Salamon szerint, a hatodik Jónás prófétára.”

A kérdések sorrendje véletlenszerű, sem a témák, sem a szentírási helyek nem határozzák meg, hogy mely kérdések következnek egymás utáni sorszámmal. Bár a felsorolás retorikai műfaj is, semmilyen törekvést nem láthatunk a lista összeállításában a gyönyörködtetés esztétikai szándékára, egyértelműen a praktikus használatnak, céloknak való alárendelésről van szó.

A művek felülvizsgálatának időigényes és alapos munkáját az augustinusi ikonográfia is megőrökíti.

Augustinus felülvizsgálja műveit (berlini kézirat)¹²

A kézirat, amelyből ez a kép származik Berlinben található 78A 19a jelzettel (Kupferstichkabinett), 1430 és 1440 között készülhetett Dél-Németországban. A kézirat Augustinus életét a két oszlopba írt szöveg mellé készített képekkel is bemutatja. A képen a hippói püspök kétszer van ábrázolva, miközben olvassa és újraolvassa, kijavítgatja műveit, a bal oldali alak a fiatal püspök, a jobb oldali az idős, míg bal oldalon egy templomot láthatunk a háttérben, a jobb oldali figura két torony között foglal helyet.

Egy másik, ezzel nagyjából egykorú, 1450 és 1490 között készült bostoni kézirat (Ms. 1483, Boston, Public Library) ugyanezt a témát mutatja be hasonló megoldással érzékeltetve az időbeliséget. A rajz készítője a fiatal Augustinust vékonyabbnak ábrázolta, az idősebbet pedig ráncokkal az arcán.

Augustinus felülvizsgálja műveit (bostoni kézirat)¹³

¹² A kép forrása: http://www.cassiciaco.it/navigazione/iconografia/cicli/quattrocento/historia/106_corregge.html (Hozzáférés dátuma: 2021.07.15.)

¹³ A kép forrása: http://www.cassiciaco.it/navigazione/iconografia/cicli/quattrocento/boston/107_corregge.html (Hozzáférés dátuma: 2021.07.15.)

Az augustinusi művek listájának másik forrása a hippói püspök életrajzírójának, Possidiusnak az *Indiculum*¹⁴, amelyet az életrajza végére illesztett. Ez a katalógus aszerint csoportosítja a műveket, hogy ki ellen íródtak, a pogányok, a pelagianusok, a donatisták stb. elleni írásokról beszél. Ez a csoportosítás is nagyban befolyásolta azt a képet, ahogyan az utókor Augustinus tevékenységét megközelíti és értelmezi.

Possidius *Indiculum*ának részei:

- I. A pogányok ellen írott művek
- II. Az asztrológusok ellen
- III. A zsidók ellen
- IV. A manicheusok ellen
- V. A priscillianisták ellen
- VI. A donatisták ellen
- VII. A pelagianusok ellen
- VIII. Az arianusok ellen
- IX. Az apollinaristák ellen
- X. Különböző könyvek, szentbeszédék és levelek, mindazok javára, akik tudni vágnak

Possidius listája 1030 darab művet tartalmaz, és a következő idézet megmagyarázza nekünk azt is, hogy milyen céllal hozta létre ezt a gyűjteményt.

„Annyi mindent diktált és adott ki, annyit vitatkozott a templomban, amiket kivonatoltak, kijavítottak, akár a különféle eretnekek ellen, akár amiket a kánoni írásokból az Egyház szent gyermekei épülésére kifejtett, hogy alig bírná akármelyik tudós is mind végigolvasni. Ám nehogy megrövidítsük azokat, akik mohón áhítoznak az igazság igéjére, ezért elhatároztam, ha Isten megadja, hogy ennek a kis könyvnek a végére csatolom könyveinek, értekezéseinek és leveleinek Jegyzékét (*Indiculum*), amelynek átolvasása után az, aki Isten igazságát többre tartja az ideiglenes gazdagságnál, kiválaszthatja kedvére, amit el akar olvasni, azt lemásolásra kikérheti akár a hippói egyház könyvtárából, akár máshol találhat javítottabb példányokat esetleg, vagy megszerzi onnan, ahonnan tudja, és a felleltet lemásolja és megtartja magának, és ha tőle másolásra kérlik, akkor irigység nélkül odaadja.” (Vita Augustini 18, 9-10.¹⁵Györfly Andrea fordítása¹⁶)

¹⁴ Az Augustinus életrajzához kapcsolt jegyzék a *Patrologia Latina* 46. kötetében került kiadásra a következő címmel: *Indiculuslibrorum, tractatum et epistolarum Sancti Augustini Hipponensis episcopi editus cura Possidii episcopi Calamensis*. A tanulmányomban a címre a szakirodalomban elterjedt és elfogadott *Indiculum* formát használom. POSSIDIUS 1865. 5–22.

¹⁵ Vita Augustini 18, 9–10. „Tanta autem ab eodem dictata et edita sunt, tantaque in ecclesia disputata, excepta atque emendata, vel adversus diversos haereticos, vel ex canonicis libris exposita ad aedificationem sanctorum Ecclesiae filiorum, ut ea omnia vix quisque studiosorum perlegere et nosse sufficiat. Verumtamen ne veritatis verbi avidissimos in aliquo fraudare videamur, statui Deo praestante in huius opusculi fine etiam eorundem librorum, tractatum et epistolarum *Indiculum* adiungere: quo lecto qui magis Dei veritatem quam temporales amant divitias, sibi quisque quod voluerit ad legendum eligat, et id ad describendum, vel de bibliotheca Hipponensis ecclesiae petat, ubi emendatiora exemplaria forte potuerint inveniri, vel unde valuerit inquirat, et inventa describat et habeat, et petenti ad describendum sine invidia etiam ipse tribuat.” A latin szöveg forrása: POSSIDIUS 1919. 84–86.

¹⁶ POSSIDIUS 1999. 282. Györfly Andrea fordítása

A könyvtárak és a könyvnyilvántartás nagy barátja, Possidius fiatalabb volt Augustinusnál, hogy pontosan hány évvel, nem tudjuk. Közel 40 éves barátság kötötte őket össze, amely a 391-től vagy a 392. évtől kezdődik¹⁷. Hippóban az elsők között csatlakozott Augustinushoz, mikor az kolostort alapított. Ebben a kolostorban az életrajz szerint *familiariter ac dulciter* éltek együtt, az aszketikus életben is mesterének tartotta Possidius a hippói püspököt. Később Calama, a mai Guelma püspöke lett, Berrouard szerint valamikor 397 és 403 között. Calama egy napi utazásra volt Hippótól, így később sem szakadtak meg a kapcsolatok közöttük. Augustinus halálakor ő is Hippóban tartózkodott, mert Calamát már akkor elfoglalták a vandálok. Szentéletrajzában külön fejezetet szentelt a hippói könyvtárnak, benne látta az elhunyt püspök szellemi örökségének megtestesülését. Erről így ír a Vita Augustini 31-ben:

„Semmilyen végrendeletet nem hagyott, mert Isten szegényének nem volt miről végrendelkeznie. Azt mindig meghagyta utódainak, hogy a templom könyvtárát és minden kódexét gondosan őrizzék. (...) Létszámban elégséges papságot, megtartóztató szerzetesekkel és szerzetesnőkkel teli kolostorokat, elöljárókkal együtt hagyott az egyházra, könyvtárral együtt, amelyekben megvoltak a saját értekezései és beszédei, vagy más szent szerzőkéi, amelyekből megtudhatjuk, ki és milyen nagy volt ő Isten adományából az Egyházban, és ezekben a hívők megtalálják azt, amiből élhetnek.”

Csak hipotézisek vannak a kutatásban arra vonatkozóan, hogy mi történhetett a hippói könyvtárral a püspök halálát követő zavaros időkben. Bouhot és Lancel is azon a véleményen van, hogy az V. század közepén ezt a könyvtárat átszállíthatták Rómába¹⁸ és ott a vatikáni könyvtár állományának részévé válhatott. Mindenesetre Possidius és Augustinus listáinak nagy szerepe lehetett ennek a hatalmas kulturális örökségnek a megőrzésében és az egyben tartásában is.

A két említett lista, Augustinusé és Possidiusé számos lehetőséget és többféle vizsgálatot kínál a kutatása számára. Seraphinus Zarb összehasonlító táblázatban mutatta be¹⁹ a *Retractiones*-ben említett műveket, megadja azt is, hogy a Patrológia Latinában és a *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* sorozatban melyik kötetben található, valamint a datálásukat is összegyűjtötte. Külön táblázatban sorolta fel azokat az augustinus műveket, amelyek kimaradtak a *Retractationes*-ből. Huszonegy ilyen művet említ, ezek egy része 426-427 után, tehát a *Retractationes* befejezése után íródhatott, ilyen például a 429-ben keletkezett *De haeresibus ad Quodvultdeum* (Quodvultdeusnak az eretnekségekről) című, de vannak kimaradt művek a korábban keletkezettek között is, ezekre már utaltam, hogy például műfaji besorolás miatt maradtak ki, mivel nem könyvnek számítottak, hanem esetleg egy hosszabb értekezésszerű levélnek. Kimaradt az *Indiculum* felsorolásából maga a *Retractationes* is, amelyet azonban Possidius megemlít a *Vita Augustini*-ben (28. caput), de más címmel, *De recensione librorum*-ként. Másik ilyen mű, amit Possidius elhagy, de megemlít az életrajzban a *Speculum Sacrae Scripturae* (A Szentírás tükre), amely egy Ó- és Újszövetségi sententia-gyűjtemény.

Ha a két listát, mint a címben is neveztem, publikációs listának tekintjük, összehasonlításuk abból a szempontból is érdekes, hogy mit tekinthetünk egyáltalán publikált műnek, mert

¹⁷ Augustinus és Possidius viszonyáról részletesen ír ZOCCA 2015. 31–46.

¹⁸ BOUHOT 1998. 23–33. és LANCEL 2004. 791.

¹⁹ ZARB 1934. 78-91.

a *Retractationes*ban több utalás is történik arra, hogy Augustinus művei nem csak azok, amelyeket ő írt, azaz diktált, hanem olyan szövegek is azzá váltak, amelyeket szerzetestársai, tanítványai jegyeztek le és őriztek meg. Augustinus listája időrendben és műfajok szerint halad, al-listákat csatolva a fő listához, de már ő is említ olyan műveket, amelyek nem maradtak fenn, nem voltak megtalálhatók az akkori könyvtárában. Possidius listája tematikus és vezérfonala a püspök tevékenységének olyan módon történő bemutatása, hogy a katolikus hit védelmében mindig valaki ellen, valaki véleményének, nézetének a megcáfolására írja meg a műveit. Possidius listája korabeli egyházi igényeknek, az igaz hit védelmének kíván eleget tenni, nem titkolt szándéka, hogy listájával segítse azokat, akik a hit igazságának védelmében szeretnék felvértezni magukat megfelelő érvekkel, és tudniuk kell hozzá, hogy hol olvashatnak utána. Ez a praktikus szempont az ariánus vandálok uralta 430-as években nem elhanyagolhatóan hasznossá tette a listát az egyház számára. Augustinus saját listája készítését más motivációk vezérik: lelkiismeretének megnyugtatóra felülvizsgálja korábban, még megtérése vagy püspökké válása előtt írott műveit, úgy érzi, hogy ki kell egészítenie bizonyos pontokon a gondolatait, érveit. Ezen kívül a másik motivációja az lehetett, hogy összeállítson egy olyan listát, amelyet saját műveinek tart, elkülönítve azoktól a műveknek nevezett szövegektől, amelyeket mások jegyeztek le. A szakirodalom egy része Possidius szemére veti, hogy talán nem mindegyik augustinusi mű tartalmát értette meg megfelelően²⁰ és az életrajza ábrázolását és stílusát is jóval halványabbnak tartják, mint a Vallomásokból kibontakozó portrét. Azt mondják, a tanítvány nem ért fel mesteréhez. Megértette azonban az idők szavát és azt, hogy milyen fontos a hippói püspök emlékezetének és műveinek megőrzése, és lehetőségei szerint ezzel a listával is sokat tett ezért. Bár listája készítésekor már létezett és rendelkezésére állhatott Augustinus katalógusa, a *Retractationes*, mégsem annak a beosztását vagy időrendjét követte, hanem saját csoportosítást alakított ki.

Mindkét lista hiányossága, hogy a leveleket és szentbeszédeket nem gyűjtötte teljesen össze kronológiai rendben vagy megfelelően csoportosítva, így főleg ezek közül kerülhetnek elő olyan szövegek akár manapság is, amelyek lappanganak egy-egy könyvtár állományában és az agustinusi szövegeket ismerők új kéziratként fedezhetik fel őket. Az *Epistulae* és a *Sermones* későbbi kéziratok hagyományát erőteljesen befolyásolta, hogy nem ilyen gondos időrendben vagy tematikus rendben őrződtek meg az utókor számára, és részben ez teszi lehetővé, hogy ezekből ma is „új”, eddig nem ismert augustinusi művek kerülhessenek elő, mint pl. a Divjak-levelek gyűjteménye 1981-ben vagy a Dolbeau-szentbeszédek 1990-ben. A listák vizsgálatából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az adatok szerkezete, csoportosítása hatással van arra, hogy mi marad fenn egy adott életműből az utókor kulturális emlékezetében, és a listák bizonyos hiányosságai pedig azt eredményezik, hogy van még remény újabb művek, könyvtárban lappangó kéziratok megtalálására, és akkor készíthetünk belőlük újabb listákat.

²⁰ Lancel azt írja Possidiusról, hogy „nem volt túl éles elme, viszont lelkiismeretesen dolgozott”. LANCEL 2004.790.

IRODALOMJEGYZÉK

BOUHOT, JEAN-PAUL (1998): La transmission d'Hippone à Rome des oeuvres de saint Augustin. In Donatella Nebbiai-Dalla Guarda - Jean-Francois Genest (edd.): *Du copiste au collectionneur: mélanges d'histoire des textes et des bibliothèques en l'honneur d ,André Vernet*. Turnhout, Brepols. 23–33.

BROWN, PETER (2003): *Szent Ágoston élete*. Budapest, Osiris Kiadó.

ECO, UMBERTO (2009): *Vertigine della lista*. Milano, Bompiani.

ECO, UMBERTO (2011): A lista mámara. In Eco, Umberto: *Ellenséget alkotni*. Budapest, Európa Kiadó. 132–156.

LANCEL, SERGE (2004): *Szent Ágoston*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Óbis Hajnalka (2019): A püspöki adminisztráció. Egy későantik információs üzem működése Augustinus levelezése alapján. *Világtörténet* 9. (41.) évf. 1. sz. 65–76.

POSSIDIUS (1865): *Indiculus librorum, tractatum et epistolarum Sancti Augustini Hipponensis episcopi editus cura Possidii episcopi Calamensis*. In Migne, Jacques Paul (ed.): *Sancti Aureli Augustini Hipponensis episcopi opera omnia post Lovaniensium theologorum recensionem*. Patrologia Latina 46. kötet. Paris, Bibliothecae Cleri Universae. 5–22.

POSSIDIUS (1919): *Sancti Augustini vita scripta a Possidio episcopo, ed. with rev. text, introd. notes and an English version by Herbert T. Weiskotten*. Princeton, Princeton University Press.

POSSIDIUS (1999): Szent Ágoston élete. In Vanyó László (szerk.): *A III-IV. század szentjei*. Budapest, Jel. 255–310.

ZARB, SERAPHINUS M. (1934): *Chronologia operum Sancti Augustini. Angelicum, Pontificia Studiorum Universitas a Sancto Thomas Aquinate in Urbe* vol. 11. no. 1. (Jan-Mart. 1934). 78–91.

ZOCCA, ELENA (2015): I rapporti fra Agostino e Possidio. In Truzzi, Carlo (a cura di): *Possidio/ Possidonio e Sant'Agostino. Identità culto e tradizione. Atti del convegno 11-12-13 dicembre 2009, Castello dei Pico-Mirandola*. hely nélkül, Baraldini Editore. 31–46.

A szerző a tanulmány alapjául szolgáló kutatást az *Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig* kutatócsoport 20684B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végezte.

NOVÁK VERONIKA PHD, HABIL

novak.veronika@btk.elte.hu

egyetemi docens (ELTE BTK, Történeti Intézet)

Helynevek és hatalom – a lista és a „szokásos helyek” retorikája a középkori információáramlásban

Placenames and power – listing and the rhetoric
of „accustomed places” in medieval proclamations

ABSTRACT

The paper analyses the spatial aspects and the writing down of the publication ritual of royal and local ordinances in late medieval Paris, based on the study of the register books of the royal provost in the Châtelet (Archives nationales de France, Y2-Y6), the *Livres de couleur*. The majority of the publications are described as made « at the accustomed places », and only a small part (cc.50) of the registered publication rituals are documented with a list of place names. Their microscopic study helps to understand the detailed workings of medieval power rituals.

The analysis of the lists shows that the ritual of the publication was far from invariable and fixed by customs. On the contrary, different ordinances were published at different urban locations, and the publication ritual was performed on a great variety of itineraries.

Besides the variability of the ritual itself, the writing down of the publication has its own strategies. The listing of place names fits perfectly into the pool of mostly verbal methods of medieval representation of geographic space and has its rhetoric value too. However, listing constitutes only a minority of the documented cases, the allusion to the customary progress of the ritual (performed at the « accustomed places ») appears much more frequently. This method creates the image of the invariable, customary, aka ideal ritual, ensuring the coming into force of the published ordinances. Thus, the practices of proclamation and their written documentation are both used to guarantee the effectiveness of the ritual and the everyday presence of royal power in the city.

KEYWORDS

public crier, publication ritual, registers of the Châtelet, 14-16th century, Paris, lists

DOI 10.14232/belv.2022.2.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Novák Veronika (2022): Helynevek és hatalom – a lista és a „szokásos helyek” retorikája a középkori információáramlásban. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 94–106.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Helynevek kőbe vésett vagy papíron rögzített felsorolása nagyon gyakran kapcsolódik a hatalom egyértelmű és hatásos érzékeltetéséhez – elég felidézni a meghódított területeket egy asszír kőtáblán, a győztes csaták helyszíneit a párizsi Diadalíven vagy az igénycímeket egy királyi titulátúrába építve.¹ Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy jóval szerényebb helyszínek, egyszerű utca- és kereszteződésnevek felidézése, sorba rendezett felsorolása vagy sorozatuk más formájú érzékeltetése hogyan járul hozzá a középkori királyi hatalom mindennapi újraépítéséhez, mindezt a 14-16. századi párizsi források elemzése révén.

A helynevek felsorolására az alkalmat egy elég jól ismert régi információs ceremónia, a kikiáltás teremti meg. A kikiáltás a hivatalos tájékoztatás alapvető eleme a középkorban és a kora újkorban, melynek során a hatóságok ellenőrzött formák között nyilvánosságra hozzák a számukra fontos információkat és rendelkezéseket, melyek ismeretét azután adottnak veszik és elvárják a társadalom tagjaitól. A kikiáltásban így a tényleges információk átadása mellett nagy szerepet kap a szokásszerűség, a bevett formák betartása, hiszen ez utóbbi elemek garantálják a tájékoztatás megfelelő voltát (*crié souffisamment*) és a későbbi számonkérhetőség jogosságát.² A kikiáltást vizsgáló tanulmányok mind megegyeznek abban, hogy a hivatalos tájékoztatás ezen formája egy hatalmi rítus, amelynek járulékos, ám igen fontos üzenete annak súlykolása, hogy ki van hatalmon, kinek a kompetenciája a kérdéses téma szabályozása, ki szólhat meg a tekintély hangján az adott területen.³ Mindez akkor is így van, mikor a kikiáltott szövegek igen gyakran meglehetősen földhözragadt témákkal, a városi utcák takarításával, a céhek tevékenységének apró-cseprő részletkérdéseivel foglalkoznak, és ritkák a politikai szempontból is

¹ Az utóbbira lásd: BAK 2009.

² WEIDENFELD 2004.

³ FOGEL 1989., HÉBERT 1997., OFFENSTADT 2004., DUTOUR 2003.

érdeklődést kiváltó témák, mint például a békekötések. A kikiáltás így minden hétköznapisága ellenére beilleszkedik több másik olyan jóval látványosabb ceremónia közé, amelyek, egyéb más üzenetek és funkciók mellett, a királyi hatalmat jelenítik meg azáltal, hogy bejárják, használják, megjelölik⁴ a városi tér adott pontjait: ilyen ceremónia a királyi bevonulás, a politikai célból rendezett, győzelmekért hálát adó vagy éppen a király sikeréért könyörgő rendkívüli körmenet, illetve a nyilvános kivégzés.⁵

Mindezekkel a ceremóniákkal és térbeliségük jelentésével szokás foglalkozni és ezt más, korábbi tanulmányokban már én is megtettem. Jelen elemzés célja az, hogy kifejezetten a kikiáltás hivatalos írásba foglalásának egy konkrét elemét, a tér bejárásának dokumentálását vizsgálat alá vegyem. Ez azért problémás, mert a kikiáltás elemzői szinte kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy a bejárt terek, mint ahogyan a rítusoknál gyakori, egy bevett szokásrend részét képezik és gyakorlatilag változatlanok.⁶ Ez az állandóság megjelenik a kikiáltás írásba foglalásánál is, hiszen általánosnak mondható az, hogy a feljegyző megelégszik a „szokásos kereszteződéseken”, „a szokásos helyeken, ahol a kikiáltások és hirdetések történni szoktak” kitételekkel. Michel Hébert ezt úgy értelmezte, hogy a kikiáltás helyei „annyira szokásszerűek és mindenki által ismertek, hogy senki nem veszi a fáradságot, hogy leírja őket”.⁷ Ezt a gondolatmenetet folytatva, ha esetleg mégis talál a kutató egy listát, akkor az a „szokásos helyek” azonosítását teszi lehetővé, melynek segítségével képet kaphatunk valamennyi kikiáltás lezajlásáról.⁸

Ez a leegyszerűsítő kép azonban szerencsés forrásadottságok, valamint a hirdetések és írásba foglalásuk aprólékos vizsgálata által kétségbe vonható – bizonyos esetekben ugyanis nemcsak egy, hanem több alkalommal is lejegyzik a kihirdetési helyszíneket, gondosan felsorolják a „szokásos kereszteződéseket”, listába foglalják a kikiáltó által bejárt útvonal elemeit.⁹ Ez utóbbiak viszont korántsem egy változatlan, szokások által rögzített itineráriumra utalnak, amelyet elég egyszer leírni, hiszen előtte és utána is minden ugyanúgy zajlik. Elemzésemben amellet érvelek, hogy a felsorolás és annak elhagyása (a bejárt térelemek listázása vagy éppen sommás összegzése a „szokásos helyek” formulával), és maga a rítus által használatba vett tér egy jóval összetettebb képet mutat, mint azt a korábbi elemzések feltételezték. A kihirdetés során bejárt térnek, valamint az erről beszámoló dokumentációnak az elemzését ráadásul be lehet illeszteni a korábbinál rugalmasabbként, változékonyabbként felfogott rítusok elemzésének átalakuló általános kereteibe is.¹⁰ A kikiáltás helyszíneinek és azok írásban rögzítésének mikroelemzése így valójában a középkori hatalmi rítusok működésének összetettebb megértését teszi lehetővé, amellet, hogy rámutat magának a listázásnak (vagy elhagyásának) a középkori és kora újkori felhasználási lehetőségeire és üzenetére, retorikájára is.

⁴ VESCHAMBRE 2004.

⁵ Minderről lásd: NOVÁK 2018.

⁶ RIGAUDIERE 2003. 314-315. „A követett eljárás mindenütt azonos és azt kifejezetten a központi hatalom kényszeríti rá saját ügynökeire.” 315.

⁷ HÉBERT 1997. 969.

⁸ NADRIGNY 2013. 253. Erről a problémáról lásd DOLEŽALOVÁ 2009. 4.

⁹ FOGEL 1989.

¹⁰ VAN LEEUWEN 2006, ALTHOFF 2002, BUC 2001.

A KIKIÁLTÁS PÁRIZSI FORRÁSAI – A SZÍNES KÖNYVEK

Az elemzés forrásbázisát a párizsi királyi bíróság, a Châtelet regisztrumkötetei képezik, melyeket Színes Könyvek (*Livres de couleur*) ismerünk. A köteteket a 15-16. században állították össze, a bennük foglalt szövegek, formulák, rendeletek, céhstatútumok a 13-16. századból származnak, céljuk a bíróság eljárásrendjének, hatáskörének rögzítése, illetve az intézmény alá tartozó ügyek, testületek, problémák rendezésének dokumentálása. A szövegek lejegyzése mutat valamiféle rendszerességet: az egyes kötetek azonosítható időszakban keletkeztek, bizonyos témák (céhek és vásárterek szabályozása, köztisztaság, közbiztonság) gyakran előkerülnek, ám semmiképpen sincs arról szó, hogy egyes szövegtípusok vagy tevékenységek rendszeresen és kihagyás nélkül bekerültek volna a Színes könyvekbe. Így bár számos kikiáltás lejegyzésével találkozunk, ezekben a kötetekben nem találunk teljes, kihagyás nélküli sorozatokat, még akkor sem, ha bizonyos korszakokból valóban nagyszámú kihirdetésről tudunk.¹¹

A kihirdetések többféle formában jelennek meg a regisztrumkötetekben. Találkozhatunk királyi rendeletekkel és a királyi előljáró által kiadott helyi rendeletekkel (*ordonnance de police*¹²), vagy éppen magukkal a tényleges kikiáltásra szánt, tömörebb, praktikusabb módon megfogalmazott szövegekkel is. Mindezek a típusok hordoznak olyan paratextusokat, amelyek a kihirdetésre utalnak: ilyenek a kikiáltást elrendelő végrehajtási rendelkezések, illetve a kikiáltás során használt lap hátoldalára írt, majd a regisztrumkötetbe másolt jelentések, amelyek megadják a rítus idejét, helyét, és gyakran arról tanúskodnak, hogy maga a király esküdt kikiáltója jegyezte fel és hitelesítette őket gyűrűspecsjével közvetlenül a lezajlás után. Ez utóbbi körülmény esélyt jelent arra, hogy a ténylegesen végrehajtott gesztusok, tevékenységek viszonylag pontosan rögzítésre kerülhettek. A rítus részleteit írásba foglaló kétféle szövegelem összevetése így meglehetősen finom elemzést tesz lehetővé, ahol az előzetes parancsok és a tényleges gyakorlatok, a tevékenységek és azok bizonyos formájú (részletekre is kitérő vagy éppen sommásan összegző) lejegyzése mind reflexió tárgyává válhatnak és különösen pontos megvilágítását jelentik a hétköznapi hatalmi rítusok tétjeinek és céljainak.

A Színes könyvek több ezer egységre rúgó anyagában körülbelül 300 kikiáltás dokumentálásával találkozunk. Ezek közül félszáz tartalmaz konkrét helymegnevezéseket, vagyis listákat, többségükben azonban ezekhez hozzáfűznek egy kiegészítést („és a többi szokásos kereszteződéseken”), ami a felsorolást elméletileg befejezetlenné, nyitottá teszi, hiszen nem ismerjük meg a lista összes elemét. Mindössze tucatnyi olyan szövegünk van, ahol a kikiáltás útvonala a feljegyzés módja alapján teljesnek tűnik. Nem tudjuk azonban, hogy a felsorolás végére odavetett kiegészítés valóban bejárt, ám írásban nem rögzített helyszíneket jelöl vagy pedig csak egy retorikai fordulatról van szó.

¹¹ CLAUSTRE 2007.

¹² RIGAUDIERE 2003. 285–341.

A KIKIÁLTÁS VÁLTOZÓ ÚTVONALAI – A KERESZTTEZŐDÉSEK BEJÁRÁSA

Milyen kép rajzolódik ki a kikiáltás dokumentációja alapján a kihirdetés szokásos helyeiről? Az első nagy tanulság az, hogy a feljegyzett útvonalak nagy változatosságot mutatnak, alig találunk megegyező listát. Így rögtön elvethetjük a szokásos helyek merev felfogását és a középkori rítusok változatlanságának eszméjét. Ráadásul az esetlegesen hasonló útvonalak eltérő sorrendben járják be még az átfedést mutató helyszíneket is, változó a kikiáltó városbejárásának iránya, és még az útvonalak kezdőpontjai sem mutatnak egyezést. A kihirdetés megvalósításáért felelős királyi esküdt kikiáltók tehát meglehetősen nagy szabadságot élveznek a ceremónia térbe írásában, miközben a kimondott szavakat, formulákat, a résztvevők személyét és tisztségét időről időre szabályozták.¹³

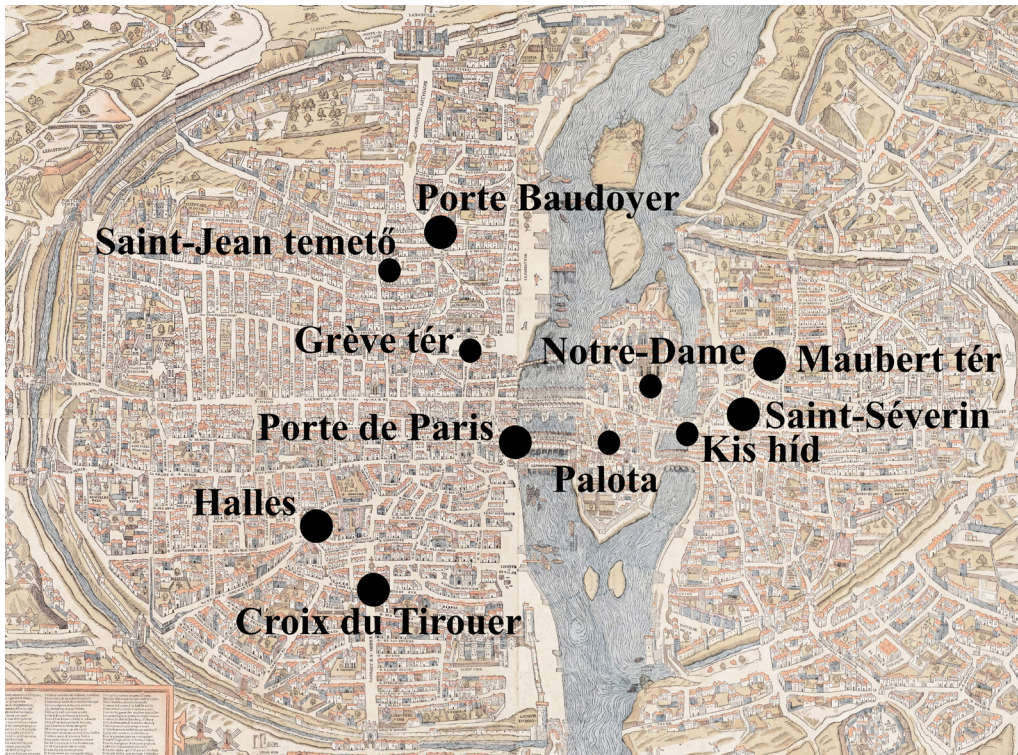
Másrészt, bár a bejárt útvonalak szinte soha nem egyeznek, elemeik között sok az átfedés, vannak nagyon gyakran érintett helyszínek, ám ezekhez sok esetben csatlakozik számos ritkán használt városi térelem. Ezeknek a helyszíneknek és kombinációiknak az elemzése a kikiáltás funkcióira mutat rá.

A gyakran használt, „népszerű” helyek¹⁴ (a Porte de Paris, a Croix du Tirouer keresztteződés, a számos specializált árusító helyet magában foglaló Halles vásárcsarnok, a Porte Baudoyer, a Saint-Séverin keresztteződés és a Maubert tér) valójában központi keresztteződések, terek, amelyek több esetben is egy korábbi városházai kapui (*porte*) voltak, tehát komoly átmenő forgalommal rendelkeznek. (1. térkép) Emellett szinte mindig betöltöttek kereskedelmi funkciót is, hisz a középkori város szűk, kanyargós utcái között minden nyílt teret igyekeztek kihasználni vásártartásra. Meglepő viszont, hogy a leggyakoribb helyek között nincsenek hatalmi helyszínek, mint a városházának otthont adó Grève tér, a királyi Palota (*Palais*) vagy akár a Notre-Dame előtti tér (*Parvis*), amelyeken történnék ugyan kikiáltások, de jóval ritkábban, mint a keresztteződések. Sőt, a népszerű helyek „politikamentességére” utal az a jelenség is, hogy bár a Porte de Paris nevű keresztteződésen áll a Châtelet királyi bírósága, a városi vezetés másik központja, ahonnan egyébként a kikiáltók is elindulnak, majd ide térnek vissza, hogy írásba foglalják a jelentésüket, a helyet az esetek túlnyomó részében mégsem ez alapján az intézmény alapján nevezik meg, hanem a kereskedelméről nevezetes keresztteződésről. Jean Favier a 15. századi Párizsról szóló munkájában felsorolja a legfontosabb keresztteződéseket, amelyeket ő találkozási helyként azonosít – a találkozás célja lehet kis- és nagykereskedelem, társas élet vagy éppen gyülekezés a lázadások során. Favier listájában az általunk megjelölt leggyakoribb kikiáltási helyek (Porte de Paris, Porte Baudoyer, Halles vásárcsarnok, a Croix du Tirouer és a Saint-Séverin keresztteződés, valamint a Maubert tér) mellett feltűnik még a Grève tér és a Notre-Dame előtti *Parvis*, illetve a kikiáltások során nem említett Guillory és Saint-Hilaire keresztteződések.¹⁵ A gyakori kikiáltási helyszínek tehát elég nagy részben, bár nem teljesen, a városi mindennapi élet, a találkozások, a kereskedelem központi csomópontjainak felelnek meg, és így a minél hatékonyabb nyilvánosságra hozás általános igényét fejezik ki, annak ellenére,

¹³ Lásd erről: NOVÁK 2018.

¹⁴ Párizs bemutatásához lásd: LORENTZ – SANDRON 2006., NOVÁK 2018.

¹⁵ FAVIER 1974. 49. és 51.

1. térkép: A gyakran előforduló kikiáltási helyszínek

hogy a városnak csak egy szűkebb, központhoz közeli szeletét fedik le és a külsőbb részeket egyáltalán nem vonják be a tájékoztatásba.

A ritkábban előforduló helynevek elemzése a rítus egy másik oldalát helyezi előtérbe, ugyanis arra mutat rá, hogy a kikiáltások igen gyakorlatias módon használták a városi teret, az útvonal kialakítása során például figyelembe vették a kihirdetendő rendeletek témáját. Az egyes kikiáltásokhoz kötődő kereszteződéslisták tehát tematikus logikát követnek, és ebben az egyes témákhoz kapcsolódó, más esetekben nem érintett helyek játszanak fontos szerepet. A terek specializált jellege lehet nagyon egyszerű: a Grève tér takarításáról szóló köztisztasági rendeleteket például a téren és a tér körüli kisebb utcákban hirdették ki, a hasznátruha-kereskedők (*fripriers*) tevékenységének korlátozását egy alkalommal a Halles területén található árusítóhelyükön (*halle de la friperie*), a lókeresedelemre vonatkozó újabb szabályokat pedig a városfalakon kívüli lóvásártéren hozták nyilvánosságra a Színes könyvek bejegyzései szerint.¹⁶ Más esetekben a feljegyzések az általános helymegjelölést vegyítik a témához illő speciális városi helyekkel: a békekötéseket a 16. század elején „a kereszteződéseken”, illetve két fontos hatalmi központban, a királyi palota udvarán és a városháza előtti téren (Grève tér) hirdették ki, míg a posztók mértékéről szóló szabályozás a Halles területén épült posztócsarnokban és „minden más helyen, ahol szükséges” vált nyilvánossá.¹⁷

¹⁶ Y2 fol. 97 (1392); Y2 fol. 87v (1388), AN Y 6⁴ fol. 55 (1520)

¹⁷ Y2 fol. 205v (1402)

A „témához illő” városi helyek is vetnek fel azonban problémákat. A fent említett esetekben a téma és a helyek közötti kapcsolat egyértelműnek tűnik, más alkalmakkor azonban ez korántsem világos. A használsruha-kereskedőkre vonatkozó egyik későbbi, 1518-as rendeletben nem csak a vásárcsarnok, hanem más városi helyek is előkerülnek, a Halles vásárcsarnok melletti pellengér (*pilori*), a Saint-Jean temető, a Porte Baudoyer, a Kis híd (*Petit Pont*) és a Maubert tér, melyekhez csatlakozik a „közlekedési utak” és „más helyek” megjelölés is. A kihirdetés helyszínei részben lefedik ezeket a helyeket, hiszen a kikiáltó tanúsítja, hogy megállt a vásárcsarnokban, a pellengér mellett, a Saint-Jean temetőben és a Porte Baudoyer kereszteződésben, két említett helyszínen, (a bal parton található Kis híd és Maubert tér) azonban nem kerül elő. Történt viszont kihirdetés a Croix du Tirouer kereszteződésnél, amelyet konkrétan nem említenek a rendelet szövegében.¹⁸ A mesterség kapcsán szabályozott helyek és a szabályozás kihirdetésére szolgáló helyek tehát bár hasonlítanak egymásra, nem feltétlenül fedik egymást teljesen, és ennek nem lehet az az oka, hogy a kikiáltó egyszerűen elfelejtett feljegyezni egy helyszínt, hiszen egy olyan kereszteződésben viszont végzett kikiáltást, amelyekre nem vonatkozott az éppen aktuális szabályozás. Hasonló részleges átfedést mutatnak a halkereskedelemre vonatkozó kihirdetések, itt azonban a rendeletek és kikiáltásaik értelmezése rámutathat egyfajta logikára. Két kihirdetés is négy helyszínen zajlik le (Halles vásárcsarnok, Porte de Paris és Porte Baudoyer kereszteződések és a Kis híd), miközben a kihirdetett rendeletek csupán a helyek egy részére vonatkozóan szabályozzák az árusítást.¹⁹ Ha azonban egymás mellé tesszük a halkereskedelemre vonatkozó rendeleteket, akár száz évvel korábbról is, összességében ez a négy helyszín jelenik meg bennük, mint a tengeri és édesvízi halak nagybani kereskedelmének legfőbb gócpontja.²⁰ Ez alapján a kikiáltások bizonyos esetekben az egyes mesterségekhez általánosan, hosszú távon kapcsolódó helyszíneket használják, mintegy megrajzolják a mesterség ideális térképét a városban, függetlenül az éppen aktuális rendeletek tartalmától. Ez a világos kép azonban nem minden mesterség esetében figyelhető meg, és így nem általánosítható.

A kihirdetések térbeliségének tematikus jellege azonban nem egyszerűen a témától, hanem a megcélzott közönségtől, a kihirdetés funkciójától is függ. Így a bejárt helyek szempontjából hasonlóság mutatkozik két, a város közbiztonságával és a beérkező idegenek ellenőrzésével foglalkozó rendelet (1407 és 1524) és néhány élelmiszerárusítást és szerencsejátékokat szabályozó szöveg (1546) kihirdetési útvonalára között.²¹ (2. térkép) A kikiáltó mindegyik esetben meglehetősen hosszan vándorol a városban, a leggyakoribb, forgalmas központi kereszteződések mellett érint periferikusabb helyszíneket is, melyek a várost átszelő legszélesebb utcákhoz, vagy ezek folytatásaként a falakon kívül elterülő külvárosokhoz tartoznak. A cél ezekben az esetekben a városi tér teljesebb lefedése lehet, valamiképpen az átmenő forgalom megragadása. A szerencsejátékok és a közbiztonság között létezett közös pont, a számos városi kocsmá és fogadó – a fogadósoknak kellett ugyanis számon tartani és jelenteni a városba érkező és náluk megszálló idegeneket, illetve ezekben az intézményekben tudták szabályozni a játékokat is.

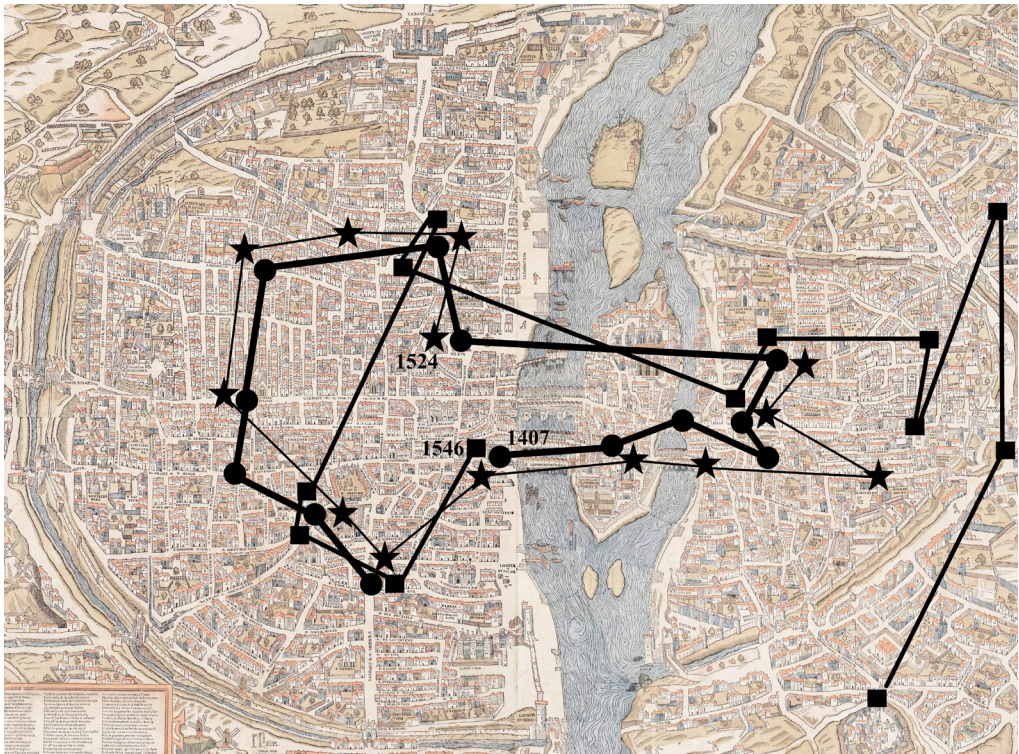
A kikiáltás gyakorlata tehát meglehetősen rugalmas módon használta a városi teret, nem mindig ugyanazokon a megszokott helyszíneken hirdettek a kikiáltók, hanem válogattak

¹⁸ Y6⁴ fol. 19-19v (1518)

¹⁹ Y6³ fol. 66v (1507), Y6⁵ fol. 86v (1543)

²⁰ Y6³ fol. 64v, Y6³ fol. 66v (1507), Y6³ fol. 86v (1543), *Ordonnances des rois de France, op. cit.* (n. 48), t. 10, p. 309

²¹ Y2 fol. 235v, (1407); Y6⁴ fol. 127, (1524), Y6⁵ fol. 122-122v, (1546), Y6⁵ fol. 123-124, (1546)

2. térkép: Három hosszú kikiáltási útvonal (az évszám az első állomás mellett feltüntetve)

a sokféle városi hely közül, a meglévő anyagokból „barkácsoltak” valami újat. A párizsi Színes könyvekből kibontakozó kép így nem erősíti meg a „szokásos helyek” változás nélküli elképzelését és a mozdulatlan, merev középkori rítusok közhelyes ábrázolását.

A KIKIÁLTÁS VÁLTOZÓ LEJEGYZÉSEI – LISTÁK ÉS SZOKÁSOK

A kikiáltás térhasználatának vizsgálata és a rítus eddig elképzeltnél rugalmasabb kereteinek képe némiképp kétségbe vonja a kihirdetés alapvető funkcióját, a lakosság érintett csoportjainak szokásoknak megfelelő, „elegendő mértékű” (*souffisamment*) tájékoztatását. A kikiáltás írásba foglalására vonatkozó elemzés azt tárja fel, hogy vajon hogyan kezeli ezt a bizonytalanra vált helyzetet a kihirdetés dokumentálása, melynek során, ahogy azt korábban láttuk, a kikiáltó a legtöbb esetben a szokásos helyekre utal, máskor viszont felsorolja az érintett kereszteződéseket, tehát kétféle lehetőség közül választ.

Előzetesen meg kell állapítanunk, hogy vajon tényleges választásról van-e szó, vagyis ugyanazt jelenti-e a kétféle forma? Felmerül ugyanis, hogy vajon megfelelnek-e a konkrét felsorolások a „szokásos helyek” megjelölésnek, vagy valóban igaza van Michel Hébert-nek, és a megszokott lezajlású kihirdetést nem is kellett részletezni, csupán a kivételes esetek azok, amelyeket részletező módon foglaltak írásba. Ugyanezen gondolatmenet értelmében a nyitott végű listák is így épülnének fel – tehát a konkrétan megnevezett helyek jelentenék a különlegességet,

és a hozzáfűzött „a többi szokásos kereszteződésen” pedig az összes többi megszokott helyet. Szerencsére a Színes könyvek bejegyzései, a kihirdetést elrendelő végzések és az azt tanúsító bejegyzések összevetése révén, lehetővé teszik, hogy rávilágítsunk erre a részletre is. Az 1407-es, már említett közbiztonsági rendelet kihirdetését ez a formula vezeti fel: „hirdessék ki a szokásos helyeken”, míg a rítus lezajlásának utólagos dokumentálása lista formáját ölti: „Kihirdetve megfelelő módon a Porte de Paris kereszteződésénél, a Palota előtt, a Kis híd végénél, a Harpe utcában, a Saint-Séverin kereszteződésben, a Maubert téren, a Grève téren, a Porte Baudoyernál, a Temple kereszteződésben, a Saint-Martin utcában, a széles Saint-Denis utcában, a párizsi Halles vásárcsarnokban és a Croix du Tirouernél”.²² Ez, illetve a többi hasonló példa alapján a helyek kétféle megnevezése felcserélhető, ugyanazon esetben mindkét változat használható, illetve a „szokásos helyeken” kitétel több eltérő kereszteződéslistának is megfeleltethető. A publikációt írásban tanúsító kikiáltók tehát választhattak a kétféle forma közül, ugyanúgy, ahogy volt választási lehetőségük a terepbejárás megvalósítása során is.

Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a kétféle forma közötti választás jelentőségét, fontos látnunk, hogy a kikiáltás írásba foglalása helyek felsorolása révén beleilleszthető a középkori térfelfogás hagyományos keretei közé. A középkorban ugyanis igen sokáig a tér szóbeli megragadása volt a jellemző a később bevetté váló grafikus formák, például a térkép helyett.²³ A határjárás, a szomszédok említése egy telek azonosítása során, a szentföldi itineráriumok, a városleírást szolgáló nyomtatott vagy kézíratos utcalisták az alkotórészek, a határok egyes elemeinek felsorolása révén érzékeltetik a teret.²⁴ Ugyanezeket a célokat csak a 15-16. századtól kezdődően próbálják grafikus módszerekkel, térképekkel megoldani. Sőt, léteznek hibrid, a grafikus és verbális eszközöket kombináló formák, mint az országok, régiók nevével teleírt TO térképek vagy az itineráriumtérképek, amelyek az állomások felsorolását egy vonalra felfűzve, mintegy elmesélve, de rajzolt formában ábrázolják.²⁵ Ezekben az esetekben a földrajzi információ átadása először verbális, majd fokozatosan egyre inkább grafikus formában megy végbe.

Michel de Certeau elemzésében másfajta átalakulásra hívja fel a figyelmet: ő nem a verbális és a grafikus módszert különbözteti meg egymástól, hanem a tér leírásának „útvonal” és „térkép” rendszerű megvalósítását. Az első módszer a bejárásra, a tér megtapasztalására, a mozgásra épít, a második ezzel szemben összképet rögzít, ahol a tér szerkezetét mintegy felülről, egyben láttatja. A kettő közötti átmenet a szerző szerint a kora újkor elején zajlik le, és itt is találkozhatunk hibrid, átmeneti formákkal, ezért látunk a 15-17. századi térképeken olyan „narratív ábrákat”, hajókat, utazókat, térképrajzolókat, amelyek még a bejárás-jellegű térfelfogásra, a térkép megrajzolásához vezető útra utalnak.²⁶

²² Y2 235v, (1407): „soit crié es lieux et places accoustumés” – „publié souffisamment es carrefours de la porte de Paris, devant le Palais, au bout de Petit Pont, en la rue de la Harpe, au Carrefour St Severin, a la place Maubert, a la place de Greve, a la porte Baudoyer, au carrefour du Temple, en la rue St Martin, en la grant rue St Denis, es Halles de Paris et a la croix du Tirouer. Hasonló esetek még: Y2 97, (1392): Hirdessék ki „es places de Greve, carrefour Guillory, carrefour St Jacques de la Boucherie, devant St Jean en Greve” – „kihirdetve megfelelő módon a szokásos helyeken”; Y6^s 23v, (1535): Hirdessék ki „apport Paris, Halles, cimetiére St Jean, Petit Pont et autres lieux accoustumés” – kihirdetve „apport Paris, Halles, cimetiére St Jean, Petit Pont, Maubert, carrefour St André”

²³ NUTI 2008., DAINVILLE 1970.

²⁴ TAKÁCS 1987, SMAIL 1999., NOVÁK 2011, MIERAU 2019.

²⁵ DILKE 1987.

²⁶ CERTEAU 2010. 142-143.

A kétféle ellentétpár elemei között természetesen van kapcsolódás. A helynevek leírt listái igen gyakran visszavezethetők szóbeli információgyűjtésre és a tér tényleges bejárására, gondoljunk a határjárásra, a szentföldi utazás lezajlására, vagy éppen az adóösszeírások keletkezésének bevett gyakorlatára, melynek során az összeírók házról házra, adott rendben végighaladtak a város minden utcáján.²⁷ Természetesen ilyen terepbejárás nyomán keletkezett helylista a kikiáltás dokumentálásának egyik formája is.

Ez a két dimenzióban is zajló átalakulás megragadható például a városkalauzok, útikönyvek műfajában. Párizs eseténél maradva azt látjuk, hogy a középkor végi városleírások az utcák útvonal szerű felsorolásával ragadják meg a teret. Ehhez a 16. század első felében kapcsolódik majd a térkép, ám ez még egy ideig nem szorítja ki a bejárás alapú utcalisták használatát. A 17. században viszont a térkép grafikus térábrázolása mellett a részek felsorolása már nem a terepbejárás útvonalát követi, hanem az ABC-rendet.²⁸

A kikiáltás lezajlásának lista formájú leírása beilleszthető tehát a tér ábrázolásának korabeli gyakorlataiba. Érdemes azonban figyelembe vennünk, hogy a felsorolás és a térbejárás útvonalának felidézése csak a regisztrumkötetbe bejegyzett kihirdetések egy kisebb hányadára jellemző, jóval gyakoribb a szokásszerű lezajlásra utaló, általánosító forma. A kétféle írásba foglalás aránya nem mutat tendenciózus változást, ebben a forrástípusban nem figyelhető meg a bejárás és a felsorolás visszaszorulása, mint a korábban említett példák esetében. Sőt, Michèle Fogel 17. századi eseteket elemző munkájában is találkozunk a kikiáltást dokumentáló hosszú listákkal.²⁹ A két forma egymás mellett él, és ahogy az útvonal választásában bizonyos rugalmasságot figyelhetünk meg, úgy a lejegyzés módjának eldöntése is a kikiáltó hatásköre lehetett.

Milyen üzenetet hordozhat, milyen funkciót tölthet be a lejegyzés formája? Változatlan formájú kikiáltási gyakorlat esetében a fennmaradt listák betölthetnének akár afféle csekklista szerepet is a kikiáltók következő nemzedékei számára (milyen téma esetében milyen útvonalat is kell bejárnom, megtettem-e ezt az útvonalat?), ám ahogy láttuk, a gyakorlat nem ilyen egyszerű.³⁰ A listát azonban nemcsak gondolkodási módként, döntéselőkészítési segédletként, a valóság megragadásának és felfoghatóvá, rendezetté tételének speciális formájaként szokás értelmezni, hanem retorikai eszközként is.³¹ A lista ilyenfajta irodalmias használata alkalmas például a monumentalitás érzékeltetésére – Párizs összes utcájának felsorolása így hozzájárul a középkor végi hatalmas metropolisz képének a megalkotásához. Az irodalmi művekben használt felsorolás emellett lehetővé teszi a szerző széleskörű tájékozottságának és enciklopedikus tudásának közszemlére tételét is.³² A hosszadalmas listák mindeközben, kissé paradox módon, rámutatnak a teljesség megragadásának a nehézségére is, hisz a részek küzdelmes felsorolása nem elég az egész lényegének megvilágítására.³³

A bejárt kereszteződések felsorolása és a „szokásos helyekre” való hivatkozás talán ehhez az utóbbi jelentéshez kapcsolható leginkább. Ugyanis miközben a bejárt kikiáltási helyszínek

²⁷ CHASTANG 2013. (7. fejezet: Gouverner (1) : mettre en liste), GRANASZTÓI 2004, COURTENAY 2004.

²⁸ NOVÁK 2011.

²⁹ FOGEL 1989.

³⁰ A kérdésről lásd Z. Karvalics László jelen kötetben megjelenő tanulmányát.

³¹ GOODY 1977. (What's in a list c. fejezet). JOHNSON 2012. A listák kutatásához lásd: La politique des listes au Moyen Âge (<http://polima.huma-num.fr/wiki/Accueil>) projektet.

³² JEAY 2006,

³³ CHASTANG 2013.

listaszerű felsorolása érzékelteti a kikiáltó által megtett fáradtságos városi útvonalat, láthatóvá teszi a kihirdetett rendelkezés térbe íródását, nem feltétlenül biztosítja a rítus alapvető célját, az „elegendő” tájékoztatást, különösen ha figyelembe vesszük, hogy milyen rugalmasnak tűnik a kikiáltás gyakorlata, a helyszínek kiválogatása. Ilyen képlékeny gyakorlat esetén a konkrét helyek pontos megnevezése magában hordozhatja néhány máskor esetleg érintett helyszín kihagyását, és így a kihirdetés elégtelenségének veszélyét. A kihirdetés során a különféle elemek (szereplők, hangok, tárgyak, helyszínek) megfelelő alkalmazásával egy ideális rítust kellett megkonstruálni, ám ez, a térbeli lezajlás aprólékos vizsgálata alapján, nem igazán sikerült. Így az ideális rítust egy következő lépés, vagyis az írásba foglalás során lehetett elérni, például a „szokásos helyekre” való hivatkozással, ez a retorikai fogás tudta ugyanis biztosítani az állandóságot, az elégséget, a szokásoknak megfelelő lezajlás látszatát. A rítusok ilyen idealizáló leírását megfigyelhetjük a középkori krónikákban is, melyekben a tényszerűségnél fontosabb volt, hogy az elvárt formák betartását legalább az elbeszélésben biztosítsák.³⁴ A kikiáltás idealizált leírása ennél gyakorlatiasabb eredménnyel is bírt, hiszen a mindennapi életet befolyásoló konkrét helyi rendelkezések érvénybe lépésének biztosításáról volt szó. Ennek érdekében a lista és a szokásszerűség, a ténylegesen bejárt helyek füzére, majd ezek néha felsoroló, jóval gyakrabban viszont az ideális, szokásszerű képet mutató írásba foglalása közösen garantálta a rítus hatékonyságát, a hatalom mindennapos működtetését.

BIBLIOGRÁFIA

Archives Nationales, Paris, France, Y1-Y6⁶ (Les livres de couleur)

ALTHOFF, GERD (2002): The Variability of Rituals in the Middle Ages, In Althoff, Gerd *et alii* (dir.), *Medieval Concepts of the Past (Ritual, Memory, Historiography)*, Cambridge, Cambridge University Press. 71-87.

BAK, JÁNOS M. (2009): Lists in the service of legitimation in Central European sources. In Doležalová, Lucie (ed.): *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing. 34-45.

BUC, PHILIPPE (2001): Rituel politique et imaginaire politique au Haut Moyen Age. *Revue Historique* 620. 843-883.

CERTEAU, MICHEL DE (2010): *A mindennapok leleménye I. A cselekvés művészete*. Budapest, Kijárat.

CHASTANG, PIERRE (2013): *La ville, le gouvernement et l'écrit à Montpellier (XIIIe-XIVe siècle)*. Paris, Éditions de la Sorbonne.

COURTENAY, WILLIAM J. (2004): *Parisian scholars in the early fourteenth century. A social portrait*. Cambridge, Cambridge University Press.

DAINVILLE, FRANÇOIS DE (1970): Cartes et contestations au XVe siècle. *Imago Mundi* 24. 99-121.

³⁴ VAN LEEUWEN 2006.; BUC 2001.

- DILKE, O. A. W. (1987): Itineraries and geographical maps in the early and late Roman Empire. In Harley, John Brian – Woodward, David (ed.): *The history of cartography 1. Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*. University of Chicago Press, 234-257.
- DOLEŽALOVÁ, LUCIE (2009): Introduction. The Potential and Limitations of Studying Lists. In Doležalová, Lucie (ed.): *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing. 1–8.
- DUTOIR, THIERRY (2003): L'élaboration, la publication et la diffusion de l'information à la fin du Moyen Âge (Bourgogne ducale et France royale). In Lett, Didier – Offenstadt, Nicolas (dir.): *Haro! Noël! Oyé! Pratiques du cri au Moyen Âge*, Paris, Publications de la Sorbonne. 141-155.
- FAVIER, JEAN (1974): *Paris au XVe siècle. (La nouvelle histoire de Paris)*. Paris. Seuil.
- FOGEL, MICHELE (1989): *Les Cérémonies de l'information dans la France du XVe au XVIIIe siècle*. Paris, Fayard.
- GOODY, JACK (1977): *The domestication of the savage mind*. Cambridge, Cambridge University Press.
- GRANASZTÓI GYÖRGY (2004): *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, Akadémiai.
- HÉBERT, MICHEL (1997): « *Voce preconia* : note sur les criées publiques en Provence à la fin du Moyen Âge ». In Mornet, Élisabeth – Morenzoni, Franco (dir.): *Milieus naturels, espaces sociaux. Études offertes à Robert Delort*, Paris, Publications de la Sorbonne. 689-701.
- JEAY, MADELEINE (2006): *Le commerce des mots. L'usage des listes dans la littérature médiévale (XIIe-XVe siècle)*. Genève.
- JOHNSON, CHRISTOPHER D. (2012): N+2, or a Late Renaissance Poetics of Enumeration. *MLN* 127. 5. 1096-1143.
- LORENTZ, PHILIPPE – SANDRON, DANY (2006): *Atlas de Paris au Moyen Âge*. Paris, Parigramme.
- MIERAU, KONSTANTIN (2019): Faire l'inventaire des rues, quartiers et types. Conceptions sérielles de la ville dans les représentations de Madrid à la fin du seizième siècle. In Gendt, Anne-Marie Emma Alberta de, - Montoya, Alicia (ed.): *La pensée sérielle, du Moyen Âge aux Lumières*. Leiden – Boston, Brill, 218–236.
- NADRIGNY, XAVIER (2013): *Information et opinion publique à Toulouse à la fin du Moyen Âge*, Paris, École des chartes.
- NOVÁK, VERONIKA (2011): Sorba rendezett terek – utcalisták és térképzetek a 14-17. századi városleírásokban. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 234–248.
- NOVÁK, VERONIKA (2018): *Utcák, szavak, emberek. A városi tér és használata Párizsban a középkor és a kora újkor határán*. Budapest, Eötvös kiadó.
- NUTI, LUCIA (2008): *Cartografie senza carte. Lo spazio urbano descritto dal Medioevo al Rinascimento*. Milano, Jaca Book.

OFFENSTADT, NICOLAS (2004): Les crieurs publics à la fin du Moyen Âge. Enjeux d'une recherche. In Boudreau, Claire et alii (dir.), *Information et société en Occident à la fin du Moyen Âge*. Paris, Publications de la Sorbonne. 203–217.

RIGAUDIERE, ALBERT (2003): *Penser et construire l'État dans la France du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècle)*. Paris.

SMAIL, DANIEL LORD (1999): The linguistic cartography of property and power in late medieval Marseille. In Hanawalt, Barbara A. – Kobialka, Michal (ed.): *Medieval practices of space*. Minnesota. 37–63.

TAKÁCS, LAJOS (1987): *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest.

VAN LEEUWEN, JACOBA (2006): Introduction. In Van Leeuwen, Jacoba (dir.): *Symbolic Communication in Late Medieval Towns*, Louvain, Leuven University Press. xi-xvi

VESCHAMBRE, VINCENT (2004): Appropriation et marquage symbolique de l'espace: quelques éléments de réflexion. *ESO Travaux et documents* 21. 73–77.

WEIDENFELD, KATIA (2004): « Nul n'est censé ignorer la loi » devant la justice royale (XIVe-XVe siècles). In Boudreau, Claire et al. (eds.): *Information et société en France à la fin du Moyen Âge*. Paris, Publications de la Sorbonne. 165–183.

HORVÁTHNÉ DR. HANNY ERZSÉBET PHD

zsabus@gmail.com

főmúzeológus/könyvtáros, Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára

Rendszerek és felhasználók. Adalékok a lista-készítés hasznosságához

Systems and Users. Examples to the usefulness of the list-making

ABSTRACT

In my recent study I attempt to define the list and its importance in human culture. I give an example of these from antiquity to the 18th century and I try to draw a parallel with today's computer system.

KEYWORDS

Systems, Economic History, Computer Technology, Risk Management

DOI 10.14232/belv.2022.2.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Horváthné dr. Hanny Erzsébet (2022): Rendszerek és felhasználók. Adalékok a lista-készítés hasznosságához. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 107–112.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

„Ha készítenék egy listát azokról a dolgokról, amelyeket legjobban szeretek csinálni, akkor a lista elején a lista állna.”

Sheldon Cooper

Mi fűzi vajon ilyen erősen a gondolkodó embert a lista készítéséhez? Egyáltalán, mi az, hogy lista, honnan származik és mire szolgál? Ki találta ki és miért? Nem minden kérdésre van válaszom, annak ellenére, hogy számos listát készítettem már.

Vizsgálatunk tárgya maga a lista-készítés fontossága lesz, az életben játszott szerepe és használhatósága.

A mai világban nem új fogalom a lista, őseink is használták már a gyakorlatban. A szervezés technikája igazából csak technikailag fejlődött, a „rendszereszerű” gondolkodás megmaradt. Az eszközök és a szakkifejezések egy része megváltozott ugyan, de a folyamat lényege ugyanaz maradt: *Célmeghatározás* → *tervezés* → *kockázatkezelés* → *prediktív analitika*

A prediktív analitika a „jóslás” egy formája, mely az elmúlt időszak és információk és a szóba jöhető kockázatok alapján a jövő egy lehetséges változatát igyekszik előre jelezni. Az információelmélet szerint a cél meghatározza az eszközt, illetve az eléréséhez szükséges rendszereket. Véleményem szerint, ennek egyik el nem hanyagolható része a lista.¹

A lista már az ókorban is létezett. Az állam irányításában nagy szerepet játszó uralkodói (állami) „tárak” gazdasági-, és politikai feljegyzéseket, tartaléklajstromokat, eszközléltárakat és diplomáciai iratokat is tartalmaztak. Segítették az uralkodót és környezetét az élet zökkenőmentes fenntartásában, valamint az előre tervezésben. Ugyanakkor olyan listákkal is találkozunk, amelyek uralkodói neveket sorolnak fel, uralkodásuk sorrendjében.² Ezek alapján tudta például Manethón³ összeállítani történeti művének egy részét, saját kronológiáját. És a kronológiáról is elmondhatjuk, hogy tulajdonképpen több lista alapján készített lista.

Újból kitérnék arra, hogy a lista segítségével a *célkitűzés* → *eszközök kiválasztása* → *helyzetfelmérés* három lépése mennyire meghatározza az *eredményt*. A közvetlen észlelés pszichológiai megfogalmazása azt igazolja, hogy ha a megfigyelőnek közvetlen információ jut a birtokába, azt feldolgozza, analizálja, majd következtetést tud levonni.⁴

Az ezeket hordozó listák összevetésével akár hosszú távú előrejelzésekre és előre megtervezett intézkedésekre is adott a lehetőség.

Egyik jó példa erre az ókori környezetből a „Hét szűk esztendő” története, melyben József megfejti a fáraó álmát és ezzel adja tudtára, mire kell készülnie.⁵ A prediktív analitikára szintén egy példa Gárdonyi Géza „Egri csillagok” című művében található. Dobó István várkapitány

¹ *Lista* = jegyzék, kimutatás, névjegyzék, névsor, nyilvántartás, feljegyzés, iratok összessége. Az elnevezés eredetére nincs adat, de valószínűleg a középkori latin eredetű *registrum* szó magyarosított változata (lajstrom, regiszter). Esetleg adatok egy meghatározott sorrend szerinti felsorolását értjük alatta. In: MNÉ

² Ilyenek az egyiptomi királylisták, pl. a palermói kő, az abydoszi vagy torinói lista, avagy a sumer királylista, mely egy történeti/irodalmi műnek álcázva sorolja fel az uralkodók neveit.

³ i. e. 4. században, valószínűleg I. Ptolemaiosz idején élt pap és történetíró. Aigyptiaki című művében készíti el a fáraók uralkodásának kronológiáját. A mű elveszett ugyan, de már az ókorban sokan hivatkoztak rá.

⁴ A prediktív analitika és az affordancia-elmélet találkozásaira nagyon sok példa van.

⁵ Gazdasági előre jelzés a Bibliában: Gen. 41:15–36.

beszámoltatja a vár számtartóját az ostrom előtt a vár készleteiről. Sukán számtartó felsorolása közben „Dobó a fejét rázta. Kevés lesz Sukán bácsi.”⁶

Mindkét esetben a sorozatos megfigyelés és az összeállított lista adnak alapot az előfeltételezéshez, melyből a következmények megjósolhatók és a legésszerűbb megoldás kikövetkeztethető.

A lista kezdetben nagyon szerény szerepet játszott: egyszerűen az emberi rövid távú emlékezet megtámogatására szolgáló felsorolás volt. Célja, hogy valamit maradék nélkül idézhessen fel a használója.⁷ A konferencia során sok példát hallhattunk arra, hogyan alakul a lista sorsa, hogyan lesz egy magánjellegű feljegyzésből közérdekű irattá és a hogyan változik a felhasználás módja.

Idővel vagy a listák vagy a listáznivalók sokasodni kezdtek és a jó hozzáférés rendezést igényelt. Kialakultak a tematikusan listázott listák, majd egyre szorosabb rendbe szedték a tematikán belül ezeket, kialakítva a különféle mappákat, kartotékokat, tékákat, majd ezekről felsorolást készítettek tartalom és elhelyezés alapján.

Megszületett az adminisztráció és a bürokrácia, a bértábla, a népszámlálás, a leltárkönyv, a teleggönyv, az anyakönyv – sokáig folytathatnám a sort a lajstromozás történetében. A vagyonnal rendelkezők készítettek felméréseket készleteikről. A polgárok, a céhek, a földesúr, az arisztokrata és a polgári értelmiség tagjai is éltek ezzel a lehetőséggel. Létre jöttek azok a formációk, amelyeket ma levéltár, könyvtár, leltárkönyv, stb. néven ismerünk. De felmerülhet a kérdés, milyen közvetlen haszna volt egy listának?

Kezdetben valószínűleg csak a puszta életben maradás záloga volt. A tudás, hogy egy embercsoportnak mi minden áll rendelkezésére a mában és a jövőben, és mi mindent lehet újra osztani.⁸ A készletek felmérése, a raktározás pontossága, a raktárak kiürítése, illetve feltöltése, az alapanyagok rendelkezésre állása akkor, később és most is kihat bármely populáció túlélési képességére, hosszú távú érdekeinek biztosítására. Tehát, a lista hatalom. A készletfelmérés az lehetőség felmérés is, amely elvezethet a kitűzött célokhoz. Mindezt akár – mai szóval – erőforrás nyilvántartásnak is nevezhetjük.

Az igények egyre szerteágazóbbá válásával minden bizonnyal megjelent az egységesítésre, központi nyilvántartások készítésére való törekvés (szétszórt erőforrások kontra koncentrált erőforrások), amely mind parancsolóbbnak bizonyult. Szükségessé vált egy használható és áttekinthető rendszer, amelynek segítségével trendeket, hatékonyságot lehetett megállapítani és meg lehetett tudni, meddig lehet elmenni.

A rendszer felállítója és hasznélvezője kezdetben biztosan ugyanaz a személy vagy csoport volt. Később ez is több ágon futott tovább, ágazatokra oszlott, mígnem kialakult az a jól ismert megosztás, amely ma is jellemző ránk, s aminek következtében messze esik már egymástól „felhasználó” és „rendszergazda”.

⁶ GÁRDONYI 282.

⁷ Számos szórakoztató anekdota kering nagy műveltségű, fotografikus memóriával rendelkező tudósról, akiknek egy bevásárlásba beletört volna a bicskájuk a „cetli” nélkül.

⁸ Ilyen korábbi készlet összefoglalás lehetett például egy végrendelet. Ilyen iratok a korai középkor óta állnak rendelkezésünkre (pl. „Szines úrnő végrendelete. 1146.” In: MTSZ 392–393.) és – bár nem változatlan formában –, de mai napig is használatban vannak és jogi erejük van. KUBINYI 1997. 401–410. (Kubinyi András felhívja a figyelmet arra, hogy az emlékezet néha milyen kevésbé hatékony), és KELÉNYI 2015. 153–155.

Három példát szeretnék hozni az állításra, mely szerint a lista kénytelen rendszerré kinőni magát. Az igény általában és első látásra gazdasági téren jelentkezik és csak később olvad bele a hadászat, kultúra világába, hogy később sokkal bonyolultabb formában visszatérjen a magánszférába.

Eger várának 1552. évi ostrománál a különféle készletek összeírása az élelmiszerkészletről, a kiskapitány beszámolóját az emberi, állati és hadi készletről, mind a túlélést szolgálják. Ez esetben a lista még „csak” lista, de már az ellenállás időtartamának kiszámítását segíti.⁹ A vár védelmei sok tételből tevődtek össze, ezek kezelése nagyfokú összehangolt gazdasági vezetést követelt. Tudjuk, hogy Dobó István nemcsak katonai kvalitásokkal rendelkezett, udvarnagyként gazdálkodói tapasztalattal is rendelkezett. Több lista futott össze a kezében (vagy a számtartó-ében), melyeket párhuzamosan kellett értékelni és hasznosítani, hogy a vár védelmét hosszú ideig biztosítani lehessen.

Nem volt ez másképp a török hódoltság területén sem. 1545-ben Csandarlizade Halil bég is, szultáni parancsra falvak, puszták és emberek összeírásával kezdte meg pályafutását. Azaz a rendelkezésre álló erőforrások felmérését kezdte meg. De ez még mindig csak összeírás, ebből nem keletkezett rendszer. A hódoltságban az adószedéshez (harács-adó) kapcsolódó összeírások segítségével alakult ki egy adathalmaz a magyarországi, legalább 300 akcse értékű ingó vagyonnal rendelkező háztartásokról. Ennek köszönhetően született meg az adószedő, az írnok, a behajtó fogalma és személye. Valószínűleg az írnok, aki ebben az esetben az adatokhoz való hozzáférést biztosította, volt a legértékesebb tudással rendelkező személy. Káldy-Nagy Gyula tanulmánykötetében számos szandzsák és nahije összeírt adatait tekinthetjük át.¹⁰ Ezeket az összeírásokat meghatározott időnként megismételték és összehasonlították az előzőekben felgyűjtött adatokkal, ezek alapján rótták ki aztán az adót a rájukra. Nem lehet nem gondolni arra, hogy a mai napig is így történik. Már a török közigazgatási szakemberek évtizedekre visszamenően őrizték az összeírásokat, tehát az adatok archiválására törekedtek. A rendelkezésre álló adatok összehasonlítása és az így kinyerhető információk felhasználása ma is megszokott gyakorlat.

A nagy főúri gazdaságok, amelyek sok esetben különálló földterületeken feküdtek, többnyire nem is egy megyében helyezkedtek el, szintén nem tudtak volna működni egy nagyon átgondolt szervezettség nélkül. A birtokokat megyéenként irányították, de a kisebb egységeknek is volt saját irányítása, melyek végül egy kézben futottak össze. Ez szintén nagyfokú adminisztrációval (listagyártással) járt. Gazdatisztek vezették a területi nyilvántartásokat, amelyeket aztán a jószágigazgatónak nyújtottak be, aki vezette a bevételek, a kiadások listáit, a bérlistákat és a járadéklistákat. A „felhasználó”, esetünkben a földbirtokos így olyan adatokhoz juthatott, amelyek segítségével előre tervezhette kiadásait és feladatait. Végülis az egész tevékenységnek ez adott értelmet. És akkoriban még a logika azt kívánta, hogy a felhasználó érdekei jelenjenek meg a felállított rendszerben. A cél a jobb kezelhetőség, pontos információk nyerése volt, a hatékonyabb felhasználás érdekében.

A felhasználhatóságot a pontosan, szabványosítva kialakított leírás biztosította, amely az adott dokumentum lényeges adatait minden körülmények között tartalmazta. Emellett számos

⁹ Várkonyi Ágnes véleménye szerint a végvári rendszerben harcolók tudatában a magyar királyságot, a magyar államiságot jelentette a végvári vonal védelme. Jankovits Miklós gyűjtőszemlejének köszönhetően az egri dokumentumok 40 évnyi időtartamra mesélnek egy önálló gazdálkodással rendelkező egységről.

¹⁰ KÁLDY-NAGY 1970.

más információt is rögzíthet. Egyetlen leírás segítségével tehát annyi listát állíthatunk össze, amennyi biztos információt rögzítettünk, és ezeket bizonyos szavak vagy kódok segítségével összekapcsolhatjuk. A listák információtartalma egymásra is mutat és az adott dokumentumra is, de annak „rokoni” kapcsolataira is. Tökéletes adatbázist lehet így kialakítani (nagy munkával), melynek alapja egy lista lesz, a rendelkezésünkre álló adatok halmazáról. A felhasználó ugyan már kicsit eltávolodott a dologtól, de beiktatódott még egy modul, amely nélkül nem boldogul: az adott adatok kezelője. Nagy szerencsénkre a számítástechnika már eljutott oda, hogy nagy mennyiségű adatot is össze tud kapcsolni, akár kontinensnyi távolságból.

Egy rendszer megtervezése kapcsán az összes szereplő számára nem kell világosnak lennie, hogy milyen helyet foglal el a mozaikban. Azonban az, aki megtervezi a folyamatot és a feladatok végrehajtását, annak látnia kell az összképet, a hálózat minden megosztott, független tényezőjével együtt. A megosztott, független hálózati elemek (esetünkben: vetés, aratás, irányítás, koordinálás, stb.) összehangolása a mai számítógépes hálózatok és rendszerek nélkül a 17-18-dik század folyamán különösen nagy szellemi kapacitást és az ok/okozati összefüggések gyors felfogását igényelte. Mindezeket a szervező csak írásban rögzíthette, melyhez nagyon szigorúan szabályozott nyilvántartást kellett létre hoznia. Ha ez a központi „agy” hatékonyságra is akart törekedni, akkor pontosan definiált lineáris feladatsort kellett összeállítania, visszamenőleges statisztikai adatokat kellett használnia, elkülönítenie a feladatokat a részvevők között és megterveznie a lehetőségek szerint legjobbnak számító tennivalókat.

A 18. században ennek a központosított szervezésnek, az előre tervezésnek és kockázatkezelésnek egyik legjobb példája *Nagyváthy Szabó János*, aki a Festetich birtokok szénáját tette rendbe.¹¹

A század elején meghatározó szerepet játszott a nagybirtok a magyar mezőgazdaságban. Színvonala azonban messze elmaradt a korabeli, nyugat-európai gazdálkodástól. Tőkehiány és képzetlenség kéz a kézben járt és alacsony hatékonyság jellemezte. A „modernizálás” egyre inkább szükséges lett volna a jobb kihasználtság, a termelés, a gazdálkodás érdekében, valamint a számadás rendszerét is meg kellett volna újítani.¹² Mindezekre a birtokok új jószágigazgatója, akit gróf Festetics György nagyra becsült rendszerszervező tudásáért, nagyon odafigyelt és a magyar mezőgazdaság számára általánosságban is fontos újításokat vezetett be.¹³

Ezek pontosan megfeleltek azoknak a feltételeknek, amelyekről fent szó is esett. Ezek közül említést érdemel a racionalizált üzemszervezés, a kettős könyvvitel alkalmazása, gazdatisztek továbbképzése,¹⁴ technológiai újítások, jövedelmezőségnövelés (mindezek a mai gazdaság megszervezésére is jellemzőek). Nem mellékesen a hatékonyság is nagy szerepet játszott Nagyváthy új szemléletében.¹⁵ Az akkor nagyon kiemelkedőnek tartott gondolatmenet kiállta az idő próbáját. Sok nagybirtokon követték ezt a példát és ma is korszerűnek bizonyul az a szervezetség, amelyet egykor Nagyváthy létre hozott.

¹¹ Nagyváthy Szabó János (1755–1819), a magyar felvilágosodás legpragmatikusabb mezőgazdája, a gyakorlati gazdasz-szakirodalom úttörője, talán éppen megteremtője is.

¹² A témához kapcsolódóan lásd Zimányi Vera 1968-ban kiadott művében található adattárakat: ZIMÁNYI 1968. 117–352.

¹³ LUKÁCS 2010. 283.

¹⁴ Például valószínűleg az ő javaslatára hozta létre Festetics György Keszthelyen a Georgikont

¹⁵ A hatékonyságára jellemző adatokat hoz Lukács Gábor cikkének mellékleteiben: LUKÁCS 2010. 276–277.

Visszakanyarodva eredeti témánkhoz a rendszerszervezés fontosságáról, a hálózatszemléletről és a folyamatlemzésről, a lista mindezek fundamentumát képezte, és képezi ma is. A fent leírtak alapján azt hiszem, nem lehetetlen az alábbi következtetéseket (mint összefoglalást) levonni:

1. A listának emlékezet-őrző szerepe van
2. a lista, amennyiben már történeti korúnak nevezhetjük, forrásértékű
3. minden lista többféle információt hordoz
4. a listák információinak megfelelő összefűzése alapján egy adott logikai rendszerhez jutunk, mely logikai rendszer kívánságainknak megfelelően szervezhető
5. Ezen logikai rendszer tovább fejleszthető, leírható más tudományok eszközeivel, más rendszerekkel összekapcsolható, a listákban tárolt információmorzsák egymással összeköthetőek. Ha kifejeztünk egy olyan kapcsolati hálót, ahol a pontok szervezeten és egységesített formában egymásra mutatnak „okos” rendszert kapunk. Ebben a rendszerben látszólag leegyszerűsített készlet (úgynevezett teaurusz) segítségével kereshetünk, szinte 99%-osan pontos találati aránnyal.
6. Néhány ilyen rendszer már létre jött papír (vagy papirusz) alapon az ókorban és azóta is fejlődik és működik, bár sokan kezdenek kételkedni benne, hogy vajon a papír alapú rendszer a 21. század után is megállja-e a helyét.

A lista, amely egykor csak a memóriánkat segítette ma is folyamatosan használatban van vélhetőleg használatban is marad. Ott van mindennapi életünkben, és a tudományos világban egyaránt. Fontossága nem csökkent, de szerepe minden bizonnyal átalakult az évezredek során.

IRODALOMJEGYZÉK

KÁLDY-NAGY GYULA: *Harács-szedők és ráják : török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

KELÉNYI BORBÁLA: *Késő középkori fő- és köznemesi női végrendeletek (1440-1526). Doktori értekezés*. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Budapest, 2015. (kézirat) <http://doktori.btk.elte.hu/hist/kelenyiborbala/diss.pdf> (letöltés ideje 2021. 03. 05.)

KUBINYI ANDRÁS (1997): Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelezéseinek tanulságai. *Történelmi Szemle* 39. 401–410.

LUKÁCS GÁBOR (2010): „Haszontalan és ujj költségeket ne tegyen” : a Festetics-birtok reformja Nagyváthy János vezetésével. In: *Urakalmak kora. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet*. 263–283. (Discusiones Neogradiensis; 10.)

Magyar Nyelv Értelmező szótára.

BERTÉNYI IVÁN (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, Tankönyvkiadó.

ZIMÁNYI VERA (1968): *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GÁRDONYI GÉZA (1971): *Egri csillagok*. Budapest, Móra Kiadó.

PÉTER KRISZTINA

krisztinapeter10@gmail.com

doktorandusz (ELTE BTK Történeti Intézet)

A legyőzhetetlenség listája

List of invincibility

ABSTRACT

Owing to the propaganda campaign which accompanied the actual military campaign of the Invincible Armada against England in 1588 and which was employed very consciously by both belligerent parties, a huge amount of sources has come down to us representing a wide variety of genres from ballads to spy letters and from paintings to coins. The topic of the paper is the analysis of a single news pamphlet containing a detailed list regarding the size and the equipment of the fleet as well as the names of the most important participants. These data were gathered and recorded at the muster of the Spanish Armada held in Lisbon in May 1588, and consequently quickly published and distributed throughout Europe. The paper examines both the content and the form of the pamphlet. What was the point of publishing and distributing such a rather dull text full of numbers and data? What kind of readership might it have been interesting to and what could they learn from it? And finally, what was the significance and function of using the form of the list?

KEYWORDS

Spanish Armada, streaming of information, propaganda, list

DOI 10.14232/belv.2022.2.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Péter Krisztina (2022): A legyőzhetetlenség listája. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 113–135.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

FELVEZETÉS

A spanyol Győzhetetlen Armada 1588-as, Anglia elleni hadjáratáról a mindkét hadviselő fél által tudatosan alkalmazott propagandának hála hatalmas mennyiségű és igen változatos műfajú forrásanyag maradt ránk, írott (gúnyversektől eposzokig) és nem írott (festményektől érméig) egyaránt. Dolgozatom témája ebből a hatalmas anyagból egyetlen listának az elemzése. Ez az eredetileg táblázatos formájú kimutatás az 1588. május 9-én Lisszabonban tartott seregszemle alkalmával készült, amikor a flottára vonatkozó minden olyan adatot feljegyeztek, ami fontosnak tartottak.¹ A számbavétel eredményét ki is nyomtatták, és széles körben terjesztették. Az első lisszaboni kiadás portugál nyelven már tíz nappal azután megjelent, hogy az Armada hadrendbe állt.² Ezt követte egy spanyol nyelvű madridi kiadás május 29-én,³ amelyben a táblázatos formát folyamatos szöveggé alakították át, és amely a külföldi kiadások többségének alapja lett.⁴ Ezután nagyon gyorsan megjelentek a francia,⁵ olasz (római, firenzei, velencei, milánói, nápolyi⁶) és a németalföldi (genti, delfti⁷) változatok is. A terjesztés olyan gyors volt, hogy Amszterdamban például már azelőtt elkezdték árulták a pamfletet, mielőtt az Armada elérte volna a La Manche-csatornát.⁸ Német nyelvű kiadvány több is megjelent, Nürnbergben egy, Kölnben pedig két változat is. Természetesen Angliába is nagyon hamar eljutottak a pamflet példányai.⁹ William Cecilnek (1520–1598), Erzsébet királynő főminiszterének is volt a lisszaboni kiadványból egy saját példánya,¹⁰ amibe kézzel írt jegyzeteket és megjegyzéseket fűzött. Dolgozatomhoz azt a német nyelvű példányt használtam, amelyet Nürnbergben nyomtatott ki Nicholas Knorr (?–1597), mivel ez a példány a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában is megtalálható.¹¹ Ez a kiadvány gyakorlatilag a Michael von Eyzinger (1530 k.–1598) által a spanyol verzióból németre fordított és Kölnben 1588. augusztus 6-án,

¹ Legújabb kiadása: GONZÁLEZ-ALLER HIERO et.al, 2017. 287–308.

² ANON. *La felicissima armada ...* Lisbon, Antonio Alvarez (impressor del Rey) for Pedro de Paz Salas, 1588.

³ ANON. *Relación verdadera del Armada ...* Madrid, por la viuda de Alunzo Gómez, vendese en casa de Blas de Robles, 1588.

⁴ MATTINGLY 1959. 361. A különböző kiadványok egymáshoz való viszonyáról ld. BROWN 2016. 112. Meg kell jegyezni, hogy az ábra részben téves, mivel a Nicolaus Schreiber-féle kölni kiadvány teljesen önálló változat, nem a Gottfried von Kempen-féle kölni nyomtatványt követi.

⁵ ANON. *Le vray discours de l'armée ...* Paris, Guillaume Chaudière, 1588.

⁶ Pl.: ANON. *Relatione vera dell'armata ...* Roma, Vincenzo Accolti, 1588.

⁷ Pl.: ANON. *Die wonderlijcke groote Armade ...* Ghent, Hans van Salenson, 1588.

⁸ HILLGARTH 2000. 381.

⁹ BROWN 2014. 94.

¹⁰ KNOX LAUGHTON (ed.) 1894. 376.

¹¹ EYZINGER 1588. OSZK RNYT W 26, Ant. 4041.

Gottfried von Kempfen (aktív 1576–1598 között) által kiadott változat újrakiadása. Bár a tény, hogy a seregszemle eredményét Európa-szerte széles körűen terjesztették, a legtöbb, az Armada történetével foglalkozó munka megemlíti,¹² a kiadvánnyal elsősorban mint a flotta nagyságát és adatait bemutató forrással foglalkoznak, annak szövegét, műfaji sajátosságait néhány kutató (Bertrand Whitehead,¹³ Meaghan Brown¹⁴) kivételével nem vizsgálták. Dolgozatomban a továbbiakban erre teszek kísérletet.

A TARTALOM

Ami a pamflet tartalmát illeti, a nyomtatvány első, legnagyobb részét a hajóhad bemutatása teszi ki. Minden flottarésznél a zászlóshajóval kezdve felsorolja az összes vitorlást: közli a nevüket és a fontosabb tudnivalókat róluk: súlyukat tonnában, valamint hogy mennyi katona, tengerész és ágyú van rajtuk. Ezeket a számszerű adatokat ugyanebben a sorrendben minden egyes hajóról megtudjuk. Ezen kívül minden vitorlás esetén hozzászerzi a kiadvány, hogy van rajtuk ágyúgolyó, lőpor, ólom és kanóc „amennyi szükséges” (*und Kugeln / puluer / bley / lundten / so darzu von nöten*). Az egyes hajórajok végén közli a kiadvány az összesítő adatokat is az adott flottarészre vonatkozóan, tehát hogy az adott flottarészben összesen mennyi hajó összesen mekkora űrtartalommal, valamint hogy mennyi katona, tengerész és ágyú van. A pamflet végül a teljes flottára is közli ugyanezeket az adatokat: eszerint tehát a Spanyol Armada áll 130 darab hajóból, 57868 tonna űrtartalommal, rajtuk 19295 katona, 8450 tengerész, 2088 evezős és 2630 ágyú van.

A flották felsorolásának sorrendjét, úgy tűnik, a parancsnokok közötti rangsor döntötte el. A legelsőként említett hajóraj a portugál, mivel ennek a rajnak az élén állt az egész sereg hadvezére, Medina Sidonia herceg (1550–1615) és mert Lisszabonból indult ki a flotta. Ez a raj alkotta az Armada magát, és egyben ezeket a hajókat tartották a legjobb vitorlásoknak.¹⁵ Ezután először a vizcayai rajt mutatja be a kiadvány, melynek parancsnoka a herceg helyettese, Juan Martinez de Ricalde (1540 k.–1588) volt. Ezután következik a vezérkari főnökhöz,¹⁶ Diego Flores de Valdeshez (1530 k.–1595) tartozó kasztíliai flotta, majd az andalúziai (Pedro de Valdes), utána pedig a guipúzcoai (Miguel de Oquendo) és levantei (Martin de Bertendona) flották. Ezután következnek a kisebb hajók flottái: a levantei és a balti vitorlások és bárkák,¹⁷ illetve a gyors futárhajók¹⁸ csoportja, végül a nápolyi és a portugál evezős gályák. A jegyzék összeállítója tehát elsősorban a flották harcászati értéke, másodsorban a területi egységek szerinti sorrendet követte.¹⁹

¹² PI. MATTINGLY 1959. 247–249., 417–418.; HOWARTH 1984. 13.; MARTIN – PARKER 1999. 26. 28–29.; HANSON 2005. 32.; WHITING 2007. 37–52.

¹³ WHITEHEAD 1994.

¹⁴ BROWN 2014.; BROWN 2016.

¹⁵ HOWARTH 1984. 9.

¹⁶ MATTINGLY 1959. 247.

¹⁷ *urcas*

¹⁸ *patasches* és *zabras*

¹⁹ Vö.: RODRÍGUEZ-SALGADO (ed.) 1988. 219.

A felsorolás olvasói eközben természetesen azt is érzékelhették, hogy földrajzilag milyen kiterjedt a vállalkozás, hiszen a hajók származási helye rendkívül változatos: vannak itt dalmáciai (Raguza), a Hanza-városokból (Hamburg, Gdansk) származó, itáliai, portugál vitorlások és evezős gályák, sőt, van egy levantei hajóraj és még a kelet- és a nyugat-indiai flotta egyes hajói is részt vesznek az akcióban.²⁰ Vagyis a kiadvány nemcsak azt sugallhatta az olvasóknak, hogy II. Fülöp teljes birodalma részt vesz az akcióban, hanem azt is, hogy milyen kiterjedt és hatalmas ez a birodalom.²¹

A nyomtatvány második részét a hadsereg bemutatása teszi ki. Ebben a részben először a hadjáratban részt vevő legelőkelőbb személyek nevének a felsorolása olvasható, *Auentueroros*²² címszó alatt. Először azokat említik meg név szerint, akik önként csatlakoztak az Armadához, és saját költségükön vesznek részt a háborúban, mintegy keresztes vitézekként, hiszen a spanyol propaganda igyekezett a hadjáratot keresztes háborúként beállítani.²³ Róluk gyakran egyéb kiegészítő információkat is megtudhat az olvasó, a lista például rendszeresen közli az egyes személyek között fennálló rokoni kapcsolatokat, például *Der Marggraff von Gaus / des Hertzogen von Sauoye Vatter / in San Juans Galeon Almiranta geheissen*, vagy *Don Luys de Vargas / des Secretari Vargas Sohn / auff S. Juan Almiranta general schiff*: Ezután azon személyeknek a felsorolása következik, akik szintén nemesi származásúak, de nem önkéntesként harcolnak, hanem az uralkodó fizeti őket. Róluk már semmi kiegészítő információt nem közöl a kiadvány, csak a nevüket sorolja fel.

Ezután következik a szaktudást igénylő szakmák művelőinek a felsorolása: a tüzéreké és az egészségügyi személyzeté (öt orvos, több sebész, valamint egy patikus is volt a flottában), majd a különböző egyházi személyeké. Őket már nem sorolja fel a lista név szerint, csak a vezetőjük nevét említi meg, a klerikusok esetében pedig azt adja meg, hogy az egyes rendekhez provinciánként hány személy tartozik: például az obszerváns ferencesek kasztíliai provinciájából nyolc fő érkezett, jezsuita szerzetes pedig huszonhárom volt a flottában. Az egyházi személyek ilyen részletezése valószínűleg szintén annak volt köszönhető, hogy a spanyol propaganda keresztes hadjáratnak állította be a vállalkozást, másrészt nyilván azt is hangsúlyozni akarták, hogy a katonák lelkiigondozása is megoldott a seregben.²⁴

A kiadvány következő nagyobb egységnek tekinthető része a katonák, azaz a hajókon szállított szárazföldi hadsereg hadrendjét közli, *tertiók*, azaz ezredek²⁵ szerint. Ebben a részben szintén felsorolják a kapitányokat és a parancsnokokat, a nemesembereket, és ahogyan a szerzetesrendek esetében, ugyanúgy itt is megemlíti a kiadvány a „kompániák”²⁶ (*Companias, oder freye Bende*) tagjainak számát is. Végül következnek a hadsereg fontosabb tisztségviselőinek nevei, az igazságszolgáltatással foglalkozó hivatalnokok (köztük több börtönőr) és Medina Sionia herceg udvartartása néhány fontosabb tagjának felsorolása.

²⁰ HOWARTH 1984. 10.

²¹ HOWARTH 1984. 10.; THOMPSON 1969. 201.; RODRÍGUEZ-SALGADO (ed.) 1988. 33.; MATTINGLY 1959. 249.; JENSEN 1988. 640.

²² Nemesi családból származó fiatal kalandor.

²³ RODRÍGUEZ-SALGADO (ed.) 1988. 32–34.

²⁴ A spanyol hadsereg a 16. században híres volt a katonák jólétét biztosító „kiegészítő szolgáltatások” magas fokáról. PARKER 1976. 199.

²⁵ 1200–1500 főből álló ezred vagy dandár. PARKER 1976. 198.

²⁶ A spanyol hadsereg alapegysége a 120–150 fős „kompánia” volt. PARKER 1976. 199.

A kiadvány harmadik része az ellátmánnyal foglalkozik. Ebből nem csak azt tudhatta meg az olvasó, hogy a legfontosabb élelmiszerekből mennyi van, hanem azt is kihangsúlyozták, hogy ez bőségesen elegendő lesz a hadjárat időtartamára. Kétszersültből például 11000 mérőnyi (*quintal*) van, ami félévi szükséglete a seregnek (*Zwyer gebachen Brot 11000. quintalen / daruon auff jede Person des Monats gerechnet ein halb quintal / man außkommen kan damit / mehr als auff 6. Monat*). Ugyanennyi időre elég a 14170 hordónyi bor, a 6500 mérő szalonna, a 3433 mérő sajt, a 8000 mérő szárított hal. Van ezen kívül a hajókon bab és borsó, olaj és ecet és természetesen nagy mennyiségű víz is. Gondoskodtak arról a sok más egyébéről is, amire a hadseregnek szüksége lesz, például lámpásokról, ólomlemezekről (hogy az esetleg keletkező lyukakat betömjék a hajón), bőrszakokról a lőpornak, 5000 pár csizmáról. Kocsik is rendelkezésre állnak a seregnek, amivel az ágyúkat a hajókról a szárazföldre lehet majd vinni az invázió során. A katonák rendelkezésére áll továbbá 7000 darab puska, 1000 darab muskéta, 10000 lándzsa, 1000 alabárd és 6000 kopja. Ami tehát a katonák ellátását illeti, a kiadvány nagyon optimista képet igyekszik sugallni: egyrészt körültekintően gondoskodtak mindenről, amiről csak elképzelhető, hogy esetleg szükség lesz rá, másrészt mindenből bőséges készletek állnak rendelkezésre.²⁷ A valóság persze távol állt ettől: már az út legelején kiderült, hogy az óriási élelmiszerkészletek egyszerűen megrohadtak, ezeket ugyanis (eredetileg arra számítva, hogy a flotta már márciusban kihajózik) még februárban berakodták.²⁸

Még ha az adatok nem is teljesen pontosak, ezek a számok (130 hajó, 58000 tonnányi úrtartalommal) hatalmasak. Egy 500 tonnás vitorlás ebben a korban óriásnak számított,²⁹ az Armada hajóinak átlaga pedig 445 tonna volt. A zászlóshajó, a *San Martín* 1000 tonnás volt, a legnagyobb hajó a flottában pedig 1249 tonnás volt. Ezzel szemben az angol flottában a legnagyobb hajó is csak 760 tonna volt,³⁰ Francis Drake vezérhajója, az *Aranyszarvas* pedig mindössze 120 tonna úrtartalmú volt. Az angol felfedező utak és kalóztámadások hajói sokszor nem érték el még a 100 tonnát sem. El lehet tehát képzelni, milyen nagy álmélkodással olvashatták a lajstrom kézbevevői, hogy az Armada kötelékében hét db 1000 tonnánál is nagyobb hajó van, és további hét hajó is fölötte van a 900, tíz pedig a 800 tonnának. Emellett nemcsak a flotta hajótere és az egyes hajók mérete, de a hadsereg létszáma is hatalmas volt. Bár az ilyen méretű (kb. 30000 fő) szárazföldi hadseregek nem voltak szokatlanok a korban,³¹ az ekkora flották meglehetősen ritkák voltak.³² Az egyetlen kivétel Lepanto, ahol összesen mintegy 80000 katona és 300 hajó állt szemben egymással. A flotta és a hadsereg tehát félelmetes erőnek tűnik a leírás alapján.

A lajstromnak egy másik feltűnő jellemzője, hogy meglepően részletes, szinte már körülményesen alapos. A részletezett információ mennyisége nagyobb, mint ami bármilyen más 16. századi flottáról a rendelkezésünkre áll.³³ A hadsereg felszereléséről szóló leírás például olyannyira részletes, hogy a német fordítónak gondot okozott, hogy hogyan fordítsa le a különféle

²⁷ BRAUDEL 1996. 501.

²⁸ HOWARTH 1984. 72.

²⁹ HOWARTH 1984. 13.

³⁰ RODRÍGUEZ-SALGADO (ed.) 1988. 156.

³¹ PI. PARKER 1976. 207.

³² GLETE 2000. 158.

³³ MATTINGLY 1959. 216.

spanyol lábbelik nevét németre. Ez a szinte enciklopédikus teljességre törekvés talán a korszak humanista ideáljait követi.³⁴

Ennek ellenére a jegyzék messze áll attól a precizitástól, amit napjainkban egy hasonló jellegű kimutatástól elvárunk. Meglehetősen sok benne a következetlenség, és elég sok a hiányzó adat. A kiadványban egyetlen összesítő számadat sem pontos. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy igazából Medina Sidonia herceg, aki pedig kiváló szervező hírében állott,³⁵ sem tudta egészen biztosan, hogy pontosan hány főből áll a hadserege. Ahányszor csak számba vették a legénységet, mindig más és más eredményt kaptak.³⁶

A lényeges azonban véleményem nem is ez, hanem maga a törekvés a kvantitív pontosságra, valamint a numerikus számok használata egy propagandakiadványban. A számbeli pontosság igénye, a kvantitatív szemlélet a szakirodalom szerint a 14. században kezdett kialakulni Európában.³⁷ Elsősorban a kereskedelem és az üzleti élet, valamint a navigáció fejlődése követelte meg nem csak az írás és olvasás, de a számolás ismeretét is. Bár számok, egy-egy hadsereg nagyságának, egy-egy győzelem fontosságának érzékeltetése az ókortól kezdve jelentős szerepet játszott minden uralkodó propagandájában, ezeket az olvasók, illetve hallgatók is elsősorban retorikai fogásoknak tekintették, nem pedig tényleges, valóságos, objektív adatoknak.³⁸ Mary Poovey szerint a számoknak a tényyszerűséggel való összekapcsolása a kora újkorban alakult ki³⁹ és Paul Slack vizsgálatai szerint objektívnek tekintett kvantitatív adatokat, adatsorokat nem igazán használták fel propagandacélokra, csak a 17. század végétől. Szerinte a politikai és propagandacélzattal készülő vagy felhasznált statisztika távol állt a 16. századi emberek gondolkodásától.⁴⁰ Slack állításával szemben azonban itt van előttünk egy olyan jegyzék, amit kimondottan politikai propaganda céljából terjesztettek egész Európában,⁴¹ telis-tele olyan számokkal és numerikus adatokkal, amelyek a pontosság igényével készültek és amelyek éppen részletezettségüknél és hivatalos forrásuknál fogva valóban objektívnek tűnhettek. A kiadvány pedig éppen ezen egzaktnak tűnő számok realitás-hatásával⁴² valamint nagyarányú alkalmazásával kívánt az olvasókban benyomást kelteni. Véleményem szerint ez az egyik újdonsága ennek a pamfletnek.⁴³

³⁴ JOHNSON 2012. 1097., 1105.

³⁵ ILLIK 2017. 21.

³⁶ HOWARTH 1984. 10.; ILLIK 2017. 21.

³⁷ GAGNÉ 2014. 792.

³⁸ GAGNÉ 2014. 791–792.

³⁹ POOVEY 1998. 4–5.

⁴⁰ SLACK 2004 35.

⁴¹ JENSEN 1988.

⁴² GAGNÉ 2014. 813.

⁴³ Katonai statisztikai korábbi szórványos kiadására ld. GAGNÉ 2014. 815.

A FORMA

Kimutatások, összeírások, listák természetesen már korábban is készültek, azonban a kora újkori fiskális-katonai államok korának eljövételével,⁴⁴ valamint a bürokrácia, illetve az állami adminisztráció szerepének növekedésével jelentőségük megnőtt. Ennek a fejlődésnek az élén a spanyol állam állt: II. Fülöp alatt a spanyol írásbeli állami adminisztráció hatalmasat fejlődött.⁴⁵ Az uralkodó maga is igyekezett minden ügyet írásban intézni, nem véletlenül nevezték gúnyosan „papiros királynak”.⁴⁶ Nem véletlen valószínűleg az sem, hogy ez a roppant részletes jegyzék egy kiemelkedő jelentőségű katonai esemény kapcsán készült. Ráadásul korábban a hasonló listákat, seregszemle-feljegyzéseket nem adták ki, főleg nem nyomtatásban és nem használták fel őket propagandacélra, főleg nem ilyen széles körűen. Véleményem szerint ez a másik újdonsága ennek a pamfletnek.

A seregszemle listáját azért adták ki, hogy érzékeltessék a hadsereg töméntelen sokaságát, a flotta erejét és nagyságát, valamint a sereg mögött álló spanyol világbirodalom végtelen gazdasági erőforrásait.⁴⁷ Fülöp számára „az volt a legfontosabb, hogy bebizonyítsa Erzsébetnek és a világnak, hogy Spanyolország képes egy ilyen vállalkozásra, akár sikeres lesz, akár nem teljesen.”⁴⁸ A németalföldi helytartónak, Párma hercegének (1545–1592) adott titkos utasítások is azt tartalmazták, hogy az Armada presztízséből próbáljon tőkét kovácsolni és elérni a spanyol követelések teljesítését Erzsébetnél.⁴⁹ A kiadvány hatásosságához, az Armada hatalmas méreteinek érzékeltetéséhez valószínűleg a listának, mint műfajnak⁵⁰ az alkalmazása is hozzájárult: egyrészt több kutató hangsúlyozza, hogy a listáknak az az egyik fő jellemzője, hogy hiányzik belőlük az érvelés, a narráció, és éppen ez adja azt a benyomást, hogy a listák objektívek, semlegesek és tárgyilagosak.⁵¹ Egyes kutatók a kora újkori listakészítési gyakorlat és a 19. századi numerikus statisztika kialakulása közötti összefüggésre is rámutattak.⁵² Másrészt pedig Umberto Eco megfigyelése⁵³ szerint maga a felsorolás, az enumeráció képes a bőség, sokaság, végtelenség érzékeltetésére és az olvasók lenyűgözésére is egyben.

Mint említettük, az eredeti portugál kiadvány azonban nem lista, hanem táblázatos formában készült, amit a spanyol változatban alakítottak át folyamatos szöveggé, minden adatsort egy-egy mondatba átfogalmazva és mivel ez volt az úgynevezett hivatalos változat, ezt vette át majdnem

⁴⁴ Jan Glete szerint éppen Spanyolország volt az első fiskális-katonai állam: GLETE 2002. 67–90.

⁴⁵ Ld. pl. BOUZA ALVAREZ, 2001.

⁴⁶ BURKE – BRIGGS, 2004. 30.

⁴⁷ JENSEN 1988. A spanyol Armadát övező szélesebb propaganda-hadjáratról lásd főleg WHITEHEAD 1994.

⁴⁸ JENSEN 1988. 640. Hasonlóan érvel THOMPSON 1969. 200–203.

⁴⁹ JENSEN 1988. 641.

⁵⁰ A listának mint műfajnak a kutatása az utóbbi két évtizedben lendült fel igazán, Eco könyvének megjelenése után pedig kimondottan divatosá vált: BELKNAP 2004; JEAY 2006; ECO 2009; DOLEŽALOVÁ (ed.) 2009; MAINBERGER 2011; DELBOURGO – MÜLLER-WILLE 2012; JOHNSON 2012; GAGNÉ 2014; COLE YOUNG 2017; LAEMMLE – SCHEIDEGGER – WESSELMANN (eds.) 2021; BARTON – BÖCKLING – LINK – RÜGGEMEIER (eds.) 2022.

⁵¹ DOLEŽALOVÁ 2009. 6.; DELBOURGO – MÜLLER-WILLE 2012. 711.

⁵² DELBOURGO – MÜLLER-WILLE 2012. 714.

⁵³ ECO 2009.

az összes többi európai idegen nyelvű verzió is.⁵⁴ Így azon kívül, hogy némi adatvesztés történt, mivel a portugál kiadványban több adat van az egyes hajókról, mint a későbbi változatokban, a kiadvány szövege meglehetősen monoton és egyhangú lett, annak ellenére, hogy (legalábbis a német) fordító próbált változatosan fogalmazni, például a tengerészekre hol a *Schiffleute*, hol a *Schiffer*, *Schiffkencht*, *Schiffknappen* kifejezéseket használta, a lőszerből és egyéb kellékekből pedig állítása szerint hol annyi van, „amennyi az ágyúkhöz „tartozik,” (*kugeln. puluer; bley, auch lundten und allem andern so darzu gehörig*), hol pedig annyi, amennyi az ágyúkhöz „szükséges” (*darzu gebrauchig / darzu notwendigen / darzu nottürlich*).

Kérdés, hogy vajon kik és miért döntöttek úgy, hogy szöveges változatot is készítenek a seregszemle táblázatos adataiból és inkább ezt, nem pedig a táblázatos változatot terjesztik, illetve hogy a különféle európai kiadók miért a szöveges változat kiadása mellett döntöttek. Lehetséges, hogy úgy gondolták, hogy a nyomdák technikailag nem fogják tudni a táblázatokat kiszedni, de az is lehet, hogy úgy vélték, hogy a célközönség számára ez a narratív, szöveges, elbeszélő forma érthetőbb, befogadhatóbb lesz, mint egy matematikai jellegű, számokat tartalmazó kvantitatív adatbázis. Mindemellett a kiadvány gyakorlott és művelt olvasókat feltételez: a címlapon kívül nem tartalmaz illusztrációt, a szöveg meglehetősen apró betűs, sűrűn szedett, a szöveget záró latin disztichon nincs lefordítva anyanyelvre.

Bár a kiadvány nyilvánvalóan nem esztétikai céllal vagy szándékkal készült, hanem kizárólag gyakorlati szempontok vezérelték mind összeállítását, mind pedig publikálását, ám az egymást követő hasonló szerkezetű mondatok folyamatos, szinte ritmusos ismétlődésnek mégiscsak van véleményem szerint egyfajta esztétikai minősége, amely (a szinte végeláthatatlan felsorolással együtt) a korabeli olvasó számára jól ismert litánia műfaját idézhette meg.

A gyakorlott és művelt olvasó számára talán még egy másik irodalmi műfaj is megidézhető a kiadvány: az eposzt. Az *Iliász* második éneke tartalmazza az ún. hajókatalógust, a Trója ellen induló görög hajók felsorolását és a görög sereg szemléjét. A homéroszi eposzok indirekt formában ismertek voltak végig a középkorban, Lorenzo Valla 1474-nem kiadott latin nyelvű *Iliász*-fordítása pedig Európa-szerte elterjedt volt.⁵⁵ Ez utóbbi mű több 16. századi irodalmi alkotásnak (pl. *Megszabadított Jeruzsálem*) is modelljéül szolgált. Alonso de Ercilla (1533–1594) spanyol költő *Araukánok* könyve című eposza például, amely a konkvisztádorok harcát mutatja be a chilei őslakosokkal, és amely a 16. században tizennyolc kiadásban jelent meg, nemcsak egyértelműen a homéroszi eposzok modellje alapján íródott, de benne az araukán harcosok bemutatása a homéroszi hajókatalógus alapján lett megfogalmazva.⁵⁶ Nem lehetetlen tehát, hogy a korabeli művelt embereknek az Armada hajólistája az *Iliász* hajókatalógusát juttatta eszükbe, és az sem lehetetlen, hogy a kiadvány készítői számoltak is ezzel.

Másrészt viszont mind a kiadvány felépítése (összegző sorok a fejezetek végén, majd az összegző sorok összegzése az egyes nagyobb egységek végén), mind nyelvezete (*bringt zusammen, Summa summarum*, stb.) a korabeli könyvelési gyakorlatra emlékeztet, amely a kiadvány

⁵⁴ A most elemzett nürnbergi kiadvány is rögtön a címlapján hangsúlyozza, hogy a vásárló a spanyol kiadvány fordítását tartja a kezében, amely a spanyol király jóváhagyásával és titkárainak felügyeletével készült, akik azt aláírásukkal is hitelesítették.

⁵⁵ GRAFTON – MOST – SETTIS (eds.) 2010. 451–452. A kölni kereskedő, Hermann von Weinsberg például (a *translatio imperii* elmélet kapcsán) említi naplójában Homéroszt (WEINBERG 1581. júl. 15), más alkalommal latin fordításban idéz is az *Iliász* 4. könyvéből (WEINBERG 1576. nov. 3).

⁵⁶ NIETO ORRIOLS 2013. 204–206.

nagyon sok olvasója számára szintén ismerős lehetett. Mary Poovey úgy érvel, hogy a kora újkori könyvelési gyakorlat volt az egyik első terep, ahol a mai modern értelemben vett (metafizikától mentes, „valóság” értelemben felfogott) „tény” fogalma és ennek transzparens leírási módja (elsősorban számok alkalmazásával) kialakult.⁵⁷ Véleménye szerint a könyvelés mint írásmód formális precizitása önmagában garantálni látszott a feljegyzett részletek hitelességét.⁵⁸ Valószínűleg igaz ez a seregszemle során készített kimutatásra is: a lista látszólagos objektivitását és semlegességét ezek a jellemzők adják.

A lista mint műfaj az Armadát övező propaganda-hadjárat kapcsán még sokáig előtérben maradt a korabeli nyomtatott sajtóban, az angolok ugyanis formailag is hasonló módon választak: 1588. októberben megjelentették az Írország partjainál hajótörést szenvedett spanyol hajókról készített listájukat,⁵⁹ amelyet francia, holland és német nyelvű fordításban is terjesztettek.⁶⁰ Ez a lista a legtöbb nyomtatott változatban egy olyan, William Cecil megbízásából készült fiktív levélhez (az ún. Mendoza-levélhez) van kapcsolva csatolmányként, amelyet állítólag egy katolikus kém írt Angliából a párizsi spanyol követhez, a spanyol propagandáért is felelős Bernardino de Mendozához (1540 k.–1604). Ez a levél azt hangsúlyozza, hogy nemcsak a spanyol hadsereg, de a spanyol propaganda-hadjárat is katasztrofális vereséget szenvedett, külön kiemelve az Európa-szerte előre terjesztett hajólistát, amelynek éppen katalógus-hatását támadja, mint a spanyol *hibrisz* megnyilvánulását.⁶¹ Erre válaszul egy évvel később, miután az angolok által indított ellentámadás, az ún. ellen-Armada kudarcba fulladt, az Antwerpenben élő Richard Verstegan (1550 k.–1640) régiségbűvár és kettős ügynök, aki a németalföldi angolelleses propagandáért volt felelős, a Mendoza-levelet parodizálva szintén publikált egy fiktív levelet egy állítólagos angol barátjának, kérve, hogy küldje már el neki a hajótörést szenvedett angol hajók listáját, ha lehetséges, a hajókra vonatkozó részletes adatokkal együtt.⁶²

LEZÁRÁS

Peter Burke és Asa Briggs különbséget tesznek átmeneti és állandó, vagyis konjunkturális és strukturális nyilvánosságok között, és felhívják a figyelmet egy sor helyzetre, amikor az elit egymással szemben álló csoportjai a „néphez” folyamodtak, elsősorban különféle válsághelyzetek kapcsán. Az ilyen helyzetekben kialakult válság élénk, ámde viszonylag rövid életű vitához vezetett, amely létrehozott egy átmeneti vagy konjunkturális nyilvánosságot.⁶³ Szerintük ilyen időszak volt például a német reformációs harcok ideje (1520-as évek), amely hozzájárult a nyilvánosság megjelenéséhez.⁶⁴ Ugyanígy ennek az „ideiglenes nyilvánosságnak” az időszaka volt szerintük Franciaországban a vallásháborúk kora, amikor a Katolikus Liga „médiakampányba”

⁵⁷ POOVEY 1998. 29.

⁵⁸ POOVEY 1998. 30.

⁵⁹ ANON. *Certaine Advertisements out of Ireland* ... London, I. Vautrollier for Richard Field, 1588.

⁶⁰ Felsorolásukat ld. BROWN 2014. 98.

⁶¹ BROWN 2014. 107–108.

⁶² VERSTEGAN 1589. 37.

⁶³ BURKE – BRIGGS, 2004. 102.

⁶⁴ BURKE – BRIGGS, 2004. 83.

kezdett. A csúcspontok Franciaországban 1588-1594, 1614-1617 és 1648-1652 között voltak, majd a politikai helyzet konszolidálódásával és a központi királyi hatalom megerősödésével a nyilvánosság mértéke csökkent. Az 1570-1580-as években Németalföldön is beszélhetünk a nyilvánosság megjelenéséről a szabadságharc hatására.⁶⁵ Itt szintén a történelmi eseményeknek megfelelően, hullámokban (1578–1585, 1598–1600) jelent meg az ideiglenes nyilvánosság, amely azonban itt a 17. században állandósult.⁶⁶ Véleményem szerint az Armada hadjárata esetében is egy ilyen szituációról, egy ideiglenes nyilvánosság kialakulásáról van szó, méghozzá a konfliktus nemzetközi természetéből fakadóan meglehetősen széles körűen Európa-szerte.

Arra is van több bizonyítékunk, hogy a kiadvány ténylegesen érdekelte az olvasókat és valóban hatott is rájuk: egy kenti nemesember, Robert Honywood (1545–1627) például bemásolta naplójába a kiadvány összesítő adatait.⁶⁷ Ugyanígy tett egy 16. századi kölni kereskedő és városi tanácsos, Hermann von Weinsberg (1518–1597) is, aki több oldalon keresztül kivonatolta naplójába a listát, rögzítve a számára lényeges tűnő adatokat, szintén az összesítő adatokat főleg. Miután lemásolta a nyomtatványt, hozzátette, hogy azért írta le ezt ilyen részletesen, mert még életében nem hallott ennél nagyobb flottáról, és ezt az egész Armadát egy csodának (*ein wunder*) gondolja.⁶⁸ A megélezott hatást tehát a kiadvány sikeresen el is érte.

Ráadásul az angoloknak is érdekükben állt a spanyol fenyegetés jelentőségét és nagyságát eltúlozni, mind a hadjárat előtt, mind pedig utána. Előtte azért, mert Erzsébet súlyos pénzhányban szenvedett, és így próbált meg mind a parlamenttől, mind pedig külföldi szövetségeseitől minél nagyobb összegű támogatást szerezni a védekezés költségeire.⁶⁹ Az Armada veresége után pedig az angol győzelem felértékelésében voltak érdekelték, és éppen a korábbi spanyol propaganda alapján mondhatták azt, hogy a világtörténelem leghatalmasabb, legsodálatosabb flottáját győzték le. Nem véletlenül fordították le a lisszaboni kiadványt angolra és adták ki a hazai közönség számára is, de csak októberben, amikor már biztonságosan túl voltak a hadjáraton.⁷⁰ Az angol és spanyol összecsapásból így lett Dávid és Góliát csatája.

A kora újkorban lezajló hadügyi forradalom jellegzetességei közé tartozott, hogy mind a seregek létszáma megnőtt, mind pedig a katonai adminisztráció⁷¹ fejlődött. A dolgozatban vizsgált kiadványnak a létrejöttéhez valószínűleg mindkét hosszú távú folyamat hozzájárult,⁷² nemzetközi terjesztésére pedig a nyomdászat és hírközlés 16. század végére elért fejlettségi szintje adott lehetőséget. Széles körű hatásához pedig az alkalmazott műfaj, a lista, amelyben egyszerre van jelen az egzaktuság és a végtelenség, a kvantifikáció és a kvalifikáció,⁷³ szintén kétségkívül hozzájárult.

⁶⁵ BURKE – BRIGGS, 2004. 84–85.

⁶⁶ BURKE – BRIGGS, 2004. 91.

⁶⁷ HONYWOOD 1588. f. 80r–82r.

⁶⁸ WEINSBERG 1588. júl. 28.

⁶⁹ O'DONNELL 1990. 90.

⁷⁰ ANON. *A true discourse of the armie ...* London, John Wolfe, 1588.

⁷¹ A spanyol hadügyi adminisztráció fejlődésére lásd pl. THOMPSON, I. A. A. 1967.

⁷² PARKER 1976.

⁷³ JOHNSON 2012. 1103.

MICHAEL EYZINGER:

***WARHAFFTE RELATION VBERSCHLAG VNND JNHALT DER
KRIEGRUSTUNG ODER ARMADA ...***

NICHOLAUS KNORR, NÜRNBERG, 1588.⁷⁴ [VD16 ZV 13068]

Igaz jelentés, számvetése és tartalma a hadi felszerelésnek, vagyis armadának, ahogyan Fülöp, a spanyol király a tengeren, Lisszabonnál, a Portugál Királyság fővárosánál összegyűjtette. Amely armadával Medina Sidonia herceg király által [kinevezett] főparancsnokként és tábornokként, minden vitorlással, hajóval, rakománnyal, lőszerrel, élelmiszerrel, a nemes kapitányokkal, zászlósokkal és más, nagyszámú hadinéppel együtt a következő május 29-án és 30-án onnan kihajózott.

A spanyol példányból (Madridban a király saját jóváhagyásával és Őfelsége titkárainak felügyeletével és aláírásával hitelesítve) szabályos német nyelvre fordítottat 1588. augusztus 6-án.

A jó szándékú olvasóhoz.

A napokban olasz nyelven Velencében és Itália más helyein kis traktátus jelent meg Fülöp király hatalmas hajóútjáról, amelyet hébe-hóba ki is nyomtattak. Mivel azonban ugyanez a valóságtól eltér, ezért a Te javadra a helyes és igaz példányt spanyolból szóról szóra, ahogyan azt magában a király madridi udvartartásában kinyomtatták, és postán ideérkezett, szabályos németre lefordítottam, fogadd tehát ezt, mint az igazi és legjobb [beszámolót]. Kölnben, 1588. augusztus 6-án.

Michael Eyzinger Ausztriából.

Jelentés és számvetése a vitorlásoknak, hajóknak, amelyeket „patasche”-knek és „zabara”-knak is neveznek, háromárbócos hadigályáknak, gályáknak és más hajóknak, amelyek Őfelsége a hatalmas armadával a tengerparton Lisszabon, a portugáliai város mellett összegyűjtetett, és amelynek tábornoka vagy főkapitánya Medina Sidonia herceg, a hajók által szállított rakományokkal együtt. És mind a hadinép, mind a tengerészek, ezen kívül a mindenféle ellátmány, élelmiszer, fegyver, ágyú, lőpor, és egyéb, a háborúhoz tartozó kellékek, amelyeket magukkal visznek. És hogy milyen hosszán és mennyi időre van ilyen élelmük és ellátmányuk, mind rend és mód szerint, ahogy következik.

A portugáliai vitorlások tartalma, kiterjedése avagy száma.

A S. Martin vitorlás mint zászlóshajó és mint az Armada legelőkelőbbje, 1000 tonna rakományt és 300 válogatott katonát hoz magával, 117 tengerésszel avagy matrózzal együtt. Item 50 darab ágyú és golyó, lőpor, ólom, kanóc, ami ezekhez tartozik, szükség szerint.

⁷⁴ <http://gateway-bayern.de/VD16+ZV+13068> Hozzáférés: 2021.07.01. 19:00.

A vitorlás, amelyet San Juan Almirante Generalnak neveznek, 1050 tonna rakományt szállít, 231 katonát és 179 hajóst, hozzá még 50 darab ágyút, golyókkal, lőporral, ólommal és kanóccal, és minden mással, ami ezekhez tartozik.

A San Marcos vitorlás 792 tonnás, magában foglal 292 katonát, de 177 hajóst. Item az ágyúkhöz tartozó lőpor, golyó, ólom és kanócok, szükség szerint.

A San Philippe vitorlás 800 tonnás rakományt, 415 katonát és 117 tengerészt, 40 darab ágyút szállít, az ezekhez tartozó golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal.

A S. Luysnak hívott vitorlás 830 tonna rakományt hoz, 376 felfegyverzett férfit, 116 tengerészt, 40 darab ágyút, a hozzá tartozó golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal együtt.

A S. Matheo vitorlás 750 tonnás teherrel rendelkezik, 277 katonával, 200 hajóssal, 40 darab ágyúval, a hozzá tartozó lőporral, ólommal és kanócokkal együtt, szükség szerint.

A S. Jacob vitorlás 520 tonna rakományt szállít, 300 katonát, 100 hajóst, 30 darab ágyúval, ólommal és lőporral együtt, ami szükségszerűen hozzájuk tartozik.

A firenzei vitorlás 961 tonna ürtartalommal rendelkezik, 400 katonával, 100 tengerésszel, 52 darab ágyúval, a szükség szerint hozzájuk tartozó golyókkal, lőporral és kanócokkal.

A S. Christoffs vitorlás 352 tonna rakományt hoz, 300 katonát, 90 tengerészt és 30 darab ágyút, a hozzájuk tartozó golyókkal, ólommal, lőporral és kanócokkal együtt.

A S. Bernhardtts vitorlás 352 tonna rakományt szállít, 280 harcias férfit, 100 hajóst és 30 darab ágyút, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal együtt.

A hajó, amelyet Zabra Augustának neveznek, 166 tonnányi rakományt hoz magával, 55 harcias férfit, 57 tengerészt és 13 darab ágyút, a hozzájuk tartozó golyókkal, lőporral és ólommal együtt.

A másik „zabra,” amelyet Juliának hívnak, 166 tonna ürtartalommal rendelkezik, 50 katonával, 72 tengerésszel és 14 darab ágyúval, a szükség szerint hozzájuk tartozó golyókkal, lőporral és kanócsinórokkal együtt.

Mindent összevetve tehát ez a portugál Armada tartalmaz és magával hoz 12 vízi járművet, azaz 10 vitorlást és 2 „zabrát,” amelyek 7737 tonna súlyú rakományt szállítanak, és rajtuk, vagyis ugyanezekkel jön 3330 gyalogkatonára 1233 tengerésszel együtt, akik együtt 4624 személyt tesznek ki, hozzájuk 350 darab ágyú, valamint tovább mindaz, ami hozzájuk tartozik és szükséges, úgymint golyó, lőpor, ólom és kanóc stb.

Vizcayai hadi felszerelés vagy Armada, amelynek főkapitánya Juan Martinez de Ricalde.

A S. Anna Capitanának nevezett hajó 768 tonna rakományt hoz, 323 felfegyverzett embert, 114 hajóslegényt és 30 darab ágyút, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és zsinórokkal avagy kanócokkal együtt.

A Grangrin Almirantának nevezett hajó 1160 tonna rakományt szállít, 300 harcias férfit, 100 hajóslegényt, 36 darab ágyút, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal együtt.

A S. Jacob hajó 666 tonna ürtartalommal rendelkezik, 250 katonával, 102 tengerésszel, 30 ágyúval, a hozzá szükséges golyóval, lőporral, ólommal és kötelekkel együtt.

A hajó, amit La Conception Zebelcunak hívnak, 468 tonna űrtartalommal rendelkezik, 100 katonával, ezek kívül 70 tengerésszel és 20 darab ágyúval, és a hozzájuk szükséges golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal együtt.

A La Conception de Juanes Del Cano nevű hajó 418 tonna űrtartalommal rendelkezik, 164 katonával, 70 hajóslegénnyel és 24 darab ágyúval, a hozzájuk szükséges golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal.

A La Magdalena de Juan Francisco de Aylának keresztelt hajó 530 tonna űrtartalommal rendelkezik, 200 katonával, 70 tengerésszel és 22 darab ágyúval, a hozzájuk szükséges golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal együtt.

A San Juan hajó 350 tonna űrtartalommal rendelkezik, 130 felfegyverzett katonával, 80 matrózzal avagy tengerésszel és 24 darab ágyúval, a hozzájuk tartozó szükséges golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal.

A Mariának nevezett hajó 165 tonna űrtartalommal rendelkezik, 180 katonával, 100 hajóssal és 24 darab ágyúval, a hozzájuk tartozó golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal együtt.

A Manuela hajó 520 tonna űrtartalommal rendelkezik, 130 katonával, 54 hajóssal, 16 darab ágyúval, a hozzájuk tartozó golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal.

A S. Maria de Monte Maiornak nevezett hajó 707 tonna rakományt hoz magával, 220 katonát, 50 hajóst és 38 darab ágyút, a hozzájuk szükséges golyókkal, ólommal és kanóccokkal együtt.

Most más hajók következnek, amelyeket „patache”-knek hívnak.

A La Maira Aguirrének nevezett hajó avagy „patasche” 70 tonna űrtartalommal rendelkezik, 30 katonával, 23 tengerésszel és 10 darab ágyúval, a hozzájuk szükséges golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal együtt.

A La Isabellának keresztelt hajó 71 tonna űrtartalommal rendelkezik, 30 katonával, 23 hajóssal és 12 darab ágyúval, golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal, amelyek hozzájuk szükségesek.

A de Miguel de Susónak nevezett „patasche” hajó 96 tonna rakományt szállít, 30 katonát, 26 hajóst és 12 darab ágyút, a hozzájuk tartozó golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal.

A S. Steffan hajó vagyis „patasche” 78 tonna rakományt hoz, 30 katonát, 26 hajóst és 12 darab ágyút, a hozzájuk szükséges golyókkal, löporral, ólommal és kanóccokkal.

Mindent összevetve ez az Armada magába foglal 14 hajót, 10 nagyot és 4 kicsit, amelyeket „patasche”-knak hívnak, és amelyek 6567 tonna súlyú rakományt szállítanak, és ilyen hajókon 2037 gyalogkatonára és 863 tengerész érkezik, akik együtt 2802-t tesznek ki.

Item 260 darab ágyú és 11900 ágyúgolyó, 467 mérő (a mérőt⁷⁵ egy „zentner”-nek és 25 fontnak kell számolni) löpor, 140 ólom és 89 zsinór vagy kanóc.

A kasztíliai vitorlások hadi felszerelése vagy armadája, amelynek tábornoka avagy kapitánya Diego Flores de Valdes.

A S. Christoffsnak nevezett vitorlás zászlóshajó 1700 tonna rakományt szállít, hoz magával 205 katonát és 120 tengerészt, van rajta 40 darab ágyú, a hozzájuk tartozó löporral, golyókkal, ólommal és kanóccokkal vagy zsinórokkal együtt.

⁷⁵ quintal

A San Juan Baptista vitorlás 750 tonna rakomány, 250 katona, 140 tengerész és 30 darab ágyú, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal együtt.

A San Petres vitorlás 530 tonnát tesz ki, 130 katona, 140 tengerész és 40 darab ágyú, a hozzájuk szükséges golyókkal, ólommal, lőporral és kanócokkal.

A San Juans vitorlás 530 tonna rakományt hoz, 170 felfegyverzett katonát, 126 hajóslegényt és 30 darab ágyút, a hozzájuk tartozó lőporral, golyókkal, ólommal és kanócokkal.

Santiago el mayor vitorlás 530 tonnát tesz ki, 230 katona, 132 hajóslegény és 30 darab ágyú, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal együtt.

San Felipe und Santiago vitorlás 530 tonna ürtartalommal rendelkezik, 150 zsoldossal, 116 matrózzal és 30 darab ágyúval, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kötelekkel együtt.

Az Ascensionnak keresztelt vitorlás 350 tonnát tesz ki, 220 katona, 114 hajóslegény és 30 darab ágyú, a hozzájuk tartozó szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal vagy zsinórokkal.

Az Unser Frauen del Barrio vitorlás hoz 350 tonna rakományt, 170 zsoldost, 108 hajóst és 30 darab ágyút, a hozzájuk tartozó golyókkal, lőporral, ólommal és zsinórokkal vagy kanócokkal együtt.

A S. Medels und Celedonij vitorlás 530 tonnát tesz ki, 170 zsoldos, 110 tengerész és 30 darab ágyú, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal együtt.

A Sant Anna vitorlás 250 tonna rakományt szállít, 100 felfegyverzett férfit, 80 matrózt és 24 darab ágyút, golyókkal, lőporral, ólommal együtt és a hozzájuk tartozó kanócokkal.

Az Unser Fraue von Vigonia hajó 760 tonnát tesz ki, 190 katona, 30 hajós és 30 darab ágyú, a hozzájuk szükséges golyók, lőpor, ólom és kanócok.

A Trinitet hajó 780 tonna ürtartalommal rendelkezik, 200 katonával, 122 tengerésszel és 30 darab ágyúval, a hozzájuk tartozó golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal együtt.

A Sant Catharine hajó 862 tonnát tesz ki, 200 zsoldos, 160 tengerész és 30 darab ágyú, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kötelekkel együtt.

A S. Juan Baptista hajó 652 tonnás teherrel rendelkezik, 200 katonával, 130 tengerésszel és 30 darab ágyúval, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kötelekkel együtt.

Az Unser Frauen vom Rosariónak nevezett „patasche” hajó 30 katonát hoz magával, 62 tengerészt és 30 darab ágyút, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal, zsinórokkal és kanócokkal együtt.

A Sancti Antonij von Paduának nevezett „patasche” hajó 30 katonát hoz, 46 tengerészt, 16 darab ágyút, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal.

Összesen minden, ami ebben a kasztíliai hajórajban rendelkezésre áll, 14 vitorlás és hajó, 2 kisebb hajóval együtt, amiket „patasche”-knek neveznek, amelyek 8714 tonna súlyú terhet foglalnak magukba, és ezekkel a hajókkal 2458 katona jön, 1719 tengerész, ami 4177-et tesz ki, valamint 384 ágyú, a hozzájuk szükséges golyókkal, lőporral, ólommal és kanócokkal együtt.

Tengeri felszerelés vagy az andalúziai hajók armadája, amelynek főkapitánya Don Petro de Valdes.

[...]

Azon hajók armadája, amelyek Gipuzcoa országából jöttek, amelyek felett a király által [kinevezett] tábornok Michel von Oquendo.

[...]

A keleti hajók armadája, amelyeket levanteieknek neveznek, amely fölött a király által [kinevezett] vezér Martin de Vertendona.

[...]

Azon hajók armadája, amelyeket bárkáknak hívnak, amely fölött a király által [kinevezett] vezér Lopez de Medina.

[...]

„Patasche” hajók, „Zabra”-knak is hívják őket, amelyek fölött a király által [kinevezett] felügyelő és vezér Don Antonio de Mendoza.

[...]

A négy nápolyi háromárbócos hadigálya, amelyek a király által [kinevezett] Don Ugo de Moncada parancsnoklása alatta állnak.

[...]

A négy portugál gálya, amelyek Don Diego von Merano parancsnoksága alatt jönnek.

[...]

Summa Summarum az egész armada vagy hajófelszerelés 12 portugál gályát tesz ki, amelyek 7737 tonnát tesznek, 4300 katona, 1393 matróz, 400 darab ágyú, a hozzájuk szükséges golyóval, löporral, ólommal és kanócokkal együtt.

Item 14 hajó Viscayából, amely felett az ezredes Juan Martinez de Ricalde, ezek a hajók 6567 tonna rakományt hoznak, 2050 katonát, 900 tengerészt, 270 darab ágyút, mindennel, ami szükséges hozzájuk.

Item 16 kasztíliai vitorlás, amelyek 8700 tonnát tesznek ki, 2560 katona, 420 darab ágyú, minden szükségessel együtt.

Item a 11 andalúziai hajó 8762 tonna rakományt hoz, 2525 katonát, 900 matrózt és 260 darab ágyút, minden szükséges hozzávalóval.

[...]

Item a 4 számba vett nápolyi háromárbócos hadigálya 863 katonát hoz magával, 530 hajóst, 200 darab ágyút minden egyéb szükséges hozzávalóval együtt.

A fent lejegyzett számvetés alapján tehát a mondott Armadában vagy hadi felszerelésben összesen található lesz 130 hajó, amelyek 57868 tonna súlyt tesznek ki és 19295 gyalogkatonát,

8450 matrózt és 2088 evezőst hoznak magukkal, valamint 2630 darab, mindenféle fajta és minőségű megtöltött ágyút, amelyek között vannak csatakigyók, közepes méretű csatakigyók és nagy ágyúk is, minden egyéb hozzájuk tartozó szükséges dolgokkal együtt.

Azonban a hajóknak a fajtái avagy típusai, amelyek ebben az armadában vannak. 65 vitorlás vagy nagy hajó.

25 bárka, 300 és 700 tonna közöttiek.

19 „patasche,” 70 és 100 tonna közöttiek.

13 „zabra” a 2 portugálieival.

4 hárombócos hadigálya és 4 gálya, amelyek, mint korábban számba lett véve, kitesznek együtt 130 hajót. Ezen a számba vett 130 hajón felül 20 kis hajócska is jön, amiket karavelláknak hívnak, védelmére és szolgálatára a fent számba vett armadában. Szintén jön még 10 „falvas” is, 6 evezőssel egyenként mindegyiken.

Most következnek az „Aventurerók,” vagyis azok, akik saját költségükön vonulnak [és] jönnek együtt ezzel az Armadával, szolgálóikkal együtt, akiket magukkal hoznak, és akik fel vannak fegyverezve.

Először Don Alonso Martinez de Leyva, a milánói lovagok főkapitánya, a La Ratának nevezett hajón jön, amelyről itt fentebb számvetés tétel.

Ascoli hercege a San Martinnak nevezett zászlóshajón.

Pennastel őrgrófja a San Matthei vitorlásán, amelyről fentebb.

Gaves őrgrófja, a szavojai herceg apja a San Juan Galeon Almiranta nevűn.

[...]

Don Luys de Vargas, Vargas titkár fia a S. Juan Almiranta zászlóshajón.

[...]

Azok tehát, akik saját maguktól, szabad akaratukból, fizetség nélkül alávettek magukat egy ilyen armadában, és hajóra szálltak, 124-en vannak, és hoznak magukkal 456 felfegyverzett szolgát. Most következnek azok, akik nem saját költségükön vonulnak.

Azok azonban, akik így vannak ellátva és akiket a király fizet, nevükkel és vezetéknevükkel, amint következik.

Először Paredes grófja, Don Diego Maldonado, Don Alonso Manrique, Juan Velasco kapitány, Augustin de Oieda kapitány, Pedro de Heredia kapitány, Don Rodrigo de Mendoza, Don Fernando de Ayala, Antonio Serrano kapitány, Don Juan de Sandual, Marolin de Juan kapitány. Alonso de Campo kapitány, Diego de Obrega kapitány, Don Ponce de Leon.

[...]

Most következnek a zászlósok.

Don Diego Fernandez de Gordona, Juan de Villanerde, Francisco Cortes, don Pedro de Gusman, Jorge Arroyo, Francisco de Villosa, Juan Vazquez de Sanduoa, Gaspar de Carrion, Hernando Raguél de Urbina, Juan Alonso Ordognez, Luis Daza, Juan Pagnez de Lafarte, Rodrigo de S. Juan, Leopoldo de la Quadra, [...], Martin de Oliuarez, más több zászlóssal és kapitánnyal együtt, amint következik.

Francisco Ximenez, Pedro de Acuna, [...], Pedro Boca de Bazan. Gaspar de Mur. Der Pedro Martinez zászlós, Chaves Francisco de Peralta. Diego Lopez de Mediano, Diego Hernandez Moreno, Miguel Panduro, mind a négy zászlós.

Francisco de Contreras kapitány vagy vezér, Pedro Rodriguez Hidalgo kapitány, [...], Don Luys Bravo, Don Diego de Santilana.

Összefoglalva mindazok együtt, akiket a király fizet és lát el ebben az armadában, 238-an vannak, 163 szolgálával.

[...]

Következnek azok, akiket az ágyúkhöz rendelték és akik a hajókkal érkeznek.

Alonso de Cespedes, a hadnagyok vezető kapitánya, egyike a legelőkelőbb kapitányoknak. Az ő húsz nemese, két mérnök, egy rangban első tüzérségi udvarmester a segédeivel. Egy orvos. Egy sebész avagy kirurgus. Egy patikus. Egy „alguozil,” azaz egy bíró. Egy legfőbb mestere az ácsmunkáknak, egy másik a vas munkáknak. Hivatalnokok és tisztek a „Hereres”⁷⁶ és „Carpinteros”⁷⁷ fölött, akik 9-en vannak. Kiváló tüzér 59 [fő]. Az öszvérek parancsnoka 22 legénnyel. Item a tisztek és parancsnokok 8 szolgálója. Tehát 177 személy, akik parancsokat osztanak és együtt utaznak [az armadával], tehát sokan a tüzérségnél és ugyanannak őrzésénél.

Következik a kórházi személyzet.

Don Martin de Alarcon, ezredes vagy vezető felügyelő, [és] az ő hadnagya. 5 „medici” vagyis orvos. Vezető sebész és négy másik sebész. Öt segítő. [...] Tehát együtt 85-en vannak, akiknek a kórházat irányítaniuk és felügyelniük kell.

Szintén vonulnak ezzel az armadával egyházi rendekhez tartozó személyek, úgymint.

Az obszervánsok Szent Ferenc rendjéből a kasztíliai provinciából 8 [fő], ugyanebből a rendből a portugáliai provinciából 20. [...] Meztírlás karmelita 12. [...] Dominikánus vagy prédikáló rendi atya az andalúziai provinciából 22. Jézus társaságából avagy testvériségéből „patre” vagyis atya Kasztíliából 15, ugyanezen jezsuita rendből Portugáliából 8.

Összesen az egyházi és szerzetesrendekhez tartozó személyek száma együtt 180-at tesz ki.

Következnek az ezredek avagy „terciók,” amelyek a király által fizetve ezzel az armadával érkeznek, és hogy milyen seregük van.

Don Francisco de Bovadilla, aki a királyt szolgálja mint harctéri tábornok, avagy a lovagok tábora generálisa.

A szicíliai ezred, amelynek don Diego Pimentel a tábornoka, az alatta lévő kapitányok felsorolása, amint következik.

Martin Daulos, Miguel Galarros, [...], don Fernando de Vera, don Pedro Pacheco és Gonzalo de Buitton.

⁷⁶ kovácsok

⁷⁷ ácsok

Az ezred vagy „tercio,” amelynek tábornoka Don Francisco de Toledo, az alatta lévő kapitányok felsorolása, amint következik.

[...]

Don Alonso Luzon mint tábornok ezrede vagy „terciója,” aki alatt a [következő] kapitányok vannak.

[...]

De Zola ezrede vagy „Terciója,” ugyanennek az ezredeivel és kapitányaival együtt, amint következik.

[...]

Az ezred vagy „Tertio,” amelynek tábornoka don Augustin Mexia, aki alatta a [következő] kapitányok és parancsnokok vannak, amint következik.

[...]

„Companias” avagy szabadcsapatok.

[...]

Don Juan de Guzman társasága vagy csapata, amelyet Kasztília népéből fognak hozni.

[...]

Katonák csapata vagy társasága, amely a kasztíliai vitorlásokon és hajókon érkezik.

[...]

Társaság vagy csapat, amelyik Portugáliából érkezik, Gasparis de Soffa és Antonij Pereyra parancsnoksága és felügyelete alatt.

[...]

„Companias Sueltas.”

[...] Így tehát a számba vett 5 ezredben vagy „Terció”-ban és „Companias Sueltas”-ban van 171 zászlóalj, amely kitesz 18973 katonát és még hozzá 300, hogy összehozzák a 19295 számot, amely meg lett állapítva az általános summában, amelyik a S. Martin vitorlással [foglalkozó részben olvasható].

Következnek a felügyelők, miniszterek és tisztek.

[...] Juan Ungaro, a számba vett ezred fizetőmestere [Szicíliaiból], [...], Francisco Lopez de Espino, a szicíliai hajók és ezred élésmestere.

Item igazságszolgáltatásért felelős tisztek.

[...] 4 jegyző és 1 börtönőr, továbbá 6-an, akik börtönörökként és más tiszteknek szolgálnak.

Nemesek és más szolgák a herceg udvaránál.

[...]

Következik a számvetése és summája a seregnek, amely a számba vett armadával érkezik.

Gyalogság 18937. Hajósok 8050. Önkéntesek saját költségükön 124. Velük lévő szolgák 455. Megbízottak 238. Az ő szolgáik 193. Tüzérséghez rendelték 157. A kórházból 85. Egyházi személyek minden rendből 180. Nemesek és a herceg udvari személyzete 22. Az ő szolgáik 50. „Veedor”⁷⁸ ezredes és flottamester 17. Az ő szolgáik 100. Justitia szolgálai 20. Így tehát a számba vett Armada röviden magába foglal 28687 [főt]. Ehhez van a háromárbócos hadigályákon és gályákon 2808 evezős.

Ellátás, élelmiszer és táplálék a számba vett hajókon.

Kétszersült kenyér 11000 mérő, amelyből minden személyre havonta számítva egy fél mért, ki lehet jönni belőle több mint 6 hónapra. Borból 14170 „pipe” vagy hordó áll rendelkezésre, amivel 6 hónapig ki lehet jönni. Szalonna 6500 mérő áll rendelkezésre, szintén 6 hónapra. Sajt 3433 mérő. Mindenféle szárított hal 8000 mérő. Rizs 5 mérő, amivel 6 hónapon keresztül ki lehet jönni. Bab és borsó 6320 „fanega” van készleten, ami 6 hónapra elég. Olaj 11398 „arroua,” elég meghatározott időre. Ecet készleten 23870 „arroba,” amivel a 6 hónap el van látva. Víz 11851 hordó vagy tartály.

Gondoskodni fognak a számba vett Armada számára sokféle más dologról is, hogy azokat magával vigye, mint például sok vizeshordóról vagy tartályról. Item tálak, kis tálak és ivóedények fából [...]. Mérőedének és mindenféle faedények a vízhez. Gyújtó, mécsesek és lámpák. Lemezek avagy lapok ólomból, vödörök és más tárgyak, megállítani, ha a víz vagy az ellenséges tüzérség a hajóknak némi kárt okozna.

Item zsákok nagy sokasága, borjúbőrből készítve, hogy a lőport abban elzárva tartásuk, fáklyák vagy viharlámpák, viaszból készítve, más gyertyák fagygyúból a mécsesekben. [...] 5000 pár közönséges cipő, amit a spanyolok „Zapatos”-nak hívnak, és 11000 pár másfajta cipő, bőrtalpakkal és fent madzagokkal összekötve, amit a spanyolok „Alpargates”-nek neveznek.

A tüzérség minden tartozéka és a szükséges eszközök is a tengeren vannak, tehát minden olyasmivel fel vannak szerelve, amire szükség van hozzájuk [...] Szintén lesz mindenféle kötél [...] és vászonnemű [...] Készítettek zászlót is a király címerével, továbbá festményt Krisztusról és Miasszonyunkról.

De ahhoz, hogy a fent számba vett tüzérségi darabokat a szárazföldre lehessen vinni, nemcsak öszvéreket, hanem mindenféle felszerelést is vittek magukkal, úgymint kocsikat, szekereket [...]

[...]

Szintén vittek magukkal 7000 baltát és puskát, minden tartozékkal. 1000 muskéta. 10000 lándzsa. 1000 széles kard és alabárd, és ezen felül 6000 közepes méretű lándzsa avagy kopja.

[...]

Történt Lisszabonban, május 20-án, a Krisztus születése utáni 1588. évben. És spanyolból németre fordítottat Kölnben 1588. augusztus 6-án Michael Eytzinger Austriacum által.

⁷⁸ felügyelő vagy munkavezető

AD ANGLAM E T EIVS ASS ECLAS EVROPAE

Tu, que Romanas volusti spernere leges, / Hispano disces subdere colla iugo.⁷⁹

Nyomtatott Nürnbergben, Nicolaum Knorr által.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kézírtatos források

HONYWOOD, ROBERT (1575 k.–1614): *Miscellany*. Folger Shakespeare Library, Manuscript V.a. 584. <https://collections.folger.edu/detail/honywood-robert-miscellany/df33689f-b198-4f43-be0b-0330217f82cc> Hozzáférés: 2021.07.01. 19:00.

WEINSBERG, HERMANN VON (1518–1597): *Die autobiographischen Aufzeichnungen Hermann Weinsbergs*. *Digitale Gesamtausgabe*. <http://www.weinsberg.uni-bonn.de/> Hozzáférés: 2021.07.01. 19:00.

Nyomtatott források

ANON. (1588): *A true discourse of the armie which the King of Spaine caused to bee assembled in the hauen of Lisbon, in the kingdome of Portugall, in the yeare 1588. against England...* London, John Wolfe. (STC 22999)

ANON. (1588): Certaine Advertisements out of Ireland, concerning the Losses and Distresses happened to the Spanish Navie upon the West coastes of Ireland. London, 1588. In Burghley, William Cecil: *Copie of a letter sent out of England to Don Bernardin Mendoza ambassadour in France for the King of Spaine declaring the state of England...* London, I. Vautrollier for Richard Field. (STC 15412)

ANON. (1588): *Die wonderlijcke groote Armade die zijne Mag:t den Coninck van Spaengien heeft toegerust op Enghelandt, met groot ghetal van volck, so wel te peerde als te voet, ende t'ghewelt van schepen ende galiassen ...* Ghent, Hans van Salenson.

ANON. (1588): *La felicissima armada Que el Rey Don Felipe Nuestro Senor Mandó Juntar en el Puerto de la Ciudad de Lisboa en el Reyno de Portugal*. Lisbon, Antonio Alvarez (impressor del Rey) for Pedro de Paz Salas.

⁷⁹ Angliához és európai követőihöz. Te, aki a római törvényeket akartad megvetni, / A spanyol által megtanulod nyakat járomba hajtani.

ANON. (1588): *Le vray discours de l'armée que le Roy Catholique Dom Philippe a fait assembler au port de la ville de Lisbonne ... en l'an 1588 contre l'armée Angloise ... Traduit de l'Espagnol en Francois ...* Paris, Guillaume Chaudière.

ANON. (1588): *Relación verdadera del Armada que el Rey Don Felipe nuestro señor mando juntar en el puerto de la ciudad de Lisboa en el Reyno de Portugal el ano de 1588.* Madrid, por la viuda de Alunzo Gómez, vendese en casa de Blas de Robles.

ANON. (1588): *Relatione vera dell'armata, la quale ... si congregò nel porto della città di Lisbona l'anno 1588. et incomincio ad uscire del sudetto porto à 29. di Maggio ...&si diede alla vela ... Tradotta di Spagnuolo in Italiano per F. P.* Roma, Vincenzo Accolti.

EYZINGER, MICHAEL VON (1588): *Warhaffte Relation vberschlag vnnd Inhalt der Kriegsrüstung oder Armada so Philippus der König von Hispanien auff dem Meer bey Lisbona, der Hauptstadt des Königreichs Portugal zusammen hat lassen bringen...* Nürnberg, Nicholas Knorr. (VD16 ZV 13068)

GONZÁLEZ-ALLER HIERO, JOSÉ IGNACIO – DO DUENAS FONTÁN, MARCELINO – CALVAR GROSS, JORGE – DEL CAMPO MÉRIDA VALERDE, MARÍA (eds.) (2017): *La Batalla del Mar Océano. IV. Ejecución de la Empresa de Inglaterra de 1588. II. Corpus Documental.* Madrid, Ministerio de Defensa–Armada Espanola. https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1678 Hozzáférés: 2021.07.01. 19:00.

KNOX LAUGHTON, JOHN (ed.) (1894): *State Papers Relating to the Defeat of the Spanish Armada, Anno 1588.* II. London, Navy Records Society.

VERSTEGAN, RICHARD (1589): *The Copy of a Letter Lately Vvritten by a Spanishe Gentleman, to His Freind in England in Refutation of Sundry Calumnies...* Antwerpen. (STC 1038) <https://ota.bodleian.ox.ac.uk/repository/xmlui/bitstream/handle/20.500.12024/A00271/A00271.html?sequence=5&isAllowed=y> Hozzáférés: 2021.07.01. 19:00.

Szakirodalom

BARTON, ROMAN ALEXANDER – BÖCKLING, JULIA – LINK, SARAH – RÜGGEMEIER, ANNE (eds.) (2022): *Forms of List-making: Epistemic, Literary and Visual Enumeration.* London–New York, Palgrave Macmillan.

BELKNAP, ROBERT E. (2004): *The List: The Uses and Pleasures of Cataloguing.* New Haven–London, Yale University Press.

BOUZA ALVAREZ, FERNANDO J. (2001): *Corre manuscrito: una historia cultural del Siglo de Oro.* Madrid, Marcial Pons Historia.

BRAUDEL, FERNAND (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. II.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó.

BROWN, MEAGHAN J. (2014): „The Hearts of All Sorts of People Were Enflamed:” Manipulating Readers of Spanish Armada News. *Book History* vol. 17. 94–116. <https://doi.org/10.1353/bh.2014.0010>

- BROWN, MEAGHAN J. (2016): The Fragmented Armada: The Transmission of an Armada News Pamphlet. *Papers of the Bibliographical Society of Canada* vol. 53. no. 1. 107–130. <https://doi.org/10.33137/pbsc.v53i1.21417>
- BURKE, PETER – BRIGGS, ASA (2004): *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- COLE YOUNG, LIAM (2017): *List Cultures: Knowledge and Poetics from Mesopotamia to BuzzFeed.* Amsterdam, Amsterdam University Press.
- DELBOURGO, JAMES – MÜLLER-WILLE, STAFFAN (2012): Introduction. *Isis* vol. 103. no. 4. Special Issue: *Focus: Listmania.* 710–715. <https://doi.org/10.1086/669045>
- DOLEŽALOVÁ, LUCIE (ed.) (2009): *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing.* Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.
- ECO, UMBERTO (2009): *A lista mánora.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
- GAGNÉ, JOHN (2014): Counting the Dead: Traditions of Enumeration and the Italian Wars. *Renaissance Quarterly* vol. 67. no. 3. 791–840. <https://doi.org/10.1086/678775>
- GLETE, JAN (2000): *Warfare at Sea, 1500–1650: Maritime Conflicts and the Transformation of Europe.* London–New York, Routledge.
- GLETE, JAN (2002): *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-military States, 1500–1660.* London – New York, Routledge.
- GRAFTON, ANTHONY – MOST, GLENN W. – SETTIS, SALVATORE (eds.) (2010): *The Classical Tradition.* Cambridge, MA.–London, Harvard University Press.
- HANSON, NEIL (2005): *The Confident Hope of a Miracle: The True History of the Spanish Armada.* New York, Vintage Books.
- HILLGARTH, JOCELYN NIGEL (2000): *The Mirror of Spain, 1500–1700: The Formation of a Myth.* Ann Arbor, University of Michigan Press.
- HOWARTH, DAVID (1984): *Az Armada pusztulása.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- ILLIK PÉTER (2017): *A spanyol Armada pusztulása (1588). Historiográfia, identitás, recepció.* Budapest, Unicus Műhely.
- JEAY, MADELEINE (2006): *Le commerce des mots: l'usage des listes dans la littérature médiévale (XIIIe – XVe siècles).* Genève, Droz.
- JENSEN, LAMAR (1988): The Spanish Armada: The Worst-Kept Secret in Europe. *The Sixteenth Century Journal* vol. 19. no. 4. 621–641. <https://doi.org/10.2307/2540990>
- JOHNSON, CHRISTOPHER D. (2012): N+2, or a Late Renaissance Poetics of Enumeration. *MLN* vol. 127. no. 5. 1096–1143.
- LAEMMLE, REBECCA – SCHEIDEGGER, CÉDRIC – WESSELMANN, KATHARINA (eds.) (2021): *Lists and Catalogues in Ancient Literature and Beyond: Towards a Poetics of Enumeration.* Berlin, Walter de Gruyter.
- MAINBERGER, SABINE (2011): *Die Kunst des Aufzählens: Elemente zu einer Poetik des Enumerativen.* Berlin, Walter de Gruyter.

- MARTIN, COLIN – PARKER, GEOFFREY (1999): *The Spanish Armada. Revised Edition*. Manchester–New York, Manchester University Press.
- MATTINGLY, GARRETT (1959): *The Defeat of the Spanish Armada*. London, Jonathan Cape.
- NIETO ORRIOLS, DANIEL (2013): La tradición Homérica en la Araucana de Alonso de Ercilla: Algunas referencias en torno al catálogo de guerreros. *Revista de Humanidades* vol. 27. no. 1. 199–215. http://repositorio.unab.cl/xmlui/bitstream/handle/ria/7076/Nieto_La_tradicion_homerica.pdf?sequence=1&isAllowed=y Hozzáférés: 2021.07.01. 19:00.
- O'DONNELL, H. (1990): The Requirements of the Duke of Parma for the Conquest of England. In Gallagher, Patrick – Cruickshank, Don William (eds.): *God's Obvious Design. Spanish Armada Symposium, Sligo 1988*. London, Tamesis Books Ltd. 85–100.
- PARKER, GEOFFREY (1976): The „Military Revolution,” 1560–1660 – A Myth? *The Journal of Modern History* vol. 48. no. 2. 195–214. <https://doi.org/10.1086/241429>
- POOVEY, MARY (1998): *A History of the Modern Fact: Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society*. Chicago–London, University of Chicago Press.
- RODRÍGUEZ-SALGADO, M. J. (ed.) (1988): *Armada 1588–1988. An International Exhibition to Commemorate the Spanish Armada. The Official Catalogue*. London, Penguin Books – National Maritime Museum.
- SLACK, PAUL (2004): Government and Information in Seventeenth-Century England. *Past and Present* vol. 184. 33–68. <https://doi.org/10.1093/past/184.1.33>
- THOMPSON, I. A. A. (1967): The Armada and Administrative Reform: The Spanish Council of War in the Reign of Philip II. *The English Historical Review* vol. 82. no. 325. 698–725. <https://doi.org/10.1093/ehr/LXXXII.CCCXXV.698>
- THOMPSON, I. A. A. (1969): The Appointment of the Duke of Medina Sidonia to the Command of the Spanish Armada. *The Historical Journal* vol. 12. no. 2. 197–216. <https://doi.org/10.1017/S0018246X0000426X>
- VON CONTZEN, EVA (2016): The Limits of Narration: Lists and Literary History. *Style* vol. 50. no. 3. 241–260. <https://doi.org/10.5325/style.50.3.0241>
- WHITEHEAD, BERTRAND T. (1994): *Braggs and Boasts: Propaganda in the Year of the Armada*. Stroud, Sutton, 1994.
- WHITING, ROGER (2007): *A spanyol Armada*. Debrecen, Hajja és Fiai.

BARTA M. JÁNOS PHD

bartaj@caesar.elte.hu

tudományos munkatárs (MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport)

Miről mesélnek a kora újkori középiskolai adatsorok? A kassai jezsuita gimnázium anyakönyvének elektronikus feldolgozása. Egy kutatási projekt első eredményei

The electronical processing of the school register of the Jesuit Grammar School in Košice (The first results of a research project)

ABSTRACT

In spite of the fact that the Society of Jesus had a quasi-monopoly position in Catholic ecclesiastical secondary education in the Kingdom of Hungary and Transylvania in the 17th and 18th centuries, until recently, registers of Jesuit grammar schools have not been utilised sufficiently. As referred to in the title, the study examines the possibilities of the electronical processing of the school register of the early modern Jesuit Grammar School in Kassa (Košice, present-day: Slovakia), introducing the first results. The project has started within the confines of the sub-project of the “MTA–ELTE History of Universities Research Group” as a continuation of the project called “Catholic Schooling in Hungary in the Early Modern Period: the Students of the Győr, Nagyszombat and Pozsony Jesuit Colleges”. As results of the latter project, the school registers of the Jesuit grammar schools in Győr, Pozsony (Bratislava, present-day: Slovakia) and Nagyszombat (Trnava, present-day: Slovakia) had been already processed electronically and student databases had been created, which are currently available at the Hungaricana – Hungarian Cultural Heritage Portal. The importance of these student databases, including the Kassa one, lies primarily in the potential of complex queries. Statistical data series can be produced by using of them from an essentially *pre-statistical period*, which could provide a sharper insight into a well-defined broad segment of society of the early modern Kingdom of Hungary.

Moreover, cohort analyses based on them could contribute to revealing school studies and educational paths, providing opportunities to make inductive reasonings. Nevertheless, especially combined with other databases, hopefully those will be also useful for researchers dealing with information history, because they aid to draw higher-order conclusions through the various logical queries.

KEYWORDS

Jesuit grammar school, Košice (Kassa), school register, student database

DOI 10.14232/belv.2022.2.10

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Barta M. János (2022): Miről mesélnek a kora újkori középkorai adatsorok? A kassai jezsuita gimnázium anyakönyvének elektronikus feldolgozása. Egy kutatási projekt első eredményei. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 136–159.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A PROJEKT ELŐZMÉNYEI¹

A 17–18. századi oktatási intézmények látogatottságának, továbbá hallgatóságuknak a társadalmi hovatartozása, nyelvi, felekezeti összetétele szerinti vizsgálata kedvező esetben mind az adott intézmények korabeli társadalmi jelentőségének felméréséhez, mind a rendi társadalom egyes csoportjaira való élesebb rálátáshoz hozzásegíthet. Ennek ismeretében különösnek teszszik, hogy míg a magyarországi egyetemlátogató diákság feltérképezése évtizedek óta zajlik, melynek nyomán kötetek sokasága került már publikálásra – ebben különösen nagy szerepet visz jelenleg is a Draskóczy István és Szögi László által vezetett MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport² –, addig arányaiban a kora újkori középkorai diáksága elenyésző figyelmet érdemelt, és a meglévő érdeklődés is elsősorban a protestáns kollégiumok diákságát övezte,

¹ Jelen tanulmány az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport és az ELTE BTK Tématerületi Kiválósági Pályázat (Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció) támogatásával készült.

² SZÖGI 2007a, 2017a, 2017b; A kutatócsoport honlapja: <https://egyetemtortenet.elte.hu/> Hozzáférés: 2021.06.16.

míg a katolikus középiskolák hallgatósága többnyire háttérbe szorult.³ Így a legutóbbi időkig jórészt kiaknázatlanok maradtak a 17–18. század során a Magyar Királyságban a középfokú katolikus oktatás terén gyakorlatilag monopolhelyzetet betöltő Jézus Társasága iskolahálózatának különféle kéziratárakban és levéltárakban fennmaradt anyakönyvei is, habár azok a tanári kar és a diákok névsorán túl igen gyakran még számos hasznos, más forrástípusokból hasonló mennyiségben és minőségben ki nem nyerhető adatot tartalmaznak.

Mindazonáltal a kora újkori társadalomtörténeti kutatások számára is már régebb óta magukban hordozták az előrelépés lehetőségét a folyamatos fejlődésen áteső, nagy mennyiségű adathalmazt differenciáltan kezelni képes számítógépes módszerek, ami a jezsuita gimnáziumi anyakönyvek hasznosítását is egyre időszerűbbé tette. A nagy áttörést a 2015–2019 között működő „NKFIH” (OTKA) „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon: a győri, nagyszombati, pozsonyi jezsuita gimnázium tanulói a 17–18. században” elnevezésű projekt hozta el, amelynek keretén belül a nyugat-magyarországi régió három legfontosabb gimnáziumának, a győrinek, a pozsonyinak és a nagyszombatinak a matrikulái kerültek feldolgozásra, mégpedig a szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhető, strukturált adattartalmú adatbázisok formájában. Ezek közzétételének alapvető célja az volt, hogy hozzájáruljon az oktatás szerepének, az iskoláztatási stratégiáknak, a gimnáziumok által elért rétegeknek, csoportoknak a feltáráshoz, továbbá olyan adattár váljon elérhetővé, amely a családtörténet, helytörténet vagy más szakterületek művelői számára is hasznos segédletül szolgálhat.⁴ Mindemellett, legfőképp más adatbázisokkal összekapcsolva,⁵ reményeink szerint idővel az információtörténeti kutatások számára is jól hasznosítható lehet, hiszen a különféle logikai lekérdezések révén – Z. Karvalics Lászlónak a „nagy adattal” (Big Data) kapcsolatos mondanivalóját parafrázálva – magasabb rendű következtetések levonására is alkalmas, így akár „heurisztikus értékkel” bírhat.⁶ E projekt mintegy szerves folytatásaként, a kutatócsoport által kifejlesztett – csupán kisebb módosításokon átesett – módszertan alapján, az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport alprojektjeként kezdődött meg 2020 februárjában a kassai jezsuita gimnáziumi diákság adatbázisba való rendezése. Ennek forrásául a kassai jezsuita akadémia és gimnázium 1693–1773 között vezetett anyakönyvi bejegyzései szolgálnak.⁷

³ JAKÓ 1979; BURA 1994; TONK 1994; ALBERT 2005.

⁴ Az adatbázis nyilvánosan elérhető interneten: JEZSUITA GIMNÁZIUMOK DIÁKJAI (17–18. SZÁZAD); A győri jezsuita gimnázium diákságának névsora már nyomtatásban, bevezető tanulmánnyal ellátva is megjelent: FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI 2020.

⁵ E lépés megtétele jelentené a minőségi ugrást, mert bár az egyes adatbázisok önmagukban is nagy értékkel bírhatnak, mégis, enélkül hosszabb távon az egyre növekvő információs állomány nem, vagy legalábbis nem a kívánt mértékben tudna hasznosulni. Z. Karvalics László megfogalmazásával élve: „A stock [állomány] mit sem ér, ha hozzáférés, felhasználás formájában nem válik belőle flow [áramlás] (másképpen: ha a duzzasztott vizet csak tároljuk, de nem használjuk fel).” Z. KARVALICS 2014. 10.

⁶ Z. KARVALICS 2018. 673.

⁷ A kassai jezsuita akadémia és gimnázium matrikulájának jelzete: AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. (A megrongálódott anyakönyv némely lapja hibás sorrendben került vissza az utólagos összeragasztás során. Ezért a lábjegyzetben való hivatkozásoknál, ha szükségesnek láttam, külön jeleztem a helyes sorrendet.)

A KASSAI JEZSUITA GIMNÁZIUM ÉS AKADÉMIA REGIONÁLIS JELENTŐSÉGE

Az 1657-ben Kisdy Benedek egri püspök által 60000 forintos tőkével megalapított, működését azonban majd 1660-ban, már Kisdy halála után megkezdő kassai jezsuita akadémia (egyetem)⁸ regionális vonzaskörzetéből fakadó jelentősége vitán felül áll. Leszámítva ugyanis a kapuit egy évtizeddel később megnyitó és potenciálisan komoly szellemi kihívást jelentő, másrésről azonban igencsak hányattatott sorsú, a Rákóczi-szabadságharc bukását követően végül jó fél évszázadra megszűnő eperjesi evangélikus kollégiumot (akadémia),⁹ fennállása során (tehát 1773-ig, a Jézus Társasága feloszlataáig) nem akadt vetélytársa Felső-Magyarországon.¹⁰ Noha a kassai akadémiához tartozó, már az 1650-es években is működő – a 19. század elején a premontrei rend birtokába jutó¹¹ – gimnázium a középfokú oktatás és a protestantizmussal vívott szellemi harc terén ugyancsak jelentős társadalmi szerepet töltött be, amit a szakirodalom is evidenciaként kezel, a gimnázium mégis rendre csak homályosan, már-már másodrangúként sejlik fel az akadémia mögött a történeti munkákban. A tisztánlátást eleve nehezíti, hogy a két intézmény történetét nem is lehet egymástól élesen elválasztva tárgyalni, legalábbis ha elfogadjuk a gimnázium történetét a 19. század végén közreadó Farkas megállapítását, miszerint a „gymnasium, a bölcsészeti és a theologiai karok [...] egymásra következő fokozatokban, de együtt képezték a teljes jezsuita egyetemet, s egyszersmind az emberi lélek kiképzésnek legtökéletesebb és teljes rendszerét.”¹² Márpedig az általa leírtakat látszik erősíteni, hogy az 1745–1752 közötti esztendő kivételével¹³ az 1693–1773 közötti éveket felölelő anyakönyv osztálynévsorainak tanúbizonysága szerint – amiről később még bővebben is lesz szó – a gimnázium diákjainak igen nagy része közvetlenül az akadémián folytatta tovább egyetemi tanulmányait. Önmagában egyébként már az is a két intézmény szoros összetartozásának benyomását kelti a kutató számára, hogy a diákok nevét egy matrikulában, a legfelső akadémiai osztálytól a legalsó gimnáziumi

⁸ A továbbiakban a korabeli, elterjedtebb szóhasználatot követve akadémiát fogok írni Kassa esetében, ami alatt azonban egyetemet kell érteni. E tanulmánynak már csak a terjedelmi korlátok miatt sem lehet célja a korabeli jezsuita akadémia egyetemi jellege körüli vitáknak a bemutatása, véleményem szerint mindazonáltal a kassai mind az alapítólevél, mind a királyi megerősítése alapján (kiadva: SZÖGI 1995. 179–192.) egyértelműen egyetemnek tekinthető. A kassai jezsuita akadémia hallgatói osztálynévsorainak feldolgozásával foglalkozó Heilauf Zsuzsanna – akárcsak a gimnázium, illetve az akadémia történetét a 19–20. század fordulóján külön-külön megíró Farkas Róbert –, egyértelműen egyetemnek tekinti az intézményt, miként a kolozsvári jezsuita akadémia egyetemi voltát cáfoló, a nagyszombati mellett szintén valódi egyetemnek tekintett kassainak az alapítólevelére összehasonlítási alapként hivatkozó Molnár Antal és Siptár Dániel is. Utóbbi kettő külön kiemeli azt is, hogy ezt a pápai megerősítés elmaradása sem kérdőjelezi meg. HEILAUF 2018. 67. (1. lábjegyzet), 70–73.; FARKAS, 1895, 1901; MOLNÁR – SIPTÁR 2011. 356–357.

⁹ Az eperjesi kollégium történetére: DUROVICS – KÓNYA 2015. 11–50.

¹⁰ A kassai akadémia itt részletesen nem bemutatható történetét elsőként megírta: FARKAS 1901. Az egyetemről újabban rövid összefoglalást adott a korábbi szakirodalom alapján: BÖÖR 1996. A kassai egyetem szerepére a peregrinációban: SZÖGI 2007b. A kassai jezsuita kollégiumi professzorok névsora az 1657/58-as tanévtől: FISCHER 1987. 123–148.

¹¹ 1811-ben Kassa egykori jezsuita templomát, gimnáziumát és rendházát a premontrei kanonokrend kapta meg. WICK 1941. 388.

¹² FARKAS 1895. 137.

¹³ Ez az időszak egyébként nem csupán a matrikulából hiányzik, hanem az „Annales”-ből is. A matrikulát nem ismerő Farkas Róbert szerint ugyanakkor az „Annales”-ből lehetségessé vált az „Annales”-ban sem található kérdéses időszakot kiegészíteni, illetve az ott 1735–1772 közötti hibás főljegyzéseket javítani. FARKAS 1895. 219.

osztályokig, felülről lefelé haladva jegyezték fel, nem pedig két külön anyakönyvben, ennek megfelelően az adott tanév végén feltüntetett hallgatói összlétszám is az akadémia és a gimnázium tanulóinak (olykor kissé egyébként pontatlan) összegét adja ki.

A gimnázium és az akadémia története természetesen csak a jezsuiták első kassai letelepedési kísérleteinek,¹⁴ illetve 1643 óta folyamatos ottani jelenlétének és tevékenységének, intézményeik működésének ismeretében értelmezhető, a szűkös területi korlátok miatt azonban mindezeknek bemutatásától el kell tekintsek. Ehelyütt tehát csak utalni tudok a városban létrehozott jezsuita vezetésű vallásos társulatok, a nemesi konviktus, a kassai papi szeminárium (Kisdianum), vagy éppen az 1660-as évek közepe tájától fokozatosan fellendülő jezsuita könyvnyomtatás jelentőségére is,¹⁵ miként Mihalik Béla megállapítására is, mely szerint a rend erőfeszítéseinek köszönhetően a 17. század derekától Kassa nem csupán az egri püspökségnek, hanem egész Felső-Magyarországnak a katolikus központjává vált.¹⁶ Utóbbinak jelentősége akkor válik igazán világossá, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a kérdéses időszakban Kassa egyszerre bírt politikai, gazdasági és kereskedelmi, továbbá mint az elsősorban az erdélyi és a török támadások elhárításáért felelős felső-magyarországi főkapitányság – illetve az élén álló főkapitány (a forrásokban gyakran főgenerális) – székhelye katonai jelentőséggel. A város katolikussá tétele tehát kiemelt fontossággal bírt a rekatolizációt politikai megfontolásokból is támogató bécsi udvar számára,¹⁷ és ebben természetesen óriási szerep hárult a fiatalság megfelelő műveltséggel és latin nyelvtudással való felvértezésén túl annak lelkületét, hitét is formálni igyekvő jezsuita gimnáziumra.

AZ ANYAKÖNYVI ADATOK RÖGZÍTÉSÉNEK MÓDSZERTANI ALAPJAI

A győri, pozsonyi, nagyszombati és kassai jezsuita gimnáziumi anyakönyvek feldolgozása-
kor alkalmazott, nagyjából azonos módszertan megalkotását nagymértékben megkönnyítette az adatok rögzítésének korabeli – elviekben egységes – gyakorlata. A jezsuita iskolákban az anyakönyvek vezetését és tartalmát ugyanis 1599 óta a rend korábban már említett egységes tanulmányi szabályzata, a Ratio Studiorum központilag szabályozta, amelynek következtében a matrikulákból ideális esetben a diákok vezeték- és keresztnévén, olykor nemesi előnévén túl egyéb, a nagy társadalomtörténeti elemzésekhez nélkülözhetetlen hasznos információról, így a diákok életkoráról, származási helyéről, társadalmi állásáról, felekezeti és anyanyelvi („nemzetiségi”, „natio”) szerinti hovatartozásáról is tájékozódhat a jelenkor kutatója. Ezen felül az egyes diákok neve mellett egyéb, az egyéni életút egyes állomásainak megvilágítására alkalmas, jellegűknél fogva ugyanakkor természetesen kellő forráskritikával kezelendő megjegyzések, utólagos betoldások is szerepelhetnek.

A gimnázium diákjait évfolyamonként, illetve tanulócsoportonként, felülről lefelé haladva minden évben újra beírták az anyakönyvbe, és az információk utólagos adatbázisba való

¹⁴ FARKAS 1895. 6–14.

¹⁵ A jezsuita vallásos társulatokra: KNAPP 1995., 2007.; KÁDÁR 2014. 1248–1249.; FARKAS 1895. 186–190. A jezsuita könyvnyomtatásra: GALLI – PAVERCSIK 1983. 357–358. A Kisdianumra: MIHALIK 2017. 262–265.

¹⁶ MIHALIK 2017. 261.

¹⁷ Ennek egyik fontos lépése természetesen a protestáns városi vezetés katolikusra való cserélése volt. A bécsi kormányzatnak végül a Rákóczi-szabadságharcot követően sikerült keresztülvinnie e szándékát, ekkorra a városi tanács teljesen katolikussá vált. H. NÉMETH 2014. 89.

elrendezése is alapvetően ezt a logikát követi. Tehát a kutatócsoport által végzett adatfelvétel során minden egyes adat külön cellában, illetve minden egyes beiratkozás külön sorban kerül feltüntetésre, mégpedig szigorúan az anyakönyvi adatok sorrendjében, továbbá a visszakereshetőség érdekében a matrikula azon helyeinek megadásával együtt, ahol az egyes adatok megtalálhatóak. Az adatfelvételi mechanizmus kulcsfontosságú pontját jelenti az egyazon személyhez tartozó adatok összekapcsolása, illetve a személyek önmagukkal való azonosítása. Ezt egy azonosító szám biztosítja, amely megegyezik az adott személynek az adatbázisban való első előfordulásakor kapott sorszámával. Bárminemű, a korabeli adatrögzítés esetlegességeiből, hibáiból adódó bizonytalanság esetén ugyanakkor a személyazonosítás elmarad, ezekben az esetekben az azonosítás az adatbázist kiindulópontként használó kutatókra fog hárulni.¹⁸ Az adatrögzítést követően lehetségessé válik a különféle logika rendek alapján való lekérdezés, így a személyek szerinti való rendezés is, amit az ideális esetnek számító győri matrikula esetében az alábbi példa illusztrál: (1. táblázat)

Az ilyesféle jól strukturált adatbázisok jelentősége alapvetően a komplex lekérdezések nyújtotta lehetőségekben rejlik. Segítségükkel egy lényegében statisztika előtti világból olyan adatsorok képezhetőek, amelyek jó alapot biztosítanak a társadalom egy jól meghatározható, széles szegmensének újabb szempontok szerint vizsgálásához, illetve ennek nyomán mélyelemzések, esettanulmányok elkészítéséhez. A gimnáziumi diákság már említett társadalmi, nemzetiség, felekezeti összetételének különféle szempontok szerinti vizsgálatán túl¹⁹ példának okáért a korábbiaknál nagyobb adatsor alapján biztonságosabban megválaszolhatóvá válhat az a kérdés, hogy az oktatás milyen jelentőséggel bírt egy-egy család, elegendő adatsor esetén akár egy-egy társadalmi csoport felemelkedésében.²⁰ Továbbá a példának okáért a demográfiai vizsgálatoknál és az analitikus epidemiológiában már régebb óta használatos, újabban pedig a felhasználói, fogyasztói viselkedés dinamikájának feltárása érdekében, a marketing területén is előszeretettel alkalmazott analitikai módszereknek, az ún. kohorszelemzésnek az adaptálásával végigkövethetőek az egyidőben beiratkozott, ugyanahhoz az évfolyamhoz tartozó diákoknak az életútjai is.²¹

Sajnos azonban az adatok anyakönyvekben való rögzítésének mindennapi gyakorlata sokszor nem állt összhangban a hivatalos elvárásokkal, ez alól még az egyébként adatgazdagnak számító győri, pozsonyi és nagyszombati matrikulák sem jelentenek kivételt. Az anyakönyvet vezető jezsuita tanár olykor az adatoknak csak egy részét, rosszabb esetben csupán az adott diák nevét örökítette meg az utókor számára. Ennek oka éppúgy lehetett hanyagság, nemtörődömség vagy a bejegyzések elkészítésének gyakran hosszadalmas és monoton folyamata során fellépő fáradtság, mint valamilyen különleges, a gyors összeírásra sarkalló körülmény. Az információinség szempontjából kirívóan negatív példának számító Kassa esetében ugyanakkor ezek semelyike sem szolgálhat magyarázatul, mivel bizonyos adatok mindvégig, tendenciózusan nem kerültek rögzítésre a diákok neve mellett. Így az életkorra, származási helyre, megyére, nációna vonatkozó bejegyzések teljességgel hiányoznak, és a nem katolikusok felekezeti hovatartozása

¹⁸ Az adatrögzítés általános elveiről részletesebben: FAZEKAS et.al. 2020.; Ld. még a győri, pozsonyi és nagyszombati jezsuita gimnázium diákjait tartalmazó internetes adattárhoz készült útmutatót: https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_0_Utmutato/?pg=0&layout=s Hozzáférés: 2021.06.16. 19:53.

¹⁹ Módszertani szempontból ld. például Székér Barnabás tanulmányát, amelyben a 18. század első felében a pesti piarista gimnáziumot látogató nemességet vette gorcsó alá az intézmény anyakönyvének segítségével. SZÉKÉR 2010.

²⁰ Módszertanilag ugyanakkor például sajnos kevésbé megvalósíthatónak tűnik a kora újkori középfokú oktatás esetében: SASFI 2014.

²¹ A gimnáziumi diákságra nézve ennek módszertanát Sasfi Csaba dolgozta ki. SASFI 2013. 354–388.

is mindössze egyszer (!) került rögzítésre az anyakönyvben.²² A társadalmi állás is csupán a főrendűek esetében tűnik fel, és az sem minden esetben, míg a polgár és „nemtelen”, jobbágy származást egyetlen egyszer sem jegyezték fel az összeírók. Ennél valamelyest szerencsésebb a helyzet a nemesi előnevek tekintetében, mivel azok olykor a köznemesek neve mellett is szerepelnek. Mindemellett az egyébként oly értékes, az adott személy életére, sorsára, további életútjára vonatkozó megjegyzésekből is meglehetősen csekély számú olvasható a matrikulában a győri, pozsonyi és nagyszombati anyakönyvekhez képest. Ráadásul a kassai jezsuita gimnáziumnak, amint arról fentebb már volt szó, néhány év kihagyással csak az 1693–1773 közötti időszakot átölelő anyakönyve maradt fenn, a korábbi évekre nézve nem állnak rendelkezésre adatok, így Kassa esetében az összehasonlító vizsgálatokon alapuló elemzések számára is kevesebb tér nyílik.

A fentieket figyelembe véve Kassa esetében bizonyos oszlopokat elhagytunk, helyette létrehoztunk egy-egy, az egyetemi tanulmányok, illetve az egyes egyetemi évfolyamoknál szereplő megjegyzések rögzítésére szolgáló oszlopot. Ezeknél ugyanakkor nem strukturáltuk a gimnáziumihoz hasonlóan az adatokat, minthogy ez már meghaladná a projekt kereteit. Az adatrögzítésre szolgáló táblázat így a következőképpen módosult: (2. táblázat)

sorsz	azon	cs.név	u.név	előnév	társ.áll	vallás	év	osztály	forrás	megj.
303587	303587	Csaki	Nicolaus		comes		1706	PARV3	Cat. Cass. 61r	Factus episcopus Varadinensis.
303917	303587	Csáki	Nicolaus		comes		1708	PARV-mai	Cat. Cass. 65r	
304069	303587	Csáki	Nicolaus		comes		1709	PRINC	Cat. Cass. 67v	
304208	303587	Csaki	Nicolaus		comes		1710	GRAM	Cat. Cass. 69r	
304320	303587	Csaki	Nicolaus		comes		1711	GRAM	Cat. Cass. 70r	
304696	303587	Csáky	Nicolaus		comes		1714	RHET	Cat. Cass. 66v	

2. táblázat

Csáky Miklós kassai gimnáziumi tanulmányi előmenetele (1706–1714)

Forrás: a kassai jezsuita gimnázium készülő adatbázisa.

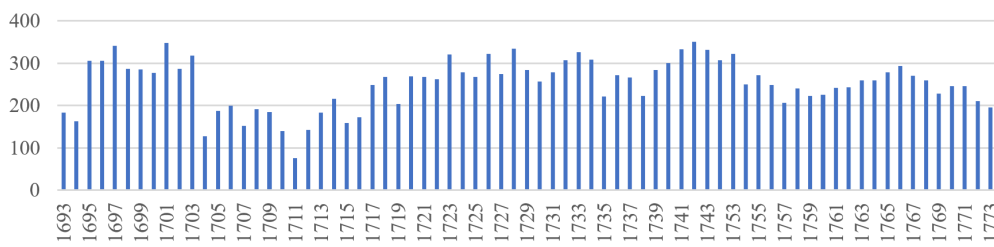
²² Az 1711-ben a poétikai osztály diákjai közé beírt Ladislaus Barczy esetében jegyezték fel, hogy felekezete szerint kálvinista. AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. 69v. Rajta kívül az 1754-ben a parvista maior osztályba beiratkozott Gabriel Mezei nevénél olvasható még egy bejegyzés, amely szerint „a matre Calviniana seductus profugit.” A gimnáziumból elszökött, református édesanyjától elszakított diák tehát minden bizonnyal vegyes házasságból származott. AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. 149r.

AZ ELSŐ FONTOSABB EREDMÉNYEK:

A KASSAI JEZSUITA GIMNÁZIUM HELYE A KORA ÚJKORI KÖZÉPFOKÚ OKTATÁSBAN A LÉTSZÁMADATOK TÜKRÉBEN

A kora újkori középfokú oktatási intézmények társadalmi jelentőségének felmérése esetében is látogatottságuk, diáklétszámuk változása jelentheti az egyik sokatmondó – azonban hangsúlyosan nem kizárólagos – mutatót. A kassai anyakönyv kezdetleges feldolgozását követően kijelenthető, hogy a gimnáziumba beiratkozott diákok évenkénti összlétszáma egyrésztől hűen tükrözi a gimnázium korábban már említett regionális jelentőségét, másrésztől azonban árnyalja, korrigálja is eddigi – alapvetően téves adatsorokon alapuló – ismereteinket, ami önmagában is bizonyítja e vállalkozás fontosságát. Az adatok kiértékelésekor természetesen nem elég csupán a számokra támaszkodni, hanem a szokásos forráskritikai eljárásokon túl fokozott figyelemmel kell lenni azokra a tényezőkre is (katonai és politikai események, járványok vagy akárcsak a mikroközösségben fellépő kisebb konfliktusok, nehézségek), amelyek kedvezőtlenül hatottak az adott intézmény osztálylétszámainak alakulására.

A kassai jezsuita gimnáziumba beiratkozottak hallgatók
összlétszámának változása (1693–1744, 1753–1773)

A kassai jezsuita gimnázium esetében ilyen volt Thököly Imre rövid uralma, a rend Kassáról való kényszerű távozása miatt ugyanis a gimnázium is kénytelen volt bezárni kapuit. Bár nagy szerencsétlenség volt a jezsuiták számára kollégiumi épületük és a templom leégése 1700. január 8-án (talán ekkor semmisült meg vagy veszett el a gimnázium és akadémia 1693 előtti anyakönyve is),²³ ám ez a kassai matrikulában rögzített osztálylétszámon nem látszik meg. A Thököly-féle időkhöz képest szerencsésebben alakult az intézmény helyzete a Rákóczi-szabadságharc idején, a kassai jezsuiták ekkori, igencsak nehéz helyzete ellenére is.²⁴ A matrikula tanúbizonysága szerint legalábbis, ha önmagához képest láthatóan megcsappant létszámmal és nyilvánvalóan nehezebb, korlátozott körülmények között, de működni tudott az 1704 ősze és 1711 tavasza között kuruc uralom alatt álló, 1706-ban Jean Louis Rabutin de Bussy tábornok által sikertelenül megostromlott városban.²⁵ Ebben egyéb tényezőkön túl talán éppen az oktatásban betöltött kvázi monopolhelyezete segíthette a rendet, amelynek társadalmi jelentősége jól kitűnik II. Rákóczi

²³ A tűzvész időpontjára: FARKAS 1895. 59.

²⁴ A kassai jezsuiták nehézségeiről a város kuruc irányítása idején: FARKAS 1895. 65–71. SZABÓ 1909.

²⁵ A létszámadatokra ld. a függelék.

Ferenc kancellárjának, Sennyey Istvánnak, valamint Kassa, Eperjes, Lőcse és Bártfa szabad királyi városok katolikusainak a jezsuiták megtartása mellett érvelő sorából.²⁶ Az 1711-es akadémia évfolyamok ugyanakkor a pestis és a háborús zűrzavar miatt nem indultak el.²⁷

A kora újkori jezsuita gimnáziumok egymással való összehasonlítását nagyban elősegíti, hogy a rend 1599-ben véglegesített tanulmányi szabályzata, a Ratio Studiorum alapján, általános és egységes oktatási modell szerint működtek. A gimnáziumi képzés alapvetően három grammatikai évfolyamból (principista, grammatista, szintaxista) és a humaniora két évfolyamából (poétika, retorika), összesen tehát öt évfolyamból állt. Ezen felül a jezsuita iskolák igény szerint igen gyakran alsóbb, a gimnáziumra felkészítő tanulócsoportokat, ún. parvista évfolyamot is indítottak (ezt rendszeresen szétbontották parvista maior és minor csoportokra), míg a legfiatalabb, csekély tanulmányi előképzettséggel rendelkező diákok számára olykor a declinista és minimista csoportokat is megszervezték. A valóságban azonban Magyar Királyság területén működő jezsuita iskoláknak csak egy részében működött teljes vagy évfolyam-összevonás nélküli gimnáziumi képzés.²⁸ A győri, a pozsonyi és a nagyszombati mellett közéjük tartozott a kassai is.

Az abszolút beiratkozási számokat tekintve sajnos csak korlátozottan használható összehasonlítási alapunk van, hiszen míg például a győri gimnáziumi anyakönyvek 1630–1773, a pozsonyiak 1650–1773, a nagyszombatiak 1616–1618 és az 1625–1772 közötti évekből tartalmaznak adatokat, a kassai csak az 1693–1744 és 1753–1773 közötti esztendőkből, tehát túlnyomórészt a 18. századból. Kassa esetében ez összesen 18407 beiratkozást jelent, amely a hiányzó évek miatt nyilvánvalóan alatta marad a valóságos számnak. Mindemelett figyelembe kell venni azt is, hogy hány tanár állt az adott gimnázium szolgálatában, ami ugyancsak megnehezíti az összevetést. Míg ugyanis Győr, Pozsony és Nagyszombat azon gimnáziumok közé tartozott, amelyekben mindegyik osztályt külön tanár jutott, a teljes gimnáziumi képzést 1653 óta nyújtó Kassán különféle időszakokat tekintve ingadozó tanárszámokat látni, természetesen nem függetlenül a már említett történelmi szituációktól.²⁹

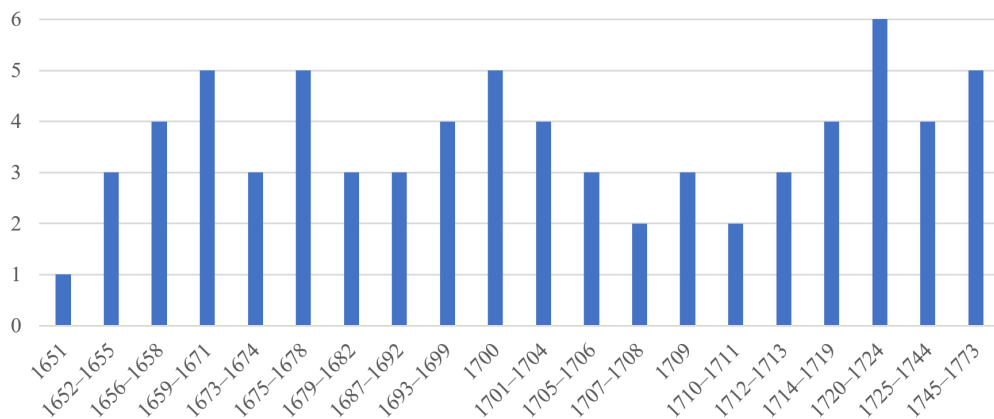
²⁶ A tanulmányait valószínűleg a bécsi jezsuitáknál végző Sennyey a reálpolitikai megfontolásokon túl elsősorban a katolikus érdekek védelme, illetve a levelében eretnekeknek nevezett protestánsok térnyerésének megakadályozása végett szorgalmazta a jezsuiták Magyarországon maradását Rákóczinak szóló levelében, és ezt az álláspontját mintegy újabb érvként támogatta meg a jezsuiták oktatásban betöltött szerepére való utalással. Saját megfogalmazásában: „[...] hogy ily hirtelen kimenetelekkel az Istennek tiszteleti ne minúltassék, az catholiga [!] religio nagy fogyatkozást ne szenvedjen, és az eretnőség nagy szarvat ne emeljen, és előmenetel ne vegyen, egyszersmind az haza fiaknak is tanétásokban nagy csorba ne essék.” Sennyey István II. Rákóczi Ferencnek. Kassa, 1706. szeptember 8. MNL OL E 152 Irreg. Coll. Cass. 203. d. 4. t. 9. (Sennyey valószínűsíthető tanulmányaira a bécsi jezsuitáknál: HECKENAST 2005. 380.); Ugyanezek az elemek – a katolikus hit megfogalmazásától, az ígíretésnek és az ifjúság nevelésének megszűnésétől való félelem – megtalálhatóak Kassa, Eperjes, Lőcse és Bártfa katolikus közösségének Rákóczihoz szóló, a jezsuiták Magyarországon tartása mellett érvelő, 1706. október 30-án kelt memoriálisában: MNL OL E 152 Irreg. Coll. Cass. 203. d. 4. t. 6.

²⁷ Miként az anyakönyv megjegyzi, „Superiores scholae tum ob luum pestiseram, tum vero ob bellicos tumultus vacarunt.” AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. 69v.

²⁸ További szakirodalmi hivatkozásokkal ld. KÖKÉNYESI 2018. 285–286.

²⁹ A kassai adatok forrásául ld. LUKÁCS 1990–1995. (az 1672. év nem szerepel) A kassai rezidencia falai között 1651-ben volt először tanár, aki a principistákat tanította. 1652-ben már a principista és poétikai közötti, majd 1653-ban a parvistától a retorikai osztályokig az összeset elindították, ekkor összesen három tanár jutott két-két osztályra. 1656–1658 között azonban már négy, végül 1659-től egészen 1671-ig (a Wesselényi-szervezkedés felszámolásának megindulásáig) öt tanár tanított a gimnáziumban. Az előrelépést a Nagy utcában lévő királyi házra (domus regia) szóló, 1654. december 29-én kibocsátott királyi adománylevel, illetve az épületek következő évi birtokba vétele tette lehetővé. FARKAS 1895. 26–29.

Gimnáziumi tanárok száma Kassán (1651–1773)

Az összehasonlításhoz mindazonáltal némi fogódzót nyújt a pozsonyi jezsuita gimnázium 17–18. századi diáklétszámának változásait mintaszerű módon vizsgáló – Kassa, Nagyszombat és Trencsén 18. századi létszámadatai esetében azonban jobb híján Fallenbüchl Zoltán számai alapján dolgozó – Kökényesi Zsolt tanulmánya. A szerző a két évszázad szimbolikus határv-számának az 1710. évet jelölte ki. Számításai szerint a vizsgált időszakban a kiemelkedő látogatottságú jezsuita gimnáziumok közül Pozsonyban átlagosan 534, Győrben 451, Nagyszomb-
 atban átlagosan 550–600, Kassán – Fallenbüchl téves kassai adatsorából kiindulva³⁰ – 414, míg ugyanekkoriban az átlagos látogatottságú Trencsénben 207 tanuló iratkozott be.³¹ Sajnos a vizsgált, 1710–1773 közötti időintervallumban a kassai jezsuita gimnáziumba beiratkozó diá-
 koknak a valóságoshoz közelebb álló átlagos számát jelenleg mi is csak a jelzett nyolc esztendő nélkül tudjuk megadni.³² Ez 14264 beiratkozás alapján átlagosan 255 főt jelentene, amely, fi-
 gyelembe véve a Farkasnál a hiányzó 1745–1752 közötti éveknél közölt – sajnos nem minden kétséget kizáróan hiteles – összlétszámokat is, nagyságrendileg nem sokkal maradhat alatta a tényleges átlagszámunk. Egyértelműnek tűnik tehát, hogy a pozsonyi, győri és nagyszom-
 bati jezsuita gimnáziumokba beiratkozott diákok átlag összlétszámától a kassai gimnáziumé valójában messze elmarad, ami valamelyest kifejeződik a tanárok létszámában megmutatózó,

³⁰ AMBRUS-FALLENBÜCHL 1968. 183–188.; A Fallenbüchlnél olvasható irreálisan magas számokra a gimnázium tör-
 ténétét megíró, azonban más forrásbázisra építő, az anyakönyvet nem ismerő Farkas Róbert munkája adja meg a
 magyarázatot, maga Fallenbüchl is erre hivatkozott végjegyzetében. Farkas munkájában ugyanis a matrikulában
 lévőknél jelentősen magasabb összlétszámok olvashatóak, mégpedig 1688-tól kezdődően (a messze legtöbb tanuló,
 összesen 629 fő éppen a matrikulából hiányzó 1652-es évnél szerepel), ám ezek az akadémian (egyetemen) tovább
 tanuló hallgatókat is tartalmazzák, amibe Farkas kissé homályos soraiból kiindulva a Kisdianum és a nemesi konvik-
 tus növendékeit is bele lehet érteni. FARKAS 1895. 219–222.

³¹ KÖKÉNYESI 2018. 287–288. A szerző legfontosabb eredménye ennek kapcsán egyébként annak kimutatása volt, hogy
 Pozsonyban a diáklétszám igen jelentősen, 70,6 százalékkal nőtt meg a 18. századra, míg Győr esetében csupán 39,2
 százalékos volt a növekedés. Sajnos a kassai gimnázium esetében hasonló vizsgálat elvégzése adatok híján jelenleg
 nem lehetséges.

³² Itt kell megjegyezni, hogy az 1735-ös év szintaxista és grammatista tanulói is valamiért kimaradtak az anyakönyv-
 ből, ez azonban, akárcsak az 1715. és 1716. év alsóbb tanulócsoportjainak még összlétszám szerint sem feljegyzett
 diákjainak hiánya, érdemben természetesen nem befolyásolja az átlagot.

fentebb már bemutatott különbségben is. Természetesen ez a kép lényegesen árnyalható lesz egyéb szempontok, köztük az egyes gimnáziumok meghatározott időintervallumokra vetített évfolyamonkénti, osztálylétszám szerinti összevetését követően.³³

Indokolt lehet a jövőben a kassai gimnázium több szempontra kiterjedő összehasonlítása más felső-magyarországi jezsuita gimnáziumokkal, közülük is elsősorban az eperjesivel, amely a 17. században előbb csak két, majd négy osztályú grammatikai évfolyamokkal működött, a 17–18. század fordulójától azonban – ha a kassainál kisebb, három fős tanárlétszámmal is, akik közül mindegyik 2-2 osztályt tanított – már teljes gimnáziumi képzést nyújtott.³⁴ Az egykori evangélikus kollégium épületét 1673-ban megszerző eperjesi jezsuitáknak a gimnáziuma hamar nagy népszerűsége tett szert, amit több mint 300 fős hallgatói létszáma jól jelez, igaz, 1693-ban – tehát évekkel azt követően, hogy a rend visszatérhetett kényszerű száműzetéséből a városba – ennél jelentősen kevesebb, 112, 1696-ra már 170 tanulója volt.³⁵ Ugyanekkorra kezdett el növekedni az 1670-es években főként a kurucok meg-megújuló támadásai miatt gyakorlatilag tetszhalott állapotban lévő – a 18. század során az eperjesihez hasonlóan három tanárral, ötszszevont osztályokkal, de teljes képzést nyújtó³⁶ – ungvári jezsuita gimnázium látogatottsága is, amely 1693-ban az eperjesivel nagyságrendileg megegyező számú, 119 diákkal bírt, míg Kassára ekkor 183 diák iratkozott be.³⁷

Eperjes esetében az 1713. évtől kezdve (az 1715-ös esztendő kivételével) egészen 1773-ig teljes adatsorral is rendelkezünk Ruby József révén, 1718-tól ráadásul évfolyamonkénti bontásban. Míg 1713-tól 1719-ig átlagosan nagyjából átlagosan 162 beiratkozással számolhatunk, 1720-tól az anyakönyv alapján jelentősen megnőtt a gimnázium látogatottsága. Ennek oka Ruby szerint azt volt, hogy ebben az évben vették fel először a parvába a minoreseket, declinistákat és minimistákat, ami jelentősen felduzzasztotta a tanulói létszámot. Az eperjesi anyakönyv alapján az 1720–1773 időintervallumban átlagosan 270 tanuló iratkozott be. Különösen az 1730-as években emelkedett ki a gimnázium látogatottsága, egy évet leszámítva ekkor tartósan több mint 300 fő végezte tanulmányait a rend irányítása alatt. A legtöbb tanulója, 367 fő 1734-ben volt az intézménynek (ugyanebben az évben Kassára a gimnáziumi matrikula szerint 308 fő iratkozott be, és a legmagasabb összlétszám is, amint arról fentebb már volt szó, 351 fő volt). Az 1713–1773 közötti időszakban Eperjesen tehát a kassaihoz hasonló nagyságrendű, átlagosan 260 beiratkozás történt.³⁸

Az egyazon időintervallum (1718–1744 és 1753–1773) szerinti összevetés az összlétszám tekintetében, ha némi eltéréssel is már Kassa felé billenti a mérleg nyelvét, de hasonló eredményt mutat. Ezen időszakban ugyanis Eperjesre 12825 (átlagosan 267), Kassára pedig 12928 (átlagosan 269) diák iratkozott be. Az évfolyamonkénti bontás jelentősen árnyalja ezt a képet is. Míg Eperjes a parvista és alatta lévő tanulócsoporthoz dominál, (5997 beiratkozás a kassai

³³ Módszertanilag ld. KÖKÉNYESI 2018.; SZEKÉR 2014.

³⁴ RUBY 1889.

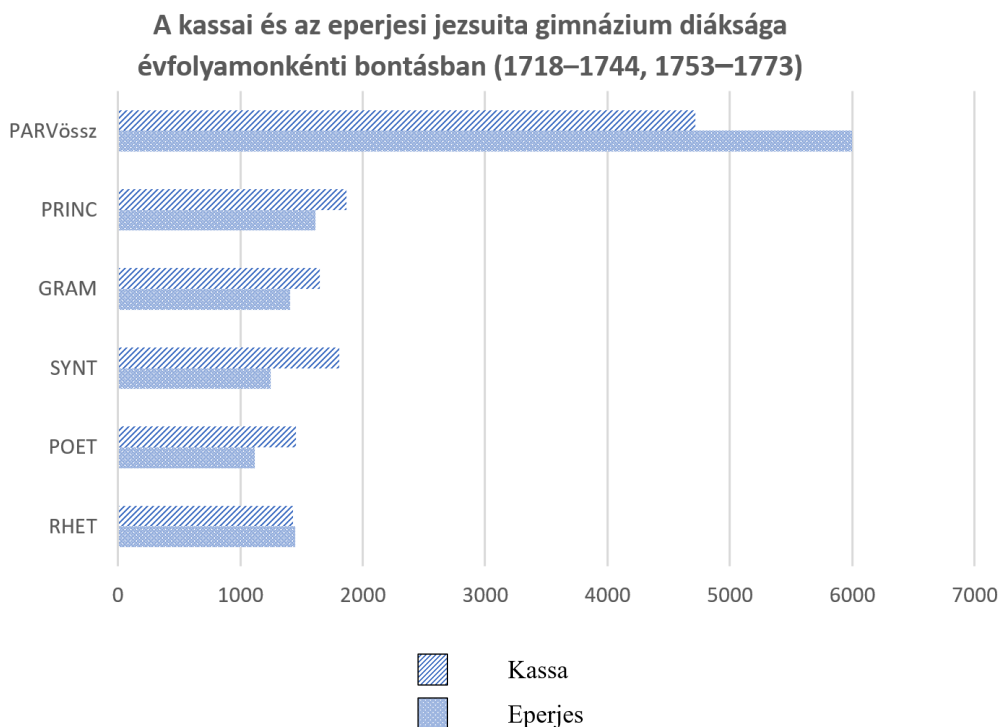
³⁵ MIHALIK 2017. 110.; RUBY 1889. 65.

³⁶ BARNÁ 1883. 41. Vö. HETS 1938. 14.

³⁷ MIHALIK 2017. 109–110.old. Kassára ld. a függelék.

³⁸ Az eperjesi adatokra: RUBY 1889. 65–67. (1718-ig a szerző csak a rend évkönyvei alapján tudott dolgozni, addig csupán összlétszámokat ad, az 1718–1773 közötti időszakról azonban már az anyakönyv alapján nyújt képet, mégpedig osztályonkénti bontásban) Vö. KÓNYA 2014. 69–70. A kassai adatokra ld. a függelék.

4720-al szemben), a grammatista és a humaniora évfolyamoknál Kassa vezetőszerere tűnik ki.³⁹ Meglepő ugyanakkor, hogy a retorikai évfolyam esetében az összes beiratkozott diákok számát tekintve Eperjes (1450 fő), ha egy hajszállal is, de megelőzte Kassát (1431 fő). Mindezt az alábbi diagram jól szemlélteti:

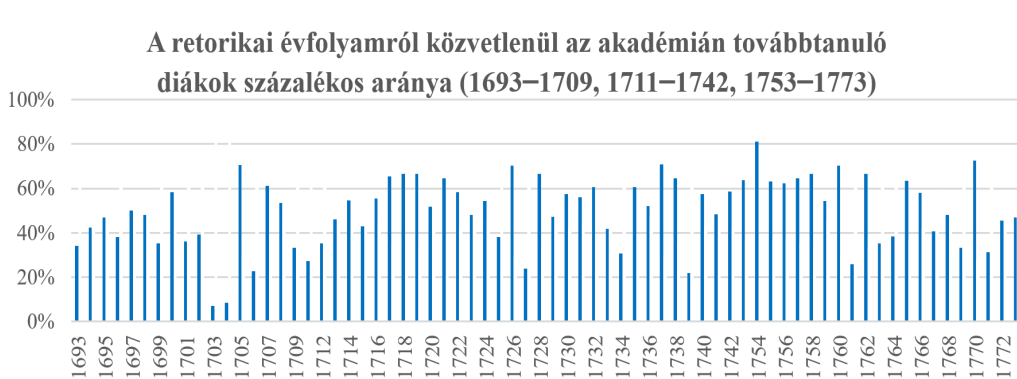

Ungvár jezsuita gimnáziumára nézve csupán elszórtan található néhány adat. Ezek szerint 1738-ban 134, 1741-ben 130, 1763–1773 között pedig átlagosan 152 diák látogatta, amivel messze elmarad Kassa és Eperjes mögött.⁴⁰

Mindezen túl a kassai jezsuita gimnázium egyértelműen az eperjesi fölé nőtt azáltal, hogy tanulói igen nagy arányban váltak közvetlenül a humaniora (poétika és retorika) sikeres elvégzése után az akadémia hallgatóivá, ami egyúttal arra is utal, hogy Kassán a gimnázium és az akadémia kis túlzással szinte „együtt lélegzett”. Ezt igen jól szemlélteti az alábbi diagram:

³⁹ A principistától a poétikai évfolyamig Kassára jártak többen az abszolút számokat nézve, a pontos számok a következőképpen néznek ki előbbi javára Eperjessel szemben: principisták: 1869, 1612, grammatisták: 1647, 1404, szintaxisták: 1808, 1246, poéták: 1453, 1116.

⁴⁰ AMBRUS-FALLENBÜCHL 1968. 191–192. Vö. forrásaival: BARNA 1883. 56–57.old. (az 1763–1773 közötti létszámadatakat Barna évfolyamonkénti bontásban közli); HETS 1938. 18.old.

A fenti (korrigálás nélküli) adatsor⁴¹ egyértelműen igazolja a kassai gimnázium és akadémia kiemelkedő regionális vonzáserejével kapcsolatos korábbi feltételezéseket. Önmagában már az abszolút továbbtanulási arány sem csekély (2123 tanulóból 1056 fő, ami mintegy 50 százalék), látható azonban, hogy hét év 7–27 százalék közötti adata (ebből négy a Rákóczi-szabadságharc időszakából, melyek közül kettő a maga 7 és 8 százalékával kirívóan alacsony) igencsak lefele húzza az átlagot. Huszonkét olyan év is volt ugyanakkor, amikor ez a szám a kifejezetten magasnak minősíthető 60 százalék fölé emelkedett. Ezek közül is messze a legnagyobb arányban, 81 százaléknyan 1754-ben iratkoztak be az akadémiára a gimnáziumi tanulmányaikat sikerrel záró diákok, de öt alkalommal találkozni a szintén kiemelkedően magas, 70–73 százalék közötti továbbtanulási aránnyal is.⁴² Ebben az esetben is lehetőség nyílik majd mindazonáltal az összképet tovább árnyaló vizsgálatok lefolytatására.

⁴¹ A diagram alapjául szolgáló adatsorok elkészítésekor természetesen nem vehettük figyelembe azokat az évfolyamokat, amelyeknél a következő évre nézve nem álltak rendelkezésre adatok. Így kénytelenek voltunk eltekinteni az 1710-es és 1743-as retorikai évfolyamtól is, míg ugyanis 1711-ben a pestis és a háborús zűrzavarok miatt Kassán nem szervezték meg az akadémiai osztályokat, 1744-ben az első akadémiai évfolyam, a logika osztály nem indult el, a matrikulában legalábbis nem találni nyomát. A százalékos továbbtanulási arányt ezen felül valamelyest torzíttja annak az összesen 59 retorikai évfolyamra járt diáknak a figyelmen kívül hagyása, akik egy évvel később iratkoztak be az akadémia első évfolyamára, illetve csak az akadémia második évfolyamától található meg a nevük a matrikulában, továbbá annak a 21 poétikai hallgatónak a hiánya, akiknek neve ugyan a következő évi retorikai évfolyamban nem található meg, azt követően azonban az akadémia elsőéves hallgatói között szerepelnek. Példának okáért az 1703-as évfolyamból a következő évben csupán 3, 1705-ben azonban további 5 diák is az akadémián folytatta tanulmányait. Az említett 59 retorikai hallgató közé tartozik az a két személy is, akik a következő évben nem induló akadémiai osztályok miatt a statisztikai szempontból „elveszett” 1710-es retorikai évfolyamnak a tagjai voltak, és csak 1712-ben iratkoztak be a logika osztályba. Rajtuk kívül voltak olyanok is, akik bár Kassán végezték a gimnáziumot, csak két vagy több év kihagyást követően később iratkoztak be az akadémia egy-egy évfolyamára, így ők a közvetlen továbbtanulás szempontjából statisztikailag nem relevánsak.

⁴² A következő évekről van szó: 1705, 1726, 1737, 1760, 1770.

AZ ADATSOROK ÖSSZEKAPCSOLHATÓSÁGA MINT TÁVLATI LEHETŐSÉG

A gimnáziumi létszámadatokkal kapcsolatos első eredmények áttekintését követően röviden érdemes még megemlékezni a kassai jezsuita gimnáziumi anyakönyvből képzett adatsoroknak más adatbázisokból, kiadott vagy akár kiadatlan forrásokból vett adatsorokkal, adatokkal való összekapcsolhatóságában rejlő távlati lehetőségekről is. Nagy mennyiség esetén ez jelenleg még igencsak fáradságos és beláthatatlanul hosszadalmas munkával járna, éppen ezért csak „eseti jelleggel” működik, azonban a technikai lehetőségek fejlődése és a gyorsuló ütemű digitalizálás belátható időn belül ezen a téren is áttörést hozhat. Az adatok összekapcsolhatóságának egyik hasznát alább három példa segítségével mutatom be.

A korábban egy szemléltető táblázatban már szereplő kőrösszegi Csáky Miklós (gróf Csáky István országbíró és Barkóczy Mária fia, Csáky Imre kalocsai érsek, bíboros öccse), előbb váradipüspök, majd kalocsai, végül esztergomi érsek esete igen jó példáját szolgáltatja annak, hogy az adatok összekapcsolhatósága útján lehetőség nyílik az adott személy akár teljes tanulmányi életútjának nyomon követésére, illetve a meglévő ismeretek némi bővítésére, korrigálására is. Az igen jelentős egyházi pályát befutó, felsőfokú tanulmányait 1716-tól a bécsi Pázmáneumban folytató Csákyról feljegyezték, hogy a humaniorát Kassán, majd Pozsonyban végezte („Humaniora absolvit Cassoviae et ultimo Posonii”),⁴³ a kassai anyakönyv azonban azt is elárulja, hogy a parvista és a grammatikai (principista, grammatista, szintaxista) évfolyamokat is egy év kihagyással – mikor is nyoma veszik a matrikulában – Kassán járta végig. Sőt a grammatista osztályt 1711-ben meg kellett ismételnie, míg a két humaniora évfolyam közül csak az 1714-es retorikai osztály beiratkozott hallgatói között találni meg.⁴⁴ A pozsonyi gimnázium matrikulájában ugyanakkor poétikai tanulmányának nem, csak a szintaxistának (1712) és a retorikának (1715) találni nyomát.⁴⁵ Példája egyébként tipikusnak tekinthető, az iskolák közötti átjárás ugyanis jellemző volt a korban, ellenben ritkábban fordult elő, hogy egy diák egy gimnáziumban járta volna végig az összes évfolyamot.⁴⁶

Természetesen nem Csáky Miklós volt az egyetlen, aki kassai gimnáziumi tanulmányait követően a nagyhírű bécsi papnevelőben folytatta tanulmányait, ezt a tényt azonban sajnos csak a Sáros vármegyei Eperjesről származó, 1737–1740 között a Hétszemélyes Tábla köznemesi ülnökei között helyet foglaló kellemesi Melczer Mózes esetében jegyezte fel az anyakönyv.⁴⁷ Az ő példája másrésztől szerencsésnek is minősíthető, hiszen a különféle adattárak révén immár teljes tanulmányi pályája kirajzolódik. Melczer 1693–1699 között a parvista maiortól a retorikáig az összes gimnáziumi évfolyamot végigjárta Kassán, a retorikát 1699-ben ismételnie

⁴³ FAZEKAS 2003. 196–197.

⁴⁴ AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. Helyes sorrendben: 61r., 65r., 67v., 69r., 70r., 66v.

⁴⁵ (Czaki / Czaky de Kereztezh, Nicolaus), az 1715-ös év mellett a következő megjegyzéssel: „Discessit ad clericatum Viennam.”
https://library.hungaricana.hu/en/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_3_Pozsony/?pg=429&layout=s&query=czaky,
Hozzáférés: 2020.06.24. 16:21.

⁴⁶ KÖKÉNYESI 2018. 286.

⁴⁷ A Hétszemélyes Táblán elfoglalt helyére: SEBŐK 2012. 28., 39.. Felsőfokú tanulmányaival való összekapcsolására: SEBŐK 2016, 951, 963.

kellott.⁴⁸ Melczer ezután a Nagyszombati Egyetemre került, ahol 1701-ben filozófia baccalaureusi fokozatot szerzett.⁴⁹ A magiszteri fokozatra 1703 során már mint a Pázmáneum növendéke tett szert, ahol 1702-ben fizikát, 1703-ban metafizikát tanult, sőt 1704-ben az első éves teológiai tanulmányokat is megkezdte.⁵⁰

Harmadik karriertípust jelenít meg Donatus Chvatalides példája, aki a matrikula tanúbizonysága szerint 1711–1715 között, a grammatikaitól a retorikai évfolyamig Kassán végezte gimnáziumi tanulmányait (a szintaxist 1713-ban megismételve), majd 1716-ban az akadémia logika, 1717-ben pedig fizika osztályának hallgatója volt.⁵¹ Chvatalides mindemellett 1711-ben a katolikus vallásgyakorlat, a barokk kegyesség elmélyítése céljából létrehozott helyi diáktársulatnak, a Mária-kongregációnak is tagja lett.⁵² Az egyetemi fokozatszerzés esetében minden jel szerint elmaradt, amelynek háttérében karrierje megindulása állhat. 1718 októberében ugyanis már mint a Magyar Udvari Kancellária létszámfeletti alkalmazottja, járulnok („supernumerarius accessista”) tűnik fel, majd évekkel később, 1723 tavaszától egészen 1734 őszén bekövetkezett haláláig a hivatal egyik kancellista írnoka, jegyzője („notarius et cancellista”).⁵³

AZ ELŐRELÉPÉS TOVÁBBI LEHETSÉGES ÚTJAI

A kassai jezsuita gimnáziumi anyakönyv esetében tehát összességében kijelenthető, hogy a győri, pozsonyi és nagyszombati matrikulákhoz képest jelentősen korlátozottabb mértékben lesz lehetőség mélyelemzésekre, inkább részeredmények várhatóak majd. A gimnáziumba beiratkozott diákok évfolyamonkénti bontásán alapuló összehasonlító elemzéseken túl vizsgálható például a Szepesi Kamara tisztviselői kara⁵⁴ és az iskola közötti kapcsolat, továbbá a felső-magyarországi nemesi családok iskoláztatási stratégiája, illetve e familiák Kassán végzett tagjainak karrierlehetősége.⁵⁵ A vizsgálandó diákok körét a későbbiek során tovább bővítheti majd adott esetben egy, a felső-magyarországi városok tisztviselői karának tagjait tartalmazó adatbázis elkészülte is. Kassa esetében az 1500–1700 közötti évekre nézve rendelkezünk

⁴⁸ AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. 4r., 7v., 11v., 17r., 23r., 29r., 34v. A megjegyzést ld. az 1697-es évnél, ahol Melczer a poétikai osztály diákjai között található meg: „Factus Ruber, dein Pazmanista demum meritus.”

⁴⁹ BOGNÁR – KISS – VARGA 2002. 231.

⁵⁰ FAZEKAS 2003. 172.

⁵¹ AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. Helyes sorrendben: 70r., 70v., 72r., 66v., 74v., 76r., 77v.

⁵² Ld. az 1716-tól kettévált társulat albumát: SVKK RMK 216 *Album Sod. Mai.* II. zv. (az oldalszámozás nélküli albumon belül ld. a „Nomina domini sodalium scholasticorum Cassoviae promotorum” című részben, a D betűs keresztnevűek között)

⁵³ Kancelláriai pályájához az adatokat Fazekas István bocsátotta nagylelkűen rendelkezésemre, amelynek forrásaként a következő jelzetű kézirat szolgált: ÖStA HHStA HS B1 794.

⁵⁴ 1693–1698 között Kassán végezte el például a parvista maiortól a retorikáig az összes évfolyamot a Szepesi Kamara adminisztrátori (azaz a szerv élén álló) tisztségét 1729-től 1739 utánig betöltő Fischer Mihály, miként az kiderül az 1694-ben a principista osztályban a neve mellett olvasható bejegyzésből is: „Administrator Camerae Scepusiensis.” Tanulmányaira: AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. 4r., 7v., 11v., 17r., 22v., 28v. A Szepesi Kamara hivatalnokai esetében kiindulási pontként szolgálhatnak: FALLENBÜCHL 2002; FALLENBÜCHL 1967; GECSÉNYI – GUSZAROVA 2003.

⁵⁵ A karrierlehetőségek vizsgálatára nézve módszertanilag némi támpontot adhat például: FEDERMAYER 2018.

adatsorokkal a H. Németh István által közzétett, a város bíráit, belső és külső tanácsosait tartalmazó archontológiája révén,⁵⁶ a 18. századi tisztviselők jegyzékének összeállítása és publikálása ugyanakkor még várat magára. Érdeemes lehet majd esetleg a gimnáziumi évfolyamok közötti átjárásokat is vizsgálni. Reményeink szerint némileg áthidalhatóak lesznek bizonyos hiányosságok egyéb kiegészítő források bevonásával is. Ezek közül is kiemelendő a Fallenbüchl Zoltán által publikált, a maga nemében nagy forrásértékkel bíró 1738/39. évi országos diákösszeírást tartalmazó kötet.⁵⁷ A kéziratos, kiadatlan források közül elsősorban a kassai Mária-kongregáció albumának bizonyos szempontok szerinti feldolgozása szolgálhat majd újabb tanulságokkal,⁵⁸ mellette reményeink szerint a kassai jezsuita kollégium *Diariuma* és az *Annuae*-ja, valamint a Kisdianum protokolluma szintén tartalmazhat a gimnáziumi diáksággal kapcsolatos értékes kiegészítő információkat.

FÜGGELÉK

A kassai jezsuita gimnáziumba beiratkozott diákok száma évfolyamonkénti bontásban (1693–1744, 1753–1773)⁵⁹

Tanév	RHET	POET	SYNT	GRAM	PRINC	PARVmai	PARVmin	PARV3	PARV4	PARV5	Összlétszám
1693	50	31	30	22	18	32	0	0	0	0	183
1694	33	30	34	16	32	18	0	0	0	0	163
1695	49	45	32	28	31	29	24	22	46	0	306
1696	50	35	39	29	25	36	25	26	41	0	306
1697	44	43	33	25	41	44	42	40	29	0	341
1698	48	33	28	34	39	44	31	30	0	0	287
1699	34	42	36	36	46	30	21	20	20	0	285
1700	24	34	26	39	36	38	32	23	25	0	277
1701	36	27	48	37	36	37	38	29	60	0	348
1702	28	36	34	32	40	45	25	23	24	0	287

⁵⁶ H. NÉMETH 2006.

⁵⁷ FALLENBÜCHL 1985.

⁵⁸ A Mária-kongregáció kétkötetes albumának gimnáziumi diákokra vonatkozó része esetében az adatbeviteli szakasz már megtörtént. A többletadatok közül elsősorban a tanulmányaikat nem Kassán megkezdő diákok esetében lehet majd elvégezni kohorszselemezéseket, minthogy nevük mellé az esetek igen nagy hányadában előző iskoláikat is beírták. SVKK RMK 216 *Album Sod. Mai. II. zv.*

⁵⁹ Az osztályok rövidítésének feloldásai: RHET = rhetores, POET = poetae, SYNT = syntaxistae, GRAM = grammatastae, PRINC = principistae, PARVmai = parvistae maiores, PARVmin = parvistae minores, az alsóbb, igény szerint megszervezett, különféle, ingadozó elnevezésekkel illetett osztályok = PARV3, PARV4, PARV5

1703	42	31	40	40	36	40	16	22	51	0	318
1704	12	8	9	9	17	12	13	13	34	0	127
1705	17	18	26	19	24	23	21	19	20	0	187
1706	22	22	27	29	19	21	21	17	21	0	199
1707	36	20	16	20	20	19	10	11	0	0	152
1708	30	21	31	27	23	23	18	19	0	0	192
1709	24	25	24	25	16	29	20	22	0	0	185
1710	20	11	22	16	13	26	14	17	0	0	139
1711	11	6	12	13	8	14	7	5	0	0	76
1712	17	22	22	12	23	15	16	15	0	0	142
1713	26	13	22	31	17	23	27	24	0	0	183
1714	22	25	33	21	30	34	16	17	18	0	216
1715	28	23	30	27	29	22	0	0	0	0	159 ⁶⁰
1716	27	22	32	33	20	23	15	0	0	0	172 ⁶¹
1717	29	33	34	28	24	24	31	26	20	0	249
1718	24	36	35	26	21	44	27	24	30	0	267
1719	36	25	28	31	37	24	16	6	0	0	203
1720	31	33	32	31	27	24	30	22	27	12	269
1721	31	35	31	23	29	38	28	26	26	0	267
1722	24	25	35	32	42	34	19	34	17	0	262
1723	25	29	39	46	39	24	27	51	40	0	320
1724	35	23	46	31	25	28	45	45	0	0	278
1725	21	30	39	16	48	30	32	36	15	0	267
1726	27	36	29	40	37	39	41	39	34	0	322
1727	21	31	33	22	33	38	41	47	8	0	274
1728	30	31	37	36	33	34	50	83	0	0	334
1729	34	31	30	31	35	44	33	46	0	0	284
1730	33	24	36	32	31	46	33	22	0	0	257
1731	34	28	34	34	47	35	34	22	11	0	279
1732	33	22	34	42	39	57	42	38	0	0	307
1733	36	32	43	41	40	38	37	59	0	0	326

⁶⁰ A parvистae maior osztálynál olvasható diákok nevét követően az összeíró megjegyzése szerint: „Reliqui parvистae desiderantur. Hic autem descriptorum huius anni universim studiosorum est summa 244.” A matrikulában feljegyzett akadémiai és gimnazista tanulók összlétszáma valójában 252 fő.

⁶¹ A parvистae minor osztálynál olvasható diákok nevét követően az összeíró megjegyzése szerint: „Reliqui desiderantur. Descriptorum huius anni studiosorum summa est 290.” Az anyakönyvben feljegyzett akadémiai és gimnáziumi tanulók összlétszáma valójában egészen pontosan 291 fő.

1734	36	33	45	32	36	27	66	33	0	0	308
1735	38	26	Ø ⁶²	Ø ⁶³	25	40	56	21	15	0	221
1736	23	29	33	27	42	31	46	22	18	0	271
1737	24	23	35	42	33	41	31	37	0	0	266
1738	17	24	39	23	34	28	38	19	0	0	222
1739	23	42	29	31	36	45	40	38	0	0	284
1740	40	20	35	33	38	36	48	30	15	5	300
1741	31	27	36	49	38	44	51	33	16	8	333
1742	29	23	25	29	54	40	60	65	20	6	351
1743	26	21	40	35	38	27	75	61	9	0	332
1744	21	22	35	27	28	46	73	55	0	0	307
1753	22	25	39	36	35	49	73	43	0	0	322
1754	21	27	43	39	46	58	16	0	0	0	250
1755	38	34	45	40	46	69	0	0	0	0	272
1756	37	37	37	46	52	39	0	0	0	0	248
1757	31	27	42	39	31	37	0	0	0	0	207
1758	33	32	45	35	39	56	0	0	0	0	240
1759	35	32	27	38	44	40	7	0	0	0	223
1760	27	26	39	37	36	61	0	0	0	0	226
1761	27	34	50	22	40	62	7	0	0	0	242
1762	21	41	31	38	44	59	9	0	0	0	243
1763	37	30	35	41	44	66	6	0	0	0	259
1764	26	30	40	40	57	58	8	0	0	0	259
1765	30	29	43	44	54	70	8	0	0	0	278
1766	31	40	45	53	58	53	13	0	0	0	293
1767	37	29	61	54	38	51	0	0	0	0	270
1768	25	43	52	33	52	54	0	0	0	0	259
1769	33	34	50	32	27	52	0	0	0	0	228
1770	40	32	58	29	50	37	0	0	0	0	246
1771	32	48	37	46	43	40	0	0	0	0	246
1772	33	29	41	38	30	39	0	0	0	0	210
1773	32	33	35	25	38	33	0	0	0	0	196
Összesen:	2190	2109	2528	2295	2531	2766	1749	1497	710	31	18407

⁶² A szintaxista tanulók névsora nem található meg az 1735-ös évnél.

⁶³ A grammatista tanulók névsora nem található meg az 1735-ös évnél.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

AMK = *Archív mesta Košice [Kassa Város Levéltára]*

Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. = *Catalogus Studiosorum Almae ac Episcopalis Academiae Cassoviensis Societatis Iesu ab anno MDCLXXXIII.*

SVKK = Štátna vedecká knižnica v Košiciach [Kassai Állami Tudományos Könyvtár]

RMK 216 *Album Sod. Mai.* = *Album Sodalitatis Maioris Studiosorum sub titulo Beatissimae Virginis Mariae Elisabeth visitantis erectae et confirmatae Cassoviae in Academico S. J. Collegio. Anno a partu Virginis MDCCXVI., II. zv.*

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E 152 Irreg. Coll. Cass. = Magyar Kamara Archivuma, Acta Jesuitica, Irregistrata, Collegium Cassoviense, 203. d. 4. t. 9.

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv

HS = Handschriftensammlung, Bl 794.

INTERNETES ADATBÁZISOK

JEZSUITA GIMNÁZIUMOK DIÁKJAI (17–18. SZÁZAD)

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/
Hozzáférés: 2021.06.16. 12:23.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ALBERT DÁVID (2005): *Székeljudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem régi magyar irodalom tanszék. (Fontes Rerum Scholasticarum 8.)

AMBRUS-FALLENBÜCHL ZOLTÁN (1968): Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. In Ember Győző (szerk.): *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966.* Budapest, KSH Könyvtára, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. 175–239.

BARNA MIHÁLY (1883): Az ungvári kir. kath. főgymnasium története. In: *Az ungvári kir. kath. főgymnasium értesítője az 1882–1883. tanévről.* Ungvár, s.n.

3–57.

BOGNÁR KRISZTINA – KISS JÓZSEF MIHÁLY – VARGA JÚLIA (2002): *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 25.)

BŐÖR ROLAND (1996): A kassai jezsuita egyetem, 1660–1773. In Mészáros István et.al. (szerk.): *Győri iskolatörténeti millennium '96: Tanulmánykötet*. Győr, Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola. 142–150.

BURA LÁSZLÓ (1994): *Szatmári diákok 1610–1852*. Szeged, József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalom tanszék. (Fontes Rerum Scholasticarum 5.)

DUROVICS ALEX – KÓNYA PÉTER (2015): *Az eperjesi kollégium felsőfokú hallgatói 1667–1850. Študenti vyšších tried Prešovského Kolégia 1667–1850*. Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat 11.)

FALLENBÜCHL ZOLTÁN (1967): A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények*. 38. évf. 2. sz. 193–236.

FALLENBÜCHL ZOLTÁN (1985): *Az 1738/39. évi országos diákösszeírás*. Budapest, OSZK.

FALLENBÜCHL ZOLTÁN (2002): *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó. (Nemzeti Téka)

FARKAS RÓBERT (1895) *A kassai kath. főgymnasium története*. In *A jászóvári prémontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–1895. iskolai évről*. Kassa, s.n. 1–224.

FARKAS RÓBERT (1901): Kassa régi egyeteme. In *A kassai egyetem. Emlékkönyv*. Kassa, s.n. 33–63.

FAZEKAS ISTVÁN (2003): *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.)

FAZEKAS ISTVÁN – KÁDÁR ZSÓFIA – KÖKÉNYESI ZSOLT (2020): *A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773)*. I–II. köt. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon I.)

<https://eleveltar.jezsuita.hu/en/node/1368>, <https://eleveltar.jezsuita.hu/en/node/1371>
Hozzáférés: 2021.06.16. 12:36.

FAZEKAS ISTVÁN et.al. (2020): Jezsuita gimnáziumok diáksága három jezsuita gimnázium, a győri, a pozsonyi, a nagyszombati gimnáziumok példáján. In Kónya, Peter – Kónyová, Annamária (Ed.): *Cirkev a náboženstvo v Uhorsku v ranom novoveku. Egyház és vallás a korai újkor Magyarországon*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. 403–418.

FEDERMAYER, FREDERIK (2018): A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában. *Történelmi Szemle* 60. évf. 2. sz. 215–236.

FISCHER, KARL A. F. (1985): Die Kaschauer und Tyrnauer Jesuiten-Universitäten im 17. und 18. Jahrhundert. Namenlisten der Professoren. *Ungarn-Jahrbuch*. Bd. 15. 117–185.

GALLI KATALIN – PAVERCSIK ILONA (1983): Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981*. Budapest, OSZK. 309–377.

GECSÉNYI LAJOS – GUSZAROVA, TATJANA (2003): A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között. *Századok* 137. évf. 3. sz. 653–672.

HECKENAST GUSZTÁV (2005): *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. S. a. r., kieg. és az előszót írta: Mészáros Kálmán. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.)

HEILAUF ZSUZSANNA (2018): A kassai jezsuita egyetem és hallgatósága. In Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos (szerk.): *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete. (Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 15.) 67–79.

HETS J. AURELIÁN (1938): *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma, s.n. (Pannonhalmi füzetek. Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 38.)

H. NÉMETH ISTVÁN (2006): *Kassa város archontológiája. Birák, belső és külső tanács 1500–1700*. Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány. (Fons Könyvek 3.)

H. NÉMETH ISTVÁN (2014): A kassai rekatolizáció városi polgárságot érintő kérdései. In: *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából. Sárospatak, 2013. október 3–4.* Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény. (Folia Collecta II.) 76–106.

JAKÓ ZSIGMOND (1979): *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, Kriterion.

KÁDÁR ZSÓFIA (2014): Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). *Századok* 148. évf. 5. sz. 1229–1272.

KNAPP ÉVA (1995): Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században. *Századok* 129. évf. 4. sz. 791–814.

KNAPP ÉVA (2007): Vallásos társulatok Kassán a XVII – XVIII. században. In HIŠEM, CYRIL – ELIÁŠ, ŠTEFAN – FEDORKOVÁ, DÁŠA (Ed.): *350. výročie Košickej univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007*. Košice, Vydavateľstvo Michala Vaška – Teologická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku. 25–38.

KÓNYA PÉTER (2014): Jezsuiták Eperjesen 1673–1773. In: *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából. Sárospatak, 2013. október 3–4.* Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény. (Folia Collecta II.) 63–75.

KÖKÉNYESI ZSOLT (2018): A pozsonyi jezsuita gimnázium diáklétszám-változásai a 17–18. században. *Történelmi Szemle* 60. évf. 2. sz. 283–298.

LUKÁCS, LADISLAUS (1990–1995): *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.* Tom. III–XI. Romae, Institutum Historicum S. I.

MIHALIK BÉLA VILMOS (2017): *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)

MOLNÁR ANTAL – SIPTÁR DÁNIEL (2011): Egyetem volt-e a „kolozsvári Báthory-egyetem”? *Acta Historiae Litterarum* 30. évf. 345–363.

- RUBY JÓZSEF (1889): Az eperjesi kir. kath. főgymnasium története alapításától a jezsuita-rend eltörléséig (1673–1773). In *Az eperjesi kir. kath. főgymnasium 1888–1889. tanévi értesítője*. Eperjes, s.n. 1–67.
- SASFI CSABA (2013): *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest, Korall. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák, 4.)
- SASFI CSABA (2014): Reprodukció és mobilitás. A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban. *Korall* 15. évf. 56. sz. 96–117.
- SEBŐK RICHÁRD (2012): Hivatali pályafutások a 18. századi királyi kúrián. In Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. [Budapest], ELTE Eötvös Kiadó. 15–50. (Talentum Sorozat 8.) https://www.eltereader.hu/media/2013/04/08_Szijarto_Szucs_opt.pdf Hozzáférés: 2021.06.16. 17:35.
- SEBŐK RICHÁRD (2016): Professzionalizáció az igazságszolgáltatásban a 18. században. A Királyi Kúria köznemes bírának példáján. *Századok* 150. évf. 4.sz. 945–965.
- SZABÓ ADORJÁN (1909): A kassai jezsuiták viszontagságai a Rákóczi-korban. In *A jászóvári premontrei kanonokok kassai főgimnáziumának jelentése az 1908–1909. iskolai évről*. Kassa, s.n. 13–56.
- SZEKÉR BARNABÁS (2010): A pesti piarista gimnázium és a nemesség az iskola első anyakönyvének tükrében. In Forgó András (szerk.): *A piarista rend Magyarországon*. Budapest, Szent István Társulat. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 6.) 281–307.
- SZEKÉR BARNABÁS (2014): Reformok és hanyatlás? Középkispolai diáklétszám-változások a 18. században a pesti piarista gimnázium példáján. *Korall* 15. évf. 56. sz. 5–26.
- SZÖGI LÁSZLÓ (1995, szerk.): *Régi magyar egyetemek emlékezete. Memoria universitatum et scholarum maiorum regni Hungariae 1367–1777. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- SZÖGI LÁSZLÓ (2007a): A peregrináció-kutatás eredményei a magyarországi történetírásban. *Acta Papensia*. 7. évf. 1–2. sz. 143–154.
- SZÖGI LÁSZLÓ (2007b): *Jezsuita egyetemalapítási kísérletek a 16–17. századi Magyarországon és Kassa részvétele a magyar egyetemjárásban*. In HIŠEM, CYRIL – ELIÁŠ, ŠTEFAN – FEDORKOVÁ, DÁŠA (Ed.): *350. výročie Košickej univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007*. Košice, Vydavateľstvo Michala Vaška – Teologická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku. 58–65.
- SZÖGI LÁSZLÓ (2017a): Egy évszázados adósság – A Magyar Értelmiségi Adattár (Repertorium Academicum Hungaricum) előkészítése. *Gerundium*. 8. évf. 3. sz. 149–172.
- SZÖGI LÁSZLÓ (2017b): A magyarországi egyetemtörténet-írás eredményei és feladatai. *Per Aspera ad Astra* 4. évf. 1–2. sz. 166–184. <https://doi.org/10.15170/PAAA.2017.04.01-02.09>
- TONK SÁNDOR (1994): *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalom tanszék. (Fontes Rerum Scholasticarum 6.).
- WICK BÉLA (1941): *Kassa története és műemlékei*. Kassa, s.n.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ (2014): Az információtörténelem mint „Big History”. *Világtörténet*. 36. évf. 1. sz. 5–26.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ (2018): Nagy adat és digitális történelem: egy izgalmas házasság múltja, jelene és jövője. *Magyar Tudomány* 179. évf. 5. sz. 668–682. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.5.10>

SZÁSZ GÉZA

szaszgeza@gmail.com

egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar)

Statisztika-e az útleírás?

Is the travelogue statistics?

ABSTRACT

In the French philosophical works devoted to the theme of travel during the second half of the 18th century, we note the persistence of reflection on the questions to be asked of the inhabitants of the countries visited. Several times, models accompany him. This phenomenon is inseparable from the development of French statistical thought and the perceptible „exploratory fever” of the last years of the Ancien Régime. The study reconstructs the process going from Diderot’s propositions to Volney’s Statistical Questions and to the descriptive statistics initiatives of the Napoleonic era. As it turns out, lists of questions form the basis of observation and description each time. This provides us with a very important detail to understand the recognition processes of the turn of the 18th-19th centuries.

KEYWORDS:

travel writing, France, 18th-19th centuries, questions for travelers, statistics

DOI 10.14232/belv.2022.2.11

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Szász Géza (2022): Statisztika-e az útleírás? *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 160–172.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

KÖZELÍTÉS

Címadásunk és benne foglalt problémafelvetés információ-történeti szempontból való megközelítése első látásra talán kissé merésznek tűnhet, szeretnénk azonban hangsúlyozni azt, hogy az elmúlt bő húsz évben végzett kutatások, nevezetesen Magyarország francia forrásokban történő reprezentációjának vizsgálata során a statisztikai szempontokat is mérlegelő megközelítés többé-kevésbé elkerülte a kutatók figyelmét¹. Ugyanakkor a kérdés minden eddiginél célirányosabb tárgyalásával a korábban már publikált eredmények mellett is új megvilágításba helyezhetők az útleírás dokumentum-jellegéről és -értékéről eddig formált megállapítások.²

Vizsgálatunk kiindulópontját a francia felvilágosodás korának az utazással és az útleírással kapcsolatban megfogalmazott, a szakirodalom által a 20. század utolsó éveiben érdemben is tárgyalat percepciója jelenti.³ Eszerint Denis Diderot Hollandiai utazás című munkájával új megvilágításba kerül az útleírás: az útiélmények és benyomások (vagyis a kaland) heterogén, néha szervezetlen bemutatásából szigorú szempontok alapján megalkotott országleírássá kell válnia, elemezhető adatokat szolgáltatva. Noha ekkor még az adatok jellegét illetően inkább csak utalásokat találunk, egyértelművé válik egy másik elem: az utazónak előre összeállított kérdéssor alapján kell megszerveznie a bemutatásra kerülő információk beszerzését. Ez az újkeletű dokumentarista tradíció a 18. század utolsó éveiben és a 19. század elején követőkre talál a szellemi és politikai elit tagjai között, aminek talán legfontosabb eredménye a megfigyelési szempontok egységesítése, illetve a beszerzett és közölt adatok összemérhetősége lesz. S noha a politika és a közigazgatás végül a vártnál kevesebb figyelmet szentel a módszernek és az eredményeknek (egyesek egészen a 19. végéig feledésbe merülnek), ambíciózus intellektuális kísérletnek lehetünk tanúi: a forradalmi és napóleoni Franciaország igyekszik minél több ismeretet (ha úgy tetszik, adatot) felhalmozni saját magával és Európával kapcsolatban.⁴ A nyilvánvaló politikai, gazdasági, pénzügyi és igazgatási motivációk mellett a jelenségnek van „ideologikus” tartalma is: a világ megismerésének új, a forradalom által implikált politikai és külkapcsolati koncepcióba illeszkedő, általános érvényű eszközt kívánják megalkotni.

A tanulmány keretében vizsgált korpuszt alapvetően öt forrás alkotja: Diderot már említett műve mellett Horace-Bénédict de Saussure, Utazás az Alpokban című munkájának előszava, Constantin-François Volney statisztikai kérdőíve 1795-ből, Joseph-Marie de Gérando Módszertani észrevételei 1800-ból, valamint Marcel de Serres 1814-ben megjelent statisztikai leírása Ausztriáról. Vizsgálatuk révén támpontokat kapunk a – több esetben csak implicit módon létező – kérdéslisták kialakulásának és fejlődésének megértéséhez, illetve feltárul előttünk a 18-19. század fordulójának adatkultúrájának egy szelete.

¹ KÖVÉR 2016; SZÁSZ 2016; HOREL 2021.

² SZÁSZ 2016.

³ BOURGUET 1997.

⁴ BOURGUET 1989.

MEGFIGYELÉSI TANÁCSOK, AVAGY A „LISTA MÁMORA”

Amennyiben Diderot 1773-1774-es utazása által inspirált, a szerző által 1780-ban átdolgozott, de nyomtatásban csak 1784-ben bekövetkezett halála után megjelent Hollandiai Utazás című munkáját vesszük górcső alá,⁵ szembetűnő az útleírás addigi eljárás módjával történő szakítás: a fizikai értelemben is megvalósult utazás (és annak útvonala) csak a szöveg igen kis részében adja az útleírás keretét; inkább a korabeli Egyesült Tartományok fejezetekre tagolt bemutatását olvashatjuk. Ráadásul a műben nem az utazás kronológiája vagy útvonala a szöveg fő szervező eleme: a tartalmi elemeket illetően sokkal könnyebben tájékozódhatunk a fejezetcímek (pl. Az orvos vagy Az államférfi) segítségével.⁶ A mű formabontó és műfajalakító jellegével – az általa írottak alapján – teljesen tisztában lévő Diderot külön elméleti-módszertani bevezetőt illesztett kéziratára elé, melyben egyrészt felvázolja a *hasznos utazás* mibenlétét, illetve meghatározza, milyen megfigyelési és szövegalkotási eljárásokat kell követnie az utazónak, hogy munkája autentikus legyen, s ezzel véget lehessen vetni az útleírásokban közölt információk iránti – egyébként igen erőteljes – bizalmatlanságnak.⁷

Milyen adatfelvételt javasol Diderot? Amennyiben a szerző tanácsait követi, az utazónak immár nem is annyira a szemével kell megfigyelnie a bejárt vidéket, s még kevésbé útiélményeit, benyomásait összegezni. Felkészülten, az országról-vidékről addig hozzáférhető információk birtokában szakspecifikus kérdéseket kell feltenni a helyieknek, s a kapott válaszokat lejegyezni; majd a begyűjtött adatok alapján – ideális esetben – elfogulatlanul kell nyilatkozni az országról, annak földrajzi, gazdasági adottságairól, társadalmi és politikai életéről: „Nem kell sokáig egy helyben tartózkodnia, és sok tévedéstől is megkíméli magát, amennyiben a helyben lakó művelt és tapasztalt embereket kérdezi a megismerni kívánt dolgokról. A különböző társadalmi helyzetű emberekkel való beszélgetés néhány óra alatt több ismeretet nyújt, mintha tíz évig ugyanott tartózkodna és megfigyeléseket végezne. Az orvos elmondja a levegőről, a talajról, a vízről, a termőföld adományairól, a fémekről, az ásványokról, a növényekről, a családi életéről, az erkölcsökről, az étkezésről, az emberek jelleméről, vérmérsékletéről, szenvedélyeiről, bűneiről és betegségeiről mindazt, amit az államférfi nem is tud. Az államférfi viszont olyan ismereteket tud nyújtani a kormányzati rendszerről, melyeket hiába is kérdeznénk az orvostól.”⁸

Noha Diderot nem közöl konkrét kérdéssort, a bevezetőben szereplő ajánlásokból, illetve a mű főszövegének struktúrájából kikövetkeztethető az az elvárás, miszerint az utazó felkészülésének részét képezi olyan lista (ha tetszik kérdőív) megalkotása, melynek segítségével adekvát módon szerezhet be információkat. Eme implicit lista sajátossága, hogy nem általános érvényű – vagyis minden partner esetében felhasználható – kérdéseket tartalmaz, hanem a „célszemély” („interjúalany”) szaktudásához adaptálja azokat.

A „jó megfigyelés” kihívásához kapcsolódóan érdemes megemlítenünk Horace-Bénédict De Saussure francia-svájci természettudós Alpokban tett utazásait összegző könyvének előljáró beszédét. Az először 1779-ben (tehát még Diderot életében, a Hollandiai utazás kiadását megelőzően) megjelent, magvas történeti és erkölcsfilozófiai fejtegetéseket is tartalmazó írás tartalmaz

⁵ GELLÉRI 2016.

⁶ KOVÁCS 2009.

⁷ DIDEROT 2013.

⁸ DIDEROT 2013. 100. (A tanulmányban szereplő valamennyi idézet a saját fordításunk.)

egy, az utazás során elvégzendő feladatokra vonatkozó utalást: „Elővigyázatosságból (és – azt hiszem – igen hasznos módon) minden utazás esetében elkészítettem az utazás céljául szolgáló kutatások rendszeres és részletes menetrendjét. Mivel a geológus általában utazás közben végzi megfigyeléseit és vizsgálódásait, a legkisebb figyelmetlenség esetleg örökre megfoszthatja egy-egy érdekes dologtól. Ám még ha figyel is, oly sok és változatos dologgal kell foglalkoznia, hogy abból egy-egy könnyen elmaradhat. Így például egy fontosnak tűnő megfigyelés leköti teljes figyelmét, s elfeledteti vele a többit. Máskor a rossz idő elkedvetleníti, a fáradtság miatt gondolatai máshol kalandoznak, s a mindebből következő hanyagság később megbánást szül, s gyakran arra kényszerülünk, hogy visszaforduljunk. Ehelyett elég időnként egy-egy pillantást vetni a tennivalók listájára, s egyből eszünkbe jut az összes elvégzendő kutatás. Tennivalóim először szűk körű listája gondolkodásom fejlődésével párhuzamosan kitágult és tökéletesebbé is vált.”⁹

Noha Saussure még nem a *lista* („liste”), hanem a francia nyelvben az előbbinél néhány évtizeddel (1535 vs. 1567) korábban meghonosodott – és tudóshoz egyébként is jobban illő - *teendők* („agenda”) szót használja, a hozzá fűzött kommentár egyértelművé teszi, hogy ezt a checklist (csúnya magyarsággal: „csekklista”) jelentésével ruházhatjuk fel. Sajnálatos módon a szerző nem közli ezt a listát.

Az előbb említett, minden újszerűségük mellett is erőteljes kutatói dedukcióra kényszerítő munkáknál jóval nyilvánvalóbb Constantin-François Volney 1795-ös kérdéssorának statisztikai és uniformizált jellege. Ráadásul ezt teljes terjedelmében ismerjük is.¹⁰

A Direktórium korában fontos oktatás- és kultúrpolitikai beosztásokat is betöltő, sokoldalú műveltséggel és komoly utazói és útleírói múlttal is rendelkező Volney a francia külügyminisztérium felkérésére készítette el utazási segédletét. A munka előszavában jelzi, hogy az nem teljesen saját alkotás, hanem Berchtold Lipót osztrák gróf és híres filantróp 1789-ben Londonban angol nyelven megjelent – és univerzális utazási segédletnek szánt – kérdéssorának¹¹ átdolgozott változata. Miért vált szükségessé külön kérdéssor elkészítése francia használatra, és mi volt, mi lehetett a francia külpolitika irányítóinak célja egy ilyen segédlet elkészíttetésével? Ismét az előszó tanúsága szerint Franciaország külhoni képviselőit (ágenseit) kívánták ezzel segíteni, hiszen ők feladatuk kapták, hogy a kötelező teendők ellátása mellett statisztikai szempontok mentén térképezzék fel az állomáshelyükül szolgáló országokat, mégpedig azok bejárása révén. A kőztársasági kormány pedig gondot fordított arra, hogy az utazók ne a saját elképzeléseik szerint összeállított (és így szükségszerűen heterogén eredményhez vezető) kérdésekre, hanem egy központi kidolgozott és egységesített kérdéssorra kapott válaszok segítségével mutassák be az adott országot. A kérdések egységesítése magától értetődően együtt jár az országleírások struktúrájának uniformizálásával, ami nagy mértékben megkönnyíti az adatok kezelését. A mű statisztikai jellegét és inspirációját már címe is jelzi: *Questions de statistique à l'usage des voyageurs*.

Milyen természetű kérdéseket kellett feltenni? A kérdéssor áttekintése és a kérdések csoportosítása felvilágosítást ad arra nézve is, hogy a Direktórium kormányának információéhségét milyen típusú felvilágosításokkal lehetett csillapítani, illetve, hogy a kor francia statisztikai gondolkodása számára mi számított lényeges adatnak.¹²

⁹ SAUSSURE 1998. 31–32.

¹⁰ VOLNEY 1989.

¹¹ GELLÉRI 2016.

¹² HORVÁTH 1981.

Volney 135 kérdést sorol fel, melyeket két nagy csoportra oszt. Amennyiben a ma használatos fogalmak szerint kívánjuk ezeket értelmezni, az első nagy egység leginkább a természet-földrajzi jellemzőkkel foglalkozik (pl. éghajlat, ásványkincsek), míg a másodikat a gazdaság- és társadalomföldrajzi tényezőknek szenteli a szerző. A mai olvasó szemének némileg meglepő módon mindkét szekció megnevezése tartalmazza a „politikai” jelzőt (État politique du pays; État politique).

A szekciókon belül az azonos problémakört érintő kérdések önálló fejezetet kapnak. Így az első szekcióban vannak a földrajzi elhelyezkedést, az éghajlatot, a talajfajtákat, a természeti kincseket (*Situation géographique; Climat, c'est-à-dire état du ciel; Etat du sol; Produits naturels*) tárgyaló fejezetek, míg a másodikban a népességgel, a mezőgazdasággal, az iparral, a kereskedelemmel, illetve a kormányzattal és a közigazgatással foglalkozók (*Population; Agriculture; Industrie; Commerce; Gouvernement et Administration*).¹³ Jóllehet hely hiányában nem tudjuk felsorolni valamenyi kérdést, néhányat azért megemlítenünk, hogy érzékeltessük, miként építi be a szerző a statisztikai kérdéssorba a felvilágosodás korának különféle (filozófiai, politikai vagy éppen természettudományos) diskurzusait. Az első kérdések a földrajzi helyzetmeghatározáshoz és az ország elhelyezkedésének felméréséhez szükségesek („1. Milyen szélességi fokon található az ország? 2. Milyen hosszúsági fokon található? 3. Mi határolja különböző oldalait? Hány négyzetmérföldet tesz ki területe?”).¹⁴ Ezeket követik a havi és napi hőingadozással, az urakodó széljárással, a csapadék eloszlásával, majd pedig a földfelszín sajátosságaival (hegyek, síkságok), illetve a természeti kincsekkel (ásványok, növény- és állatfajok) foglalkozók.¹⁵

A szinte a földrajzkönyvet (illetve a korabeli enciklopédiák anyagát) felmondó szekciónál némileg érdekesítőbbnek ígérkezik a második nagy egység; már csupán azért is, mert ennek tárgyát az ország lakossága, vagyis az ott élő emberek (egészen pontosan szokásaik, gazdasági tevékenységük, és politikai szerveződéseik) alkotják. Vélhetően Volney is így gondolta, hiszen a kérdések kétharmada ebben a részben található. Amennyiben a súlyponti fejezeteket kívánjuk meghatározni, azt látjuk, hogy a mezőgazdasággal (37 kérdés), illetve a kormányzattal és a közigazgatással (26 kérdés) foglalkozó fejezetek együtt csaknem a teljes kérdéssor felét teszik ki, miközben az első szekcióban mindösszesen 44 kérdés szerepel.¹⁶

A mezőgazdasággal kapcsolatos kérdések túlsúlya érthető, hiszen a még a jócskán az ipari forradalom kezdete előtt álló Franciorszámban ez volt a domináns termelési ág, és a kor lejelentősebb gazdaságelméleti irányzata, a fiziokratizmus is a mezőgazdaságot jelölte meg az anyagi gyarapodás elsődleges forrásaként.

Amennyiben a társadalom berendezkedésével és működésével kapcsolatos kérdéseket vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az utazók gyakorlatilag az élet minden területéről kötelesek voltak információt szállítani. A „Népesség” (*Population*) című fejezetben a „szorosabban vett” demográfiai jellegű kérdések (lélekszám, népsűrűség, területi megoszlás) mellett a jellemző attitűdökre vonatkozóak is szerepelnek. Így például a 48. számú kérdés azt tudakolja, hogy a helyiek milyen italokat fogyasztanak, s vajon hajlamosak-e a lerészegedésre, az 52. számú kérdés pedig a ma már inkább az egyénre vonatkozó jegyeket vizsgál. („Melyek

¹³ VOLNEY 1989. 669–679.

¹⁴ VOLNEY 1989. 669.

¹⁵ VOLNEY 1989.

¹⁶ VOLNEY 1989.

a legszembetűnőbb erkölcsi jellemzőik? Élénkek avagy lassúak? Éleselméjűek vagy fafejűek? Hallgatagok vagy beszédek?”¹⁷⁾

Mivel magyarázható a kérdéssor összetettsége? Mindenekelőtt azzal, hogy a felvilágosodás eszméin nevelkedett és az Ideológusok¹⁸ társadalomformálásba vetett hitével átítatott Volney az embert csakis a társadalmon keresztül volt hajlandó vizsgálni. Másfelől viszont – és Volney egyéb írásai is alátámasztják ezt a megállapítást – az útleírásokkal és más útbeszámolókkal kapcsolatos elvárások immár elfogadhatatlannak tartják a pusztán az érdekességeket egybegyűjtő útleírói gyakorlatot, s a kor egyre inkább az idegen népek és civilizációk megismerésének (egyik) eszközeként kezeli az útleírást, amelynek komoly társadalomismereti és statisztikai elvárásoknak kell megfelelnie.

E jelenség ugyanakkor nem tekinthető teljes mértékben előzmény nélkülinek. Noha a jelen tanulmány keretében nem nyílik lehetőség minden forrástípus bevonására, itt jelezzük, hogy a szigorú szempontok alapján történő országleírás kritériumai akár a 18. századi egyik legkedveltebb műfaja, a történeti-geográfiai szótárak¹⁹ által használt módszertani elemek adaptálásának is tekinthetők.

A történeti kontextust talán még tovább árnyalja, ha belegondolunk: Volney kérdéssora szintén Napóleon egyiptomi expedíciójának előestéjén jelent meg. A korábban szintén közel-keleti útra vállalkozó, s arról útleírást is közreadó szerző egy másik francia, Claude Étienne Savary 1776-os egyiptomi útjának leírását bírálva azt is jelezte, hogy az írói fantáziát alá kell rendelni a adatokkal alátámasztható információk közvetítésének. Ugyanakkor a magyar szakirodalomban Kövér Lajos által tárgyalt Savary is már úgy foglalt állást, hogy az utazónak kellő följajzi ismeretek birtokába kell elindulnia. Az Egyiptomba átkelő francia hadsereget pedig már jelentős létszámú tudós is kiegészítette, akik számára például kötelező volt – pontos olvasmánylista alapján – az előzetes tájékozódás.²⁰

Ezt a koncepciót az Európán kívüli, írásbeliséggel nem rendelkező népekre hivatott kiterjeszteni Joseph-Marie de Gérando báró 1800-ban megjelent értekezése. Jóllehet a magyar fül számára leginkább unokaöccse, a Teleki Emma grófnővel összeházasodó, Erdélyben letelepedő, majd a magyar szabadságharc franciaországi propagátoraként működő Auguste de Gérando neve cseng ismerősen, a Madame de Stael baráti köréhez tartozó báró maga is szerepet vállalt a századvég francia szellemi életében, jóllehet ennek szellemi hozadéka máig vita tárgyát képezi.²¹

A kérdéses munka egy, a Konzulátus korának elején Óceániába induló francia expedíció kutatómunkájának segédletként készült el, több embertani reflexióval együtt.²²

De Gérando – a korban elterjedt szokást követve – a korábbi útleírók hibáinak felsorolásával kezdi munkáját. Meglátása szerint a valóságot elferdítő beszámolók létrejöttének elsődleges oka – a hiányos feljegyzések, illetve túl rövid helyszínen való tartózkodás mellett – az volt, hogy „nem állt rendelkezésükre jól kidolgozott táblázat, amelybe rögzíthették volna észrevételeiket”,

¹⁷ VOLNEY 1989. 673.

¹⁸ DELON – MAUZI – MENANT 1998; DIDIER 1992; BOWMAN 1993.

¹⁹ KÖVÉR 2012.

²⁰ KÖVÉR 2021.

²¹ CHAPPEY 2002.

²² COPANS – JANIN 1978.

csak a külső jegyeket vizsgálták, túl szűk volt a felvételi minta, megfigyeléseiket rossz sorrendben vagy éppen minden sorrend nélkül végezték, európai analógiákkal éltek, illetve nem állt rendelkezésükre megfelelő kommunikációs eszköz (vagyis nem ismerték a helyiek által beszélt nyelvet). Ezt követi az általa a természeti népek megismeréséhez szükséges megfigyelési szempontok felsorolása.²³

Csakúgy, mint Volney munkájában, a rendkívük részletes instrukciókat két nagy egységbe csoportosítva olvashatjuk. Az elsőbe a „vadak” (*les sauvages*) nyelvvel kapcsolatos megjegyzések tartoznak (*Signes des sauvages*), míg a másodikban néphez tartozó egyedek kulturális antropológiai vizsgálati szempontjai találhatók (*État des sauvages et d’abord de l’individu*).²⁴

Ez utóbbi kérdéskör első elemeként az utazónak fel kell tárnia a „materális” életkörülményeket (éghajlat, táplálkozás, testkelt, gyakrabban előforduló betegségek),²⁵ s ezek után tanulmányozható az „egyen mint erkölcsi és szellemi lény” (érzések, fogalmak, véleményalkotás, vallás)²⁶, valamint – és elsősorban – „a vadak társadalmi élete” (*le sauvage dans la société*), vagyis a család, a férfiak és nők közötti viszony, a szemérem (*les lois de la pudeur*), a szerelem és a házasság, a válás, a többnejűség, a gyermekek erkölcsi nevelése, a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok, a szórakozás, a népesség, a hazaszeretet, illetve a vallási szertartások.²⁷ A már korábról is ismert statisztikai kérdések itt kiegészülnek egy korábban ismeretlen szemponttal, ugyanis az utolsó fejezetet alkotó megfigyelési tanácsok célja az írásbeliséggel nem rendelkező népek esetén „a legnehezebben beszerezhető” ismeretek kinyerése, vagyis a „néphagyomány” (a történelem részletei), melyek leginkább a nép eredetével, vándorlásával, az őt ért külső támadásokkal kapcsolatosak. E kérdéskör kapcsán az értekezés szerzője felhívja az utazó figyelmét, hogy könnyen előfordulhat, hogy csak homályos utalásokkal („des récits bien vagues”) fog találkozni.²⁸

De Gérando instrukcióinak sorát azzal a kéréssel zárja, hogy az utazók a „vademberekből” több egyedet, lehetőleg mindkét nembeli gyerekeket vagy kamaszokat, illetve egy egész családot hozzanak magukkal Franciaországba. A már a 16. század elején is ismert – és a természettudományok területén máig bevett – mintagyűjtési eljárásnak ezúttal nem az lenne a fő célja, hogy így bizonyítsák a felfedezés tényét az otthoni közönség (a „megrendelő”) előtt, hanem inkább az, hogy így a hazai kutatók közelről tanulmányozhassák a „primitív” emberek viselkedését és társadalmi szokásaikat.²⁹

²³ DE GÉRANDO 1978.

²⁴ DE GÉRANDO 1978. 137–169.

²⁵ DE GÉRANDO 1978. 145–148.

²⁶ DE GÉRANDO 1978. 149–155.

²⁷ DE GÉRANDO 1978. 155–165.

²⁸ DE GÉRANDO 1978. 166.

²⁹ DE GÉRANDO 1978.

„ESETTANULMÁNY”

A fentiek ismeretében szinte természetesen felvetődik a kérdés: mindezen elméleti-módszertani eredmények jártak-e gyakorlati haszonnal? Azaz: találunk-e olyan országleírást, amely tartalmában vagy szerkezetében érdemben reflektál a Volney vagy De Gérando által megfogalmazott elvárásokra?

Válaszunk tulajdonképpen – nagyobb meglepetés nélkül – lehet igen. A körülmények tisztázásához azonban elkerülhetetlen az utazás és a statisztikai adatgyűjtés 18. század végi francia „divatjának” legalábbis alapszintű ismerete.

Marie-Noëlle Bourguet francia kutató 1989-ben megjelent monográfiájában részletesen foglalkozik a francia „országleírás” jelenségével. Eszerint az *ancien régime* utolsó éveitől már érzékelhető „felfedezési láz” (*fièvre exploratrice*) Bonaparte Napóleon Konzulátusának idején találkozunk az ország pontos ismeretét hatalomgyakorlási és fiskális szempontok miatt igénylő állami szándékkal. Ennek legfontosabb kifejeződése a forradalom által létrehozott megyerendszeren belül a közigazgatási egységek pontos leírása, melyet a 1800-ban létrehozott prefektusi funkció ellátói kaptak feladatul, s részükre a Jean-Antoine Chaptal által vezetett belügyminisztérium igyekezett egységes szempontrendszerrel kidolgozni. Utazás és statisztika már csak azért is egybekapcsolódik, mert a prefektusnak gyakorlatilag be kell járnia az általa igazgatott *département*-t, s így első kézből tájékozódva bemutatnia azt. Az eredmény – éppen a prefektusok eltérő felkészültsége és hozzáállása miatt – igen heterogén, s az eredmények országos szintű feldolgozása – vagyis a Nemzet bemutatása a helyi adatok alapján – torzóban marad, a kezdeményezés a Császárság korára kifulladás.³⁰

Ugyanakkor éppen a Császárság korában, az európai francia hegemonia idején figyelhetünk meg egy újabb törekvést, melynek kezdeményezője szintén az államigazgatás felső vezetése. Olybá tűnik, mintha – némileg Volney alapvetését újragondolva – érdemben foglalkoznának a külső országok statisztikai igényű bemutatásával. Ennek oka szinte nyilvánvaló: miután Európa jelentős része francia ellenőrzés alá került, az új területek kormányzásához szükségeltetett azok átfogó és minden részletre kiterjedő leírása. Ehhez az irányzathoz tartozik a magyar kutatásban egészen a múlt század végéig mellőzött szerző, Marcel de Serres országleírása.

Pierre-Marcel-Toussaint de Serres (1782-1862) jogi és természettudományi tanulmányokat követően igazságügyi tisztviselőként és természettudósként is komoly teljesítményt nyújtott. Így az 1809-es schönbrunni békét³¹ követően Napóleon őt bízta meg a Francia Császársághoz csatolt dalmát és illír provinciák közigazgatásának és igazságszolgáltatásának megszervezésével, majd Franciaországba való visszatérte (1814) után előbb a montpellier-i fellebbviteli bíróság tanácsosa, majd a helyi egyetem természettudományi karán a földtan és az általános természetrajz professzora lett. Jóllehet igazán komoly saját eredményei nem voltak, igen sok publikációja jelent meg, s 1820-tól egészen haláláig a dél-franciaországi tudományos élet meghatározó személyiségének számított.

Egyetlen nem kizárólag a természettudományokhoz kapcsolódó műve, a *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cet empire* címet viselő négykötetes munka 1814-ben jelent meg Párizsban, ám a helyszíni adatgyűjtés Napóleon 1809-es hadjáratától egészen

³⁰ BOURGUET 1989; BOURGUIÈRE 2000.

³¹ SZÁSZ 1992.

az 1810-es év végéig folyt.³² A szerző már az előszóban leszögezi, hogy célja „az Ausztriát igazgató franciák felvilágosításokkal való kiszolgálása” volt.³³

Hogyan, merre, milyen módszerrel folyt az adatgyűjtés? Minderről a szerző maga vall: feladata teljesítése érdekében Bécsbe költözött (és nem is nagyon mozdult ki a császárvárosból), s minden alkalmat megragadott, hogy ismereteit gyarapítsa. Így utánanézett mindannak, amit addig az országról, jegyzeteket készített, s találkozott tudósokkal és tanult emberekkel éppúgy, mint politikusokkal. Külön meg is köszöni az osztrák kormány tagjainak segítségét, illetve jelzi, hogy a francia hadak által megszállt területekről kapta a legértékesebb információkat, ami arra utal, hogy rendelkezésére álltak mind a helyi, mind a francia katonai felderítés által szolgáltatott adatok. Mindez egyértelművé teszi, hogy megbízatása – ahogy azt mondani szokás – a legmagasabb helyről jött.

A bevallottan a korábbi szerzőktől is merítő, teljességre törekvő munka eredménye az akkor még csak pár éve létező Osztrák Császárság igen alapos leírása (benne Magyarországgal). A szerző valóban minden olyan ismeretet közread, ami a leendő adminisztráció számára lényeges lehet, a talajfajtáktól kezdve a mértékegységeken, a vallási sokszínűségeken, a birodalomhoz tartozó népek szokásain keresztül egészen a magyar városok földrajzi koordinátáig.

Amennyiben a mű szerkezeti felépítését vesszük górcső alá, azt látjuk, hogy a cél a közigazgatási szakemberek és döntéshozók minél jobb kiszolgálása. Erre utalnak a fejezetcímek is: „Általános megjegyzések Ausztria kiterjedéséről, természeti adottságairól és népességéről”; „Általános megjegyzések a kormányzatról, az iparról és a kereskedelemről”; „Ausztria különböző tartományainak statisztikája”. Az egyes tartományokat bemutatva értekeznek a földrajzi elhelyezkedésről és a népességről, „az ország jellegéről”, az ásványkincsekről, az iparról és a kormányzatról, illetve – zárásként – a területi felosztásról. (Ilyen például Magyarországon vagy Erdélyben a vármegyrendszer.)

Noha a szerző nem tesz erre vonatkozó utalást, Volney fentebb ismertetett munkája nyilvánvalóan befolyásolta Marcel de Serres-t. A hatás még kézzelfoghatóbbá válik, ha részletesebben elemezzük Marcel de Serres munkájának szerkezetét és tartalmi elemeit. Az Osztrák Birodalom politikai súlyával, kiterjedésével és népességével kapcsolatos megfigyeléseknek szentelt első rész fejezetcímei (ezek listáját mellékletben közöljük) gyakorlatilag kivétel nélkül Volney kérdéseire reflektálnak, s az egyes országrészek bemutatása is ezt az eljárást alkalmazza. A mű stílusában pedig az esztétikum keresésének még szándékát sem fedezhetjük fel.³⁴

KÖVETKEZTETÉSEK

Visszatérve a címben is feltett kérdéshez, nyugodtan kijelenthetjük: az utazás és a statisztikai felmérési eljárások igen szoros kapcsolatba kerültek a 18-19. század fordulóján. Ennek a kölcsönhatásnak köszönhetően az útleírás műfajának belső diverzifikációja többek között az országstatisztikák *Voyage* címszó alatti közreadását is lehetővé tette. Ugyanakkor ez nem jelentette a műfaj teljes átalakulását, hanem inkább elágazást alkotott. S noha a 19. század első

³² SERRES 1814.

³³ SERRES 1814. I. I–VI.

³⁴ SERRES 1814.

felének útleírói nem feltétlenül vették át a teljes módszert (s a „lista mámora” sem mindig érezhető náluk), az utazás élményein és impresszióin túlmutató országbemutató kvázi követelménnyé vált, s az 1830-as, 1840-es években Magyarországról megjelent jelentősebb útleírások mindegyike eleget is tett ennek.³⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM

BOURGUET MARIE–NOELLE (1989): *Déchiffrer la France*. La statistique départementale à l'époque napoléonienne. Paris, Éditions des archives contemporaines.

BOURGUET, MARIE–NOELLE (1997): Voyages et voyageurs. In Delon Michel (dir.): *Dictionnaire européen des Lumières*. Paris, Presses Universitaires de France. 1092–1095.

BOURGUIÈRE ANDRÉ (2000): La centralisation monarchique et la naissance des sciences sociales. Voyageurs et statisticiens à la recherche de la France à la fin du 18e siècle. *Annales*. T. 55. 199–218.

BOWMAN PAUL (1993): Les Idéologues. In Hollier Denis (dir.): *De la littérature française*. Paris, Bordas. 563-569.

CHAPPEY JEAN–LUC (2002): *La Société des Observateurs de l'Homme (1799–1804)*. Des anthropologues au temps de Bonaparte. Paris, Société des Études Robespierriennes.

COPANS JEAN – JANIN JEAN (1978): *Aux origines de l'anthropologie française*. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'Homme. Paris, Sycomore.

DELON MICHEL – MAUZI ROBERT – MENANT SYLVAIN (1998): *Histoire de la littérature française, de l'Encyclopédie aux Méditations*. Paris, Arthaud.

DÉMIDOFF ANATOLE (1840): *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie, et la Moldavie exécuté en 1837*. Paris, E. Bourdin.

DIDEROT DENIS (2013): Hollandiai utazás – Elöljáró beszéd. In Kovács Eszter – Penke Olga – Szász Géza (szerk.): *Denis Diderot. Esztétika, politika, filozófia*. Budapest, L'Harmattan. 99–102.

DIDIER Béatrice (1992): *La littérature française sous le Consulat et l'Empire*. Paris, Presses Universitaires de France.

GELLÉRI Gábor (2016): *Philosophies du voyage*. Visiter l'Angleterre aux 17e–18e siècles. Oxford, Voltaire Foundation.

GÉRANDE JOSEPH–MARIE (1978): Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l'observation des peuples sauvages. In Copans Jean – Janin Jean (dir.) *Aux origines de l'anthropologie française. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'Homme*. Paris, Sycomore. 127–169.

HOREL CATHERINE (2021): *Francia utazók Magyarországon 1818–1910*. Budapest, Kossuth.

³⁵ MARMONT 1837; DÉMIDOFF 1840; THOUVENEL 1840; MARMIER 1846.

HORVÁTH RÓBERT (1981): Le Développement de l'École de Statistique Descriptive Allemande: une synthèse de l'histoire scientifique en statistique. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*. Tomus XXVIII. Fasc. 7.

KOVÁCS ESZTER (2009): *Az utazás szerepe és kritikája Diderot fiktív, filozófiai és politikai műveiben*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó.

KÖVÉR LAJOS (2012): Egy elfelejtett nagyszótár magyarságképe. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXXIV. 37–55.

KÖVÉR LAJOS (2016): *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie, 1565–1804*. Szeged, JATEPress.

KÖVÉR LAJOS (2021): Bonaparte Napóleon közel-keleti expedíciója a vágyak egzotikuma és a valóság tükrében, avagy Egyiptom három Savary olvasatában. *Aetas* 36. évf. 2. sz. 5–18.

MARMIER XAVIER (1846): *Du Rhin au Nil*. I. Paris, A. Bertrand.

MARMONT AUGUSTE-FRÉDÉRIC (1837): *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*. I–IV. Paris, Ladvocat.

SAUSSURE, HORACE-BÉNÉDICT (1998): *Voyages dans les Alpes*. Discours préliminaire. Genève, Minizoé.

SERRES MARCEL (1814): *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cet empire*. I–IV. Paris, Arthus Bertrand.

SZÁSZ ERZSÉBET (1992): *A schönbrunni béke*. Szeged, JATE Történelem Diákkör.

SZÁSZ GÉZA (2016): *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, JATEPress.

VOLNEY CONSTANTIN-FRANÇOIS (1989): *Questions de statistique à l'usage des voyageurs*. In Volney, Constantin-François: *Œuvres*. I. Paris, Fayard. 663–679.

MELLÉKLET:**MARCEL DE SERRES ORSZÁGLEÍRÁSÁNAK FEJEZETCÍMEI³⁶**

Étendue de l'empire d'Autriche, depuis l'époque de sa formation jusqu'à nos jours. [Ausztria területe a kezdetektől napjainkig.]

Comparaison de son étendue actuelle avec sa population. [Jelenlegi népsűrűség.]

Des habitans de l'Autriche et des races principales qu'on y observe. [Ausztria lakosai és a főbb etnikumok.]

De l'aspect physique. [Természetföldrajzi jellemzők.]

Inégalité du sol. [A földfelszín változatossága.]

Influence de ces inégalités sur le climat et les habitans. [E változatosság hatása az éghajlatra és a lakosságra.]

Du gouvernement et des institutions politiques. [A kormányzat és a politikai intézményrendszer.]

Constitutions de l'état. [Az államalkotó tényezők.]

Lois fondamentales de l'Empire. [A Birodalom sarkallatos törvényei.]

De la forme du gouvernement. [A kormányzat.]

De la prestation d'hommage. [A hűségeskü.]

Du couronnement. [A koronázási szertartás.]

De la majorité et de la tutelle du souverain. [Az uralkodó nagykorúsítása és gyámság alá helyezése.]

Du pouvoir de l'empereur. [A császári hatalom.]

Des droits de l'empereur. [A császári jogok.]

Des états de la diète. [Az országgyűlés rendjei.]

Des états du royaume de Hongrie et de Transylvanie. [A magyar és erdélyi rendek.]

De l'ensemble du gouvernement de l'Autriche. [Ausztria egészének kormányzása.]

État militaire. [A hadviselés.]

Lois judiciaires. [Az igazságszolgáltatás.]

Code civil. [A polgári törvénykönyv.]

Code criminel. [A büntető törvénykönyv.]

État des finances en Autriche. [Ausztria pénzügyi állapota.]

Contributions directes et indirectes. [Közvetlen és közvetett adók.]

Manière de les établir. [Az adókiivetés rendje.]

Religion des Habitans de l'Autriche. [Ausztria lakosainak vallási megoszlása.]

Sectes diverses. [A vallási felekezetek.]

Instruction publique. [Közoktatás.]

Établissements où elle est répandue. [A közoktatási intézmények.]

État des manufactures et du commerce en Autriche. [Manufaktúrák és kereskedelem Ausztriában.]

Industrie manufacturière. [A manufaktúrák.]

Toiles de lin et de coton. [Len és gyapotszövés.]

Draps. [Posztóipar.]

Soies. [Selyemipar.]

³⁶ SERRES 1814. I. 1–525. (Az általunk szögletes zárójelben megadott fordítás a fogalmi ekvivalenciát követi.)

- Cuivres.* [Rézművesség.]
Instrumens en fer. [Vasból készített eszközök.]
Verres et ciseaux. [Űveg- és ollógyártás.]
Porcelaine. [Porcelánipar.]
Relations commerciales. [Kereskedemi kapcsolatok.]
Exportations. [Kivitel.]
Importations. [Behozatal.]
Routes. [Az utak.]
Canaux. [A csatornák.]
Mesures. [Mértékegységek.]
Monnoies. [Pénznmek.]
Mesures de longueur. [Hosszmértékek.]
Mesures de solidité. [A szilárdság mérése.]
Mesures de capacité. [Űrmértékek.]
Poids. [Súlymértékek.]
Monnoies. [Pénzek.]
Des productions naturelles. [Természeti kincsek.]
Productions minérales. [Ásványkincsek.]
Mines métallurgiques. [Fémányászat.]
Productions végétales. [Növények.]
Progrès de la culture du sol. [A földművelés fejlődése.]
Productions animales. [Állatok.]
Éducation des bestiaux. [Állattenyésztés.]

SZ. NAGY GÁBOR PhD

sz.nagy.gabor@gmail.com

tudományos munkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi
és Honvédtisztképző Kar

A fakultatív hitoktatás a Rákosi-korszakban az adatok tükrében

The optional religious education in the Rakosi-era
in the light of the national datas.

ABSTRACT

In September 1949, the religious education in public education was abolished, and optional religious education was replaced. The Hungarian Working People's Party (MDP) called on the Party, the ministerial and central government bodies (in co-operation with the trade unions and the mass movement) to make every effort to reduce the number of students enrolling in religious education. Between 1949 and 1953, administrative measures were mostly used, while between 1953 and 1956, the emphasis was more on persuasion by parents. The plans and instructions made by the various bodies had to be implemented by the regional Party and state administration bodies (city, county, district councils) and data had to be provided. These data were forwarded to the Party's bodies (especially the MDP Agitation and Propaganda Department) and to the State Office for Church Affairs (established in 1951), which also submitted it to the MDP's bodies.

KEYWORDS

religious education, communism, national datas, Churches, enrollment

DOI 10.14232/belv.2022.2.12

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.12>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Sz. Nagy Gábor (2022): A fakultatív hitoktatás a Rákosi-korszakban az adatok tükrében. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 173–189.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Magyarországon 1949. szeptemberében a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelete értelmében megszűnt a közoktatásban a kötelező vallásoktatás, és helyére a választható hitoktatás került. A mindössze két paragrafusból álló törvényerejű rendelet értelmében „A Magyar Népköztársaság Alkotmányának 54. §-ban foglalt, az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezésnek megfelelően a vallásoktatás az iskolákban nem kötelező”.¹ Még aznap a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kiadta másnapi hatálybalépéssel a rendelethez tartozó végrehajtási utasítást is, amely duplája volt a rendeletnek, ugyanis négy paragrafusból állt. Az utasítás mindössze annyival mondott többet a rendeletnél, hogy „Azok a szülők, akik gyermekeik vallásoktatását kívánják, legkésőbb szeptember 15-ig szóban vagy írásban az iskolában ezt a szándékukat bejelentik”, valamint azt, hogy a vallásoktatás felmerülő költségét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állja.²

A törvényerejű rendelet kiadását nem előzte meg sem politikai, sem szakmai egyeztetés. Az egyházak a rendelet kiadásának a tervéről semmit nem tudtak, a politikai döntéshozók nem vonták be őket sem az egyeztetésbe. Az akkor már csak időszakosan működő, minden funkciójától megfosztott országgyűlésben sem tartottak vitát a törvényerejű rendelet kiadásáról, hanem csak Olt Károly, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának titkára pár mondatos tájékoztatóját hallgathatták meg erről, az Országgyűlés 1949. december 5-i ülésnapján.³

Amikor 1947 tavaszán először felmerült a hitoktatás választhatóvá tétele, komoly politikai és társadalmi nyomás nehezedett az akkor még, névlegesen legalább is, koalíciós alapon működő kormányra.⁴ Egy évvel később, 1948-ban az iskolák államosítása során már egy jóval inkább kommunista befolyás alatt álló politikai mezőben került erre sor. Ráadásul, az 1947-es fakultatív hitoktatás bevezetésére irányuló lépéssel szemben, 1948-ban a katolikus egyház hivatalosan semmit nem sejtett arról, hogy az iskolák államosítása napirendben van.⁵ Ugyanakkor a nyilvánosság értesült az államosítás ellenzőinek és támogatóinak a véleményéről,

¹ Az 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelet a vallásoktatásról. BALOGH – GERGELY 2005. 894.

² Az 1101/1-1949. (IX. 6.) VKM rendelet a vallásoktatásról szóló 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelet végrehajtása tárgyában. BALOGH – GERGELY 2005. 895.

³ Az 1949. évi június hó 8-ára összehívott Országgyűlés Naplója. Hiteles Kiad. Első kötet. 1–25. ülés (1949. VI. 8. – 1949. XII. 22.) Budapest, 1950. 248 col.

⁴ BALOGH 2012. 109–114., NAGY P. 2000a. 38–40., SZ. NAGY 2018. 202–203.

⁵ BALOGH 2008. 76.

nem egy esetben tüntetések is voltak. Tehát 1947 és 1948-ban, bár a politikai helyzet egyre inkább a sztálinista berendezkedésű állam irányába mozdult el, a szólás szabadsága még, ha egyre korlátozottabban is, de létező valóság volt. Ugyanakkor, amit 1947-ben még el lehetett érni, az 1948-ban már nem volt realitás. A hatalom ekkor már nem engedett sem a politikai, sem az egyházi nyomásnak.

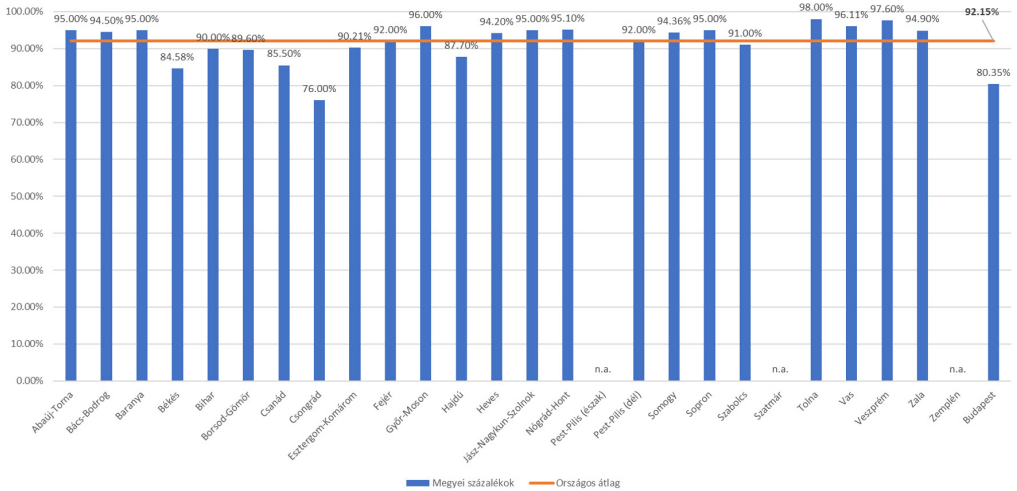
A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) a párt-, a miniszteriális- és a központi kormányzati szervek feladatául szabta (együttműködve a szakszervezetekkel és a tömegmozgalmi szervezetekkel), hogy minden eszközzel igyekezzenek csökkenteni a hitoktatásra beiratkozó tanulók számát. 1949–1953 között leginkább adminisztratív eszközöket vetettek be, míg 1953–1956 között inkább a szülők meggyőzésre helyezték a hangsúlyt. A különböző szervek által meghozott terveket, utasításokat pedig a területi párt és államigazgatási szerveknek (városi, megyei, járási tanácsok) kellett végrehajtaniuk, és adatot szolgáltatni. Ezeket az adatokat a párt központjába (az MDP Központi Vezetőség Agitációs és Propaganda Osztályához) és az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatalba (ÁEH) továbbították, akik azt felterjesztették az MDP vezető szerveihez. A területi közigazgatási szervek települések szerinti bontásban szolgáltatott adatokat az alap- és középfokú iskolákba beiratkozott tanulók számáról, valamint az ebből hitoktatásra jelentkezőkét, ezekből azonban a vezető szervekhez az adatok már csak a megyei és megyei jogú városi bontásban kerültek. Az 1954/1955. tanévtől megyei tanács oktatási osztályai az Oktatásügyi Minisztérium statisztikai osztályához is megküldték az intézmény működéséről szóló adatokat (beiratkozott tanulók, pedagógusok száma, hitoktatásra beiratkozott tanulók, stb.).

Tanulmányomban ezeknek az adatoknak a mentén vizsgálom a fakultatív hitoktatás helyzetét a Rákosi-korszakban.

AZ ORSZÁGOS ADATOK ELEMZÉSE

Az első, 1949 szeptemberében kelt adatok még nem tükrözték a szeptember elején kiadott törvényerejű rendelet hatását, hiszen országosan 92,15% volt a beiratkozottak aránya az általános iskolai hitoktatásra. Három helyről nem rendelkezünk adatokkal: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye északi részéről, valamint Zemplén és Szatmár vármegyéből. A 23 érintett vármegyéből (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részéről rendelkezünk adatokkal), 13 megyében haladta meg a beiratkozottak száma az országos átlagot, míg 10 megye ez alatt szerepelt. (1. ábra)

Az első beiratkozási időszakban az idő rövidege miatt (ne felejtjük el, hogy a törvényerejű rendelet kiadása és a beiratkozás között néhány nap telt csak el) az állami és a pártgépezet nem készülhetett fel, így se a párt-, se a tömegmozgalmi szervek nem tudtak a rendelkezésre álló rövid idő alatt számottevő agitációt végezni. Ráadásul a hitoktatás az előző tanév végéig az alapfokú oktatásban kivétel nélkül kötelező volt, amely azt vonta maga után, hogy a szülők egyáltalán nem mérlegelték annak a lehetőségét, hogy a gyerek részt vegyen-e egyáltalán a hittanórákon. A bevezetésről elmondható, hogy elhamarkodottan történt, amely felkészületlenül érte a párt-, az állami- és a tömegszerveket, míg az egyházak helyzeti előnyben voltak az eddigi kötelező vallásoktatás miatt.

1. ábra

Az 1949/1950. tanévben, az általános iskolai hitoktatásra beiratkozottak aránya százalékosan⁶

A következő, 1950. júliusi beiratkozási adatok azonban már teljesen más számokat mutattak. A párt-, az állami- és a tömegszervezeteknek egy évük volt előkészíteni a hitoktatás beiratkozása elleni agitációs- és propagandamunkát. Ez elsősorban az egyházak ellen irányult, ugyanakkor olyan adminisztrációs intézkedéseket is végeztek, amelyek döntő mértékben befolyásolták a beiratkozást: amit a rendes iskolai beiratkozástól függetlenül kellett megtenni, amely plusz időt igényelt a szülőktől; a hitoktatásra való jelentkezést írásban vagy személyesen kellett bejelenteni, valamint a beiratkozás időpontját olyan későn hozták nyilvánosságra,⁷ hogy ezzel csak minimális időt biztosítottak az egyházak részére, hogy a szülőket a beiratkozás fontosságáról meggyőzzék. Ugyanakkor nem volt egy konkrét kijelölt nap, hanem a beiratást július 1-jéig lehetett megtenni. Ugyan szeptember elején pótbeiratkozást is biztosítottak, de ekkor már csak nagyon alacsony számban írtak be tanulókat. Az MDP Központi Vezetőségének (KV) Agitációs és Propaganda Osztálya (APO) ezeket a lépéseket hatékonyak találta, hiszen ezáltal „a politikailag legérettebb szülőkön kívül az ingadozók egy része sem íratta be hittanra gyermekét”. Ugyanakkor a jelentés arra is rámutatott, hogy a beiratkozás időpontjának eltitkolása és a beiratás adminisztratív akadályozása helytelen volt, mert ezzel lehetőséget biztosított az egyházak számára a pótbeiratkozások követelésére és a párt egyházpolitikájának bírálatára a hívek körében.⁸

Az országos átlag ebben a tanévben az általános és középiskolák együttes adataival 42,99% volt, amely számszerűleg azt jelentette, hogy az 1 272 402 beiratkozott tanuló közül 546 968-an jelentkeztek vallásoktatásra.⁹ Az általános iskolákra vonatkozó adat 44,45% volt, amely

⁶ MNL OL XIX-A-1-v-2-b-20-1949. Jelentés a szabad vallásoktatás bevezetéséről, 1949. szeptember 21. 152.

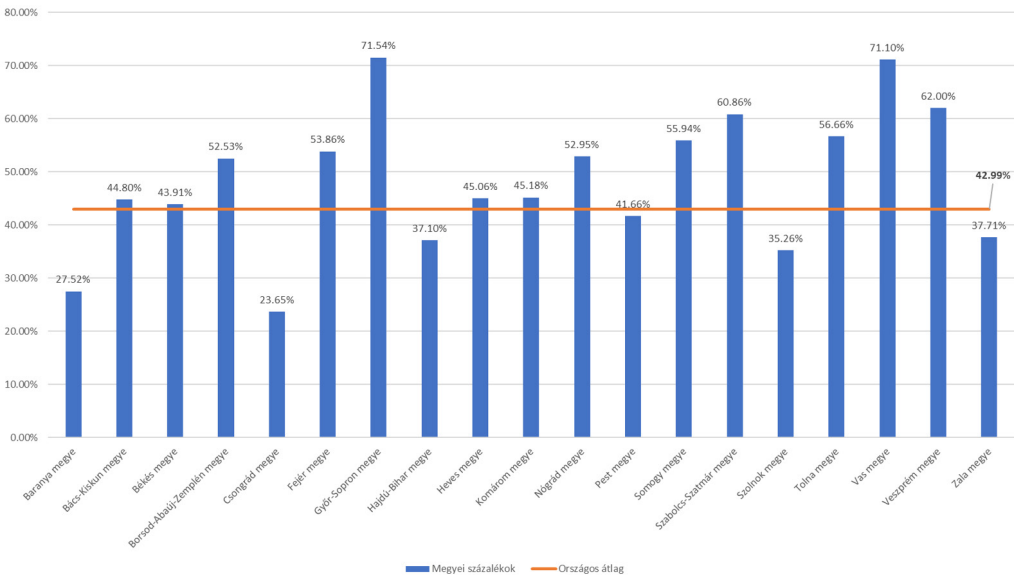
⁷ *Szabad Nép*, 1950. június 25. 7.

⁸ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ö.e. Jelentés a hitoktatásról, 1951. május 21., 22.

⁹ MNL OL XIX-1-5-e-6. tétel, Vallásoktatásra jelentkezett tanulók száma megyénként az 1950/1951. iskolai évben (általános iskolai és általános gimnáziumi tanulók együtt), 1950. október 13. A statisztikából hiányzik 29 általános iskola adata, valamint a gimnáziumok adatai között nem szerepel a 8 katolikus gimnázium adata.

azt jelentette, hogy 1 223 657 tanulóból 543 941 tanuló jelentkezett hitoktatásra.¹⁰ Ebből a két adatból jól látszik, hogy a középfokú intézményekben csak minimális volt a hitoktatásra jelentkezők száma. Ugyanakkor félévkor a hitoktatásra járó általános iskolás tanulók száma országosan 54 664 fővel csökkent (ez 10%-os lemorzsolódás). Mindezek ellenére 13 megye adatai meghaladták az országos átlagot, amelyből kiemelkedtek Győr-Sopron, Vas és Veszprém megye adatai. Az országos átlag alatt 6 megye található. (2. ábra)

Az év közbeni lemorzsolódást egy jelentéskészítő azzal magyarázta, hogy a szülők a beiratkozást csak próbaként használták arra, hogy megbizonyosodjanak arról, hogy mennyire gátolja vagy engedi a rendszer a beiratkozást.¹¹ A már idézett MDP KV APO jelentés pedig arra mutatott rá ezzel kapcsolatban, hogy a lemorzsolódás nem tudatos agitációs munka vagy szülői döntés eredménye, hanem egyszerűen a gyerekek az utolsó tanóra után más elfoglaltság után néztek, és így lassan kimaradtak a hitoktatásból.¹²

2. ábra

Az 1950/1951. tanévben, az általános iskolai hitoktatásra beiratkozottak aránya százalékosan¹³

Az előző évi adatokkal összehasonlítva jól látható, hogy a hitoktatásra beiratkozottak száma a felére csökkent egy év alatt, de ennek oka nem a különböző szervezetek hatékony munkája volt, hanem az, hogy a szülők egyrészt az adminisztratív intézkedések miatt elálltak a beiratástól, másrészt pedig azt is mérlegelhetnék, hogy a hitoktatásra való jelentkezést milyen hátrányos

¹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ő.e. Jelentés a hitoktatásról, 1951. május 21., 22.

¹¹ NAGY P. 2000b. 70. A szerző ugyan szó szerinti idézetet használt, azonban az idézet pontos leelőhelyét nem adta meg.

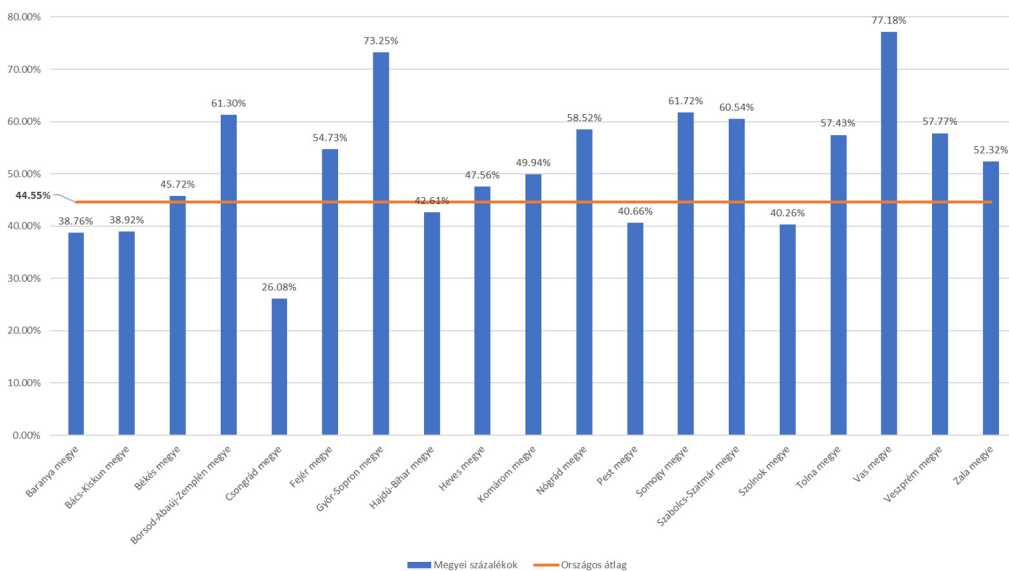
¹² MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ő.e. Jelentés a hitoktatásról, 1951. május 21., 23.

¹³ MNL OL XIX-I-5-e-6.t.-1950. Vallásoktatásra jelentkezett tanulók száma megyénként az 1950/1951. iskolai évben (általános iskolai és általános gimnáziumi tanulók együtt), 1950. október 13.

helyzetbe hozhatja őket a mindennapi életükben.¹⁴ Az állam erős egyházellenes tevékenysége, a média által folyamatosan sugallt egyházellenes propaganda is megtehetette a hatását azok között, akikre az MDP KV APO fentebb már ismertetett jelentésében is utaltak. Ugyanakkor az MDP KV 1950. június 1-jén hozott határozata, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1950. szeptember 15-i rendelete is szerepet játszott a beiratkozási adatok csökkenésében.

Az 1951/1952. tanévre a hittanbeiratkozás időpontját a Közoktatásügyi Minisztérium június 27–28-ára tűzte ki, amelyet június 22-én hoztak nyilvánosságra.¹⁵ Ez az előző évvel ellentétben már pontosan szabályozta azt a két napot, amikor ezt meg lehetett tenni.

A beiratkozási adatok kis növekedést mutatnak, de ez még jóval a hibahatáron belül maradt. Országos szinten a beiratkozottak aránya 44,55%-os volt (az előző évi 44,45%-hoz képest)¹⁶. Ebben a tanévben összesen 1 177 395 általános iskolás iratkozott be a tanintézményekbe, ebből 524 578 gyereket írtak be vallásoktatásra.¹⁷ Ahogy az előző évben, ebben az évben is 13 megye adatai haladták meg az országos átlagot, kiugró, 70% feletti beiratkozási adatot csak két megye produkált: Győr-Sopron és Vas megye. (3. ábra)

3. ábra

Az 1951/1952. tanévben hittanra beiratkozottak számaránya százalékban¹⁸

¹⁴ Ahogy azt majd a későbbiekben látni fogjuk Pest megye példáján, járási és települési szinten erős szóródás volt a szülői aktivitás között

¹⁵ *Szabad Nép*, 1951. június 22. 6.

¹⁶ Ebben az évben már csak az általános iskolák adatait tartalmazza a jelentés

¹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ő.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos összesítő kimutatása az 1951–1954. évben történt hittanbeiratkozásokról, 1954. július 2. 20.; Érdemes megjegyezni, hogy az MDP KV APO jelentésében 1 213 251 tanulóól iratkozott be 524 578 diák hitoktatásra, amely 43,2%-os arány. MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ő.e. Feljegyzés a hitoktatás helyzetéről, [1952. nyara] 69.

¹⁸ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ő.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos összesítő kimutatása az 1951–1954. évben történt hittanbeiratkozásokról, 1954. július 2. 20.

A lemorzsolódás továbbra is magas volt: fél év alatt a beiratkozott tanulók 16%-a maradt ki a hitoktatásból (ez kicsivel több, mint 85 ezer gyereket jelentett). A hitoktatás helyzetéről készült MDP KV APO jelentés kiemelte, hogy bár Győr-Sopron és Vas megyében továbbra is magas a beiratkozottak aránya, Budapesten (2,79%) az ipari kerületekben (pl. Újpesten, Angyalföldön és Pesterzsébeten), az ipari (Diósgyőr és Ózd 14,6%), és a szocialista városokban (Karcag 16%, Túrkeve 6,79%, Kisújszállás 12,7%) ezek a számok nagyon alacsonyok. Ugyanakkor a jelentés azt is hangsúlyozta, hogy egyelőre ezek az adatok még nem jellemzőek minden szocialista városra.

A jelentés szerint jónak értékelték a párt- és tömegszervezetek munkáját, valamint a természettudományos előadások tartását, azonban véleményük szerint az ifjúsági szervezetek hatékonyságát fokozni kell. Ahogy az előző évben, úgy ebben az évben is problémaként jelezték, hogy a lemorzsolódás nem a szülők között végzett hatékony politikai agitáció eredménye, hanem az, hogy a gyerekek „a szülők tudta és beleegyezése nélkül nem jár[nak] hittanra”, noha a szülők beírták őket. Az APO szerint a hatékonyságot csak tudatos agitációs- és propaganda-munkával lehet növelni, amelyben a párt-, a megyei és járási közigazgatási- és tömegszervezetek mellett a sajtó is tevékenyen kiveszi a részét.¹⁹

Ebben a tanévben már kivették a részüket a munkából a megyei és a járási tanácsok is, valamint megindult a természettudományos előadássorozat is. Azonban továbbra is főleg az adminisztrációs lépések voltak azok, amelyek igyekeztek eltántorítani a szülőket és a diákokat a hitoktatástól. Azonban az adatokat nézve a hitoktásra jelentkezők arányának a csökkentése, noha a párt a munka egyes elemeit jónak értékelte, továbbra sem volt hatékony. Ezért is merült fel az MDP APO KV javaslataiban, hogy nagyobb gondot kell fordítani az anyák meggyőzésére, főleg a falusi környezetben.

A következő, 1952/1953-as tanévre a hitoktásra való beiratkozás időpontjának hivatalos kihirdetése az előző évek hagyományait követte: minél később nyilvánosságra hozni, így próbálva megakadályozni azt, hogy mind az egyházak, mind a szülők részéről kellő idő legyen a felkészülésre. A hittanbeiratkozás időpontját az MDP KV Titkársága határozatában, akár csak az előző évben, június 27–28-ára tűzte ki,²⁰ amelyet a határozat értelmében június 24-én hoztak nyilvánosságra,²¹ míg pótbeiratkozás időpontját, amely augusztus 24-e volt, augusztus 21-én.²²

A vizsgált tanévre vonatkozóan már négy forrásból is van adatunk, ezek azonban lényegesen nem tértek el egymástól. Az MDP KV APO jelentésében az általános iskolai tanulók 26,1%-a jelentkezett vallásoktatásra, azonban teljes megyei adatokat nem közölnek, csak a legmagasabb és a legalacsonyabb százalékot „produkáló” megyéket tüntetik fel.²³ A legátfogóbb adatokat az ÁEH közölte. A közölt adatok szerint az 1 176 859 beiratkozott általános iskolai tanuló-ból 305 845 diákot írtattak be hittanra, amely 25,99%-os arány.²⁴ Az Oktatásügyi Minisztérium

¹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ö.e. Feljegyzés a hitoktatás helyzetéről, [1952. nyara] 69–82.

²⁰ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 196. ö.e. A Titkárság 1954. június 4-i határozata a hittanbeiratkozásokkal kapcsolatos tennivalókról, 1952. június 4. 24–25.

²¹ *Szabad Nép*, 1952. június 24. 8.

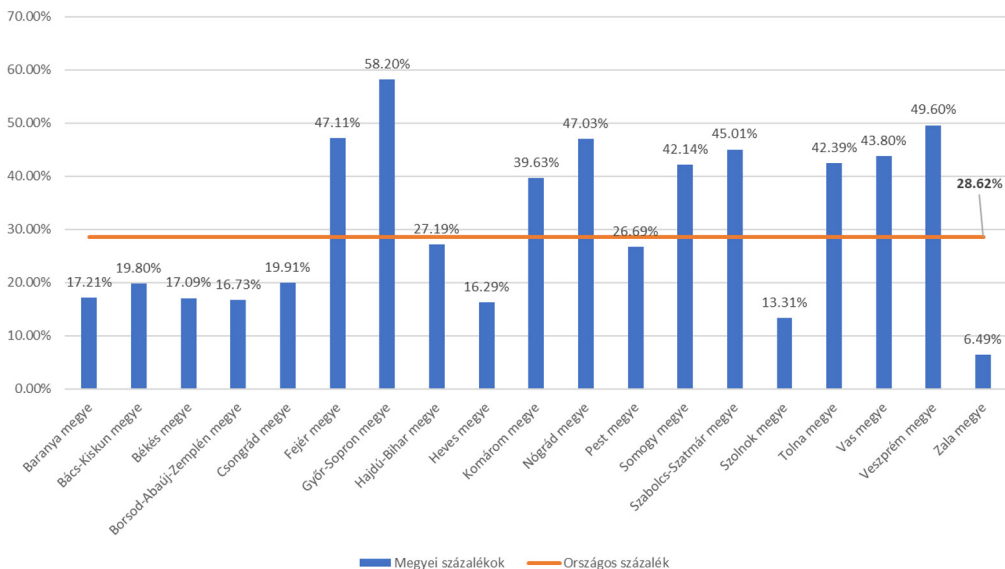
²² *Szabad Nép*, 1952. augusztus 21. 4.

²³ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ö.e. Javaslat az 1953/54. tanévi hittanbeíratásra, 1953. május 13. 109.

²⁴ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos összesítő kimutatása az 1951–1954. évben történt hittanbeiratkozásokról, 1954. július 2. 20.

adatai szerint az általános iskolások 29,63%,²⁵ míg a Pedagógusok Szakszervezete adatai szerint 30,23% iratkozott be vallásoktatásra.²⁶ A számok közötti eltérést az okozhatta, hogy elképzelhető, hogy az adatszolgáltatás során az adott intézmények vagy járási, megyei hivatalok rossz, vagy nem teljeskörű adatot adtak meg a kérelmező felé. Ez azonban sejtés, a forrásokban erre semmiféle utalás nincs. Mivel azonban a százalékok alig térnek el egymástól, elmondhatjuk, hogy átlagban az általános iskolai tanulók nagyjából 29%-a iratkozott be hittanra.

Ebben az évben már csak kilenc megye átlaga haladta meg az országos átlagot, és ezek közül mindegyik megye 40%, vagy afeletti beiratkozási adatot ért el. Ami leginkább meglepő, hogy Zala megyében 30%-kal csökkent a beiratkozottak aránya az előző évhez képest.²⁷ (4. ábra)

4. ábra

*Az 1952/1953. tanévben hittanra beiratkozottak számaránya százalékban (átlag)*²⁸

A tanév közbeni lemorzsolódásról hivatalos statisztikai adat nem található, de a már idézett MDP KV APO jelentés szerint az általános iskolákban országosan 18,6% volt. Az okok azonban

²⁵ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Oktatásügyi Minisztérium jelentése a hittanbeiratás tapasztalatairól, 1954. július 6. 26.

²⁶ MNL OL XIX-A-21-a-300/1953. A Pedagógusok Szakszervezete Kultúr-nevelési Osztályának jelentése az 1953/1954.-ik tanévi hittanbeiratások tapasztalatai, további feladatai a klerikális reakció, a vallásos ideológia elleni harcban, 1953. augusztus 17.

²⁷ Ez különösen annak a fényében meglepő, hogy a következő évben ismét a korábbi számokat „hozta”. Feltételezhető, hogy adatfelvételi probléma állhat a háttérben

²⁸ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ö.e. Javaslat az 1953/54. tanévi hittanbeiratásra, 1953. május 13. 109., MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos összesítő kimutatása az 1951–1954. évben történt hittanbeiratkozásokról, 1954. július 2. 20., MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Oktatásügyi Minisztérium jelentése a hittanbeiratás tapasztalatairól, 1954. július 6. 26., MNL OL XIX-A-21-a-300/1953. A Pedagógusok Szakszervezete Kultúr-nevelési Osztályának jelentése az 1953/1954.-ik tanévi hittanbeiratások tapasztalatai, további feladatai a klerikális reakció, a vallásos ideológia elleni harcban, 1953. augusztus 17.

nem változtak: továbbra is ritkább volt a szülő által kiíratott gyerek, mint az „órák következetes nem látogatása”. A jelentés kiemelte az egyre aktívabb felvilágosító munkát, a párt- és tanácstagok, funkcionáriusok gyerekeinek távoltartását a hitoktatástól, a hittanórák megfelelő ellenőrzését a közoktatási szervek részéről. A pedagógusok is egyre javuló mértékben végezték el az ezzel kapcsolatos feladataikat: vallási kérdések cáfolata a természettudomány eszközeivel, szakkörök szervezése, ifjúsági szervezetek támogatása, valamint a pedagógusgyerekek egyre kisebb számú részvétele a vallásoktatásban. Az ifjúsági szervezetek is egyre hatékonyabban vették ki a részüket a politikai munkából, főleg a hétvégi foglalkozások megszervezéséből. Ugyanakkor a jelentés arra is kitért, hogy a politikai feladatokat továbbra is az adminisztratív intézkedésekkel (beiratkozás, az órák megtartásának megnehezítése, hitoktatói megbízólevelek késve kiadása, stb.) próbálták meg kiváltani. Ugyanakkor a pedagógusok között is akadnak még nagy számban olyanok, akik továbbra is templomba járnak, és emiatt passzívan állnak az egyházi agitációval szemben.²⁹

Az 1953/1954-es tanév már Nagy Imre kormányalakítása után történt, a beiratkozási számokon azonban még nem érződött a kormányprogramban megfogalmazott nagyobb fokú türelmesség a vallással kapcsolatban. A beiratkozás továbbra is előre kijelölt két napon történt (június 26–27.), és abban sem volt változás, hogy a lehető legkésőbb hozták ezt nyilvánosságra.³⁰ Ugyanakkor ebben az évben lehetőség volt pótbeiratkozásra³¹ (augusztus 24.), de ebben az esetben is megtartották a „lehető legkésőbb közreadni”-elvét.³²

Erről a tanévről is több forrásból vannak adataink. Az előző évekkal ellentétben ebben az évben az Oktatásügyi Minisztérium közölte az MDP KV APO-val a rendes és a pótbeiratkozások adatait. Noha fentebb már említettem, hogy az összesített adatok továbbra is csökkentek, azonban a júniusi és az augusztusi adatok között látványos emelkedés volt. A júniusi beiratkozás után az országos átlag 14,46% volt, míg a pótbeiratkozás után ez az adat több mint a duplájára, 31,35%-ra emelkedett. (5. ábra) A egyes megyékben is számottevő emelkedés volt. (6. ábra)

A két adatszolgáltatás egyik legfőbb oka az lehetett, hogy a júniusi és az augusztusi beiratkozás között komoly politikai változás történt az országban: az 1953. évi választások után július 3-án alakult meg a Nagy Imre vezette kormány,³³ amely az egyházzal és a vallással kapcsolatban is új irányt szabott a kormánypolitikában. Nagy Imre az Országgyűlés előtt kihirdetett kormányprogramjában a következőképpen jelölte meg az egyházzal kapcsolatos feladatokat: „Nagyobb türelmességet kell tanúsítani vallási kérdésekben. Megengedhetetlen e téren adminisztratív eszközök alkalmazása, ami eddig bizony néha előfordult. A kormány ebben a kérdésben a türelmesség alapján áll, melynek a felvilágosítás és a meggyőzés az eszköze. Adminisztratív vagy más kényszerítő eszközök alkalmazását a kormány elítéli és nem fogja tűzni.”³⁴ A pótbeiratkozások után, ahogy a korábbi években is, Győr-Sopron és Vas megyében volt a legnagyobb a beiratkozók aránya.

²⁹ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ö.e. Javaslat az 1953/54. tanévi hittanbeiratásra, 1953. május 13. 109–110.

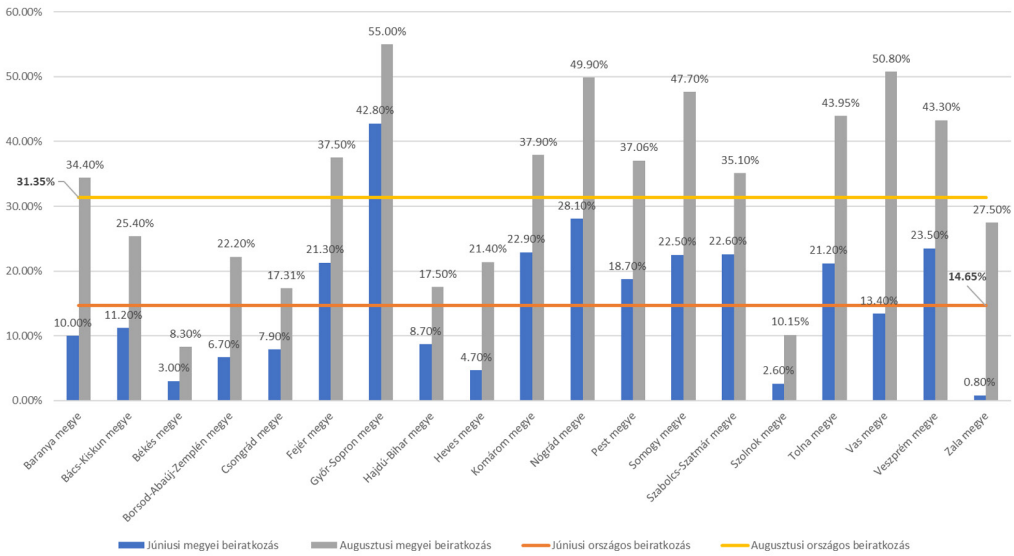
³⁰ *Szabad Nép*, 1953. június 23. 4.

³¹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 131. ö.e. Határozat hittan pótbeiratás engedélyezésére, 1953. augusztus 15. 81.

³² *Szabad Nép*, 1953. augusztus 21. 4.

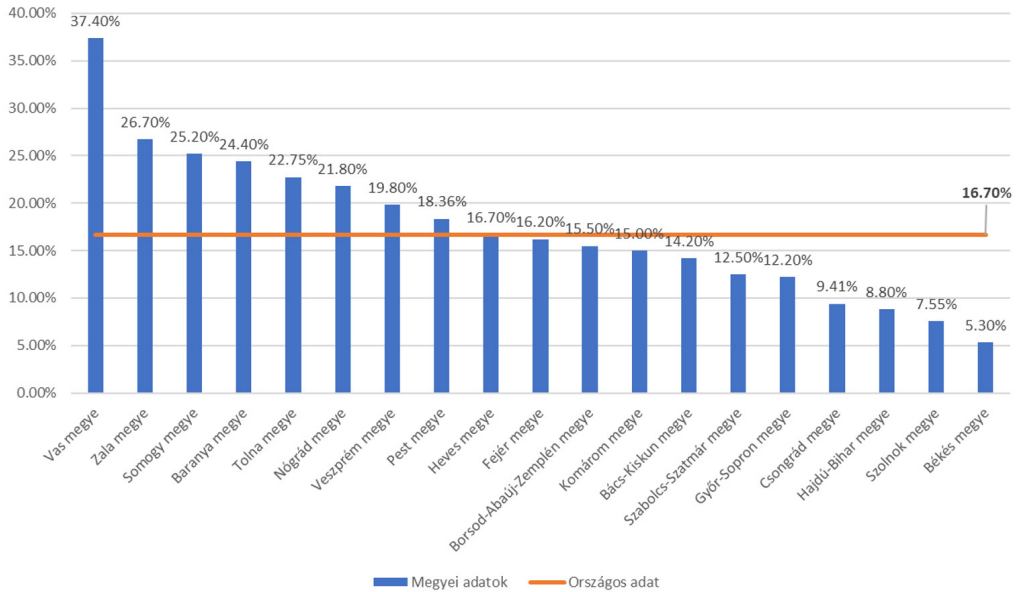
³³ GYARMATI 2011. 329–342.

³⁴ Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés naplója. Hiteles Kiadás. I. kötet. 1–27. ülés (1953. VII. 3–1956. II. 11.). Budapest, 1967. 21. col., idézi még: A kormány programja az országgyűlés előtt. *Szabad Nép*, 1953. július 5. 2.

5. ábra

Az 1953. júniusi és augusztusi beiratkozási adatok³⁵

6. ábra

Az 1953. júniusi és augusztusi beiratkozási adatok közötti különbség³⁶

³⁵ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ö.e. Kimutatás a hittanra beiratkozott tanulókról, 1953. augusztus 27. 134.

³⁶ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ö.e. Kimutatás a hittanra beiratkozott tanulókról, 1953. augusztus 27. 134. alapján

A júniusi beiratkozással kapcsolatban MDP KV APO jelentés kiemelte, hogy a korábbi évekkel ellentétben az adminisztratív intézkedések jelentős mértékben visszaszorultak, ugyanakkor „párt és állami szerveink az adminisztratív módszerekkel együtt magáról a világnézeti és felvilágosító munkáról is lemondtak”. A tapasztalat az volt, hogy a júniusi párthatározatban foglaltak elbizonytalanították a különböző szerveket és a pedagógusokat is azzal kapcsolatban, hogy milyen módszereket lehet alkalmazni. Ez pedig lehetőséget adott az egyházak számára, hogy fokozott tevékenységet folytassanak a hittanbeiratkozások mellett.

A pótbeiratkozásról az ÁEH készített feljegyzést az MDP KV APO részére. Ebben külön értékelték az egyházak, valamint a párt- és az állami szervek tevékenységét is. Az ÁEH kiemelte, hogy a pótbeiratkozáskor az egyházak igen komoly munkát végeztek a hívek körében: a templomkapukra függesztették ki a beiratkozás időpontját, elmagyarázták a szülőknek a beiratkozás feltételeit, előre elkészített nyomtatványokat helyeztek ki, a távolabb élőknek segítettek eljutni az iskolákhoz, valamint a beiratkozás során tapasztalt visszaéléseket a püspökök azonnal jelezték az ÁEH felé. Ezzel szemben a párt- és állami szervek esetében bizonyos fokú bűnültséget tapasztaltak. Ez annak köszönhető, hogy az információáramlás a megyei szervektől nem valósult meg a járási szervek, majd innen a tantestületek felé, ez pedig azt eredményezte, hogy – akárcsak az előző években – ismételen nem a politikai felvilágosító munkára, hanem az adminisztratív eszközök használatára helyezték a hangsúlyt. Ezt pedig a szülők úgy értelmezték, hogy a helyi szervek és az iskola képtelen végrehajtani a minisztériumok által előírt feladatukat: „a tömegek hangulatából kiérződik az, hogy amikor sérelmeiket nem orvosolják, vagy követeléseiket nem teljesítik, arra hivatkoznak, hogy nem ez áll a kormányprogrammban [!sic]”.³⁷

Mind az MDP KV APO, mind az ebből készült, az 1954/1955. tanévre szóló MDP KV határozat megállapította, hogy a pótbeiratkozás lehetőségének biztosításával a beiratkozottak számának nagyarányú növekedése „reális volt”.³⁸

Az 1954/1955. tanévre való beiratkozás rendjét a fentebb már említett MDP KV határozat tartalmazta. Eszerint a beiratkozáson legalább az egyik szülőnek jelen kell lennie és a beiratkozási lapon mind a két szülőnek az aláírása szükséges. Ettől indokolt esetben lehet eltérni („katonai szolgálat, betegség, távoli munkahely, stb.”), ugyanakkor a tanév megkezdéséig az aláírást pótolni kell. A határozat a gyerek személyes jelenlétét ebben az évben nem írta elő. A beiratkozást 1954. június 28–29-én kellett megtartani, az egyházak erről két héttel korábban kaphatnak értesítést. A határozat külön kiemelte, hogy a pártfunkcionáriusok a gyerekeiket ne írassák be, valamint arra is felhívta a figyelmet, hogy a „tekintéllyel bíró párttag és a párton kívüli szülők” se írassák be a gyerekeiket. A határozat arra is felhívta az iskolaigazgatók és a pedagógusok figyelmét, hogy „messzemenően kerüljék a helytelen adminisztratív eszközök igénybevételét”.³⁹ A időpontot a *Szabad Nép* három nappal a beiratkozás előtt hozta nyilvánosságra.⁴⁰

A tanévről több forrásból rendelkezünk adatokkal. Egyrészt az MDP KV APO részére megküldött adatokkal az Oktatásügyi Minisztérium (OM), az ÁEH és az MDP KV Tudományos

³⁷ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 276. ö.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos feljegyzése az augusztus 24-i hittanpótbeiratásról, 1953. augusztus 25. 127–128.

³⁸ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 180. ö.e. Határozat az 1955–1955. évi hittanbeiratkozásokra, 1954. június 9. 94.

³⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 180. ö.e. Határozat az 1955–1955. évi hittanbeiratkozásokra, 1954. június 9. 95–96.

⁴⁰ *Szabad Nép*, 1954. június 25. 4.

és Kulturális Osztálya (TKO) részéről. Ebben az évben egy új statisztikai szolgáltatás is megjelent, amelyben az alap- és középfokú intézmények közöltek részletes statisztikákat az adott intézmény teljes működéséről a megyei tanácsok oktatási osztálya részére, amelyet ők továbbítottak az OM statisztikai osztálya felé, megyei összesítések formájában. Az ÁEH adatai szerint a hitoktatásra beiratkozott tanulók a teljes létszám 35,62%-át,⁴¹ az MDP KV TKO szerint 35,49%-át,⁴² míg az OM adatai alapján 40,53%-át tette ki.⁴³ Az oktatási intézmények adatai alapján ez az érték 32,70% volt.⁴⁴ Az országos átlag ezen adatok szerint 36,09% volt, amely 5%-os emelkedést mutatott az előző év adataihoz képest.

A beiratkozott tanulók számának vizsgálatából jól látszik, hogy az ÁEH és az MDP KV TKO adatai előzetes adatok lehettek, hiszen jóval kevesebb beiratkozóval számoltak, mint az oktatási intézmények által leadott adatok.⁴⁵ (1 123 016 és 1 115 754 szemben az 1 207 455 tanulóval). Mivel az OM statisztikai osztálya felé leadott adatokat tekinthetjük hivatalos adatközlésnek, így ezeket az adatokat fogadhatjuk el hivatalosnak, ezért csak ennek az adatait közlöm. Az 1954/1955. tanévben összesen 1 207 455 tanuló iratkozott be az általános iskolákba, ebből 394 880 gyerek járt hittanra. Az adatok alapján látható, hogy ebben a tanévben 15 megye került az országos átlag fölé. Négy megye beiratkozási aránya 50%, két megye pedig 45% felett volt. A legmagasabb értékeket, ahogy a korábbi években is, Vas és Győr-Sopron megye produkálta. Ugyanakkor tovább folytatódott Nógrád megye messze az átlagon felüli aránya. (7. ábra) A jelentés egyik érdekessége, hogy külön megadta az alsó és a felső tagozatra beiratkozottak arányát is. Alsó tagozaton a beiratkozottak 34,48%-a, míg felső tagozaton 30,74%-a járt hittanra.

Az ÁEH által készített összefoglaló jelentés kiemelte, hogy az előző évhez képest az egyházak kiemelt figyelmet fordítottak a beiratkozásra. Ennek okát abban látták, hogy a kormány döntése értelmében az adminisztratív eszközöket a párt- és állami szervek igyekeztek visszaszorítani. Az aktivitást főként a katolikus egyház részéről érzékelték: ők leginkább a „régiben is jól bevált egyéni meggyőzés módszerét választotta”, de ugyanakkor használta a tavalyi pótbeiratkozásokkor használt közösségi tevékenységét is (plakátok, körlevelek, prédikációk). A párt- és az állami szervek részéről a jelentés rámutatott, hogy „az idején hittanbeiratást a párt- és az állami szervek többsége elég nagyfokú bizonytalansággal és bizonyosfokú szorongással várta”. Ez főként az adminisztratív módszerek visszaszorítására tett kormányintézkedések miatt történt. Ugyanakkor nagy segítséget kaptak az MDP KV által kiadott határozat által, amely egyértelműen megfogalmazta a különböző szintű párt- és állami szervek feladatát. A jelentés ugyanakkor továbbra is gyengének minősítette a politikai felvilágosító munka hatékonyságát. Ez pedig,

⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos összesítő kimutatása az 1951–1954. évben történt hittanbeiratkozásokról, 1954. július 2. 20.

⁴² MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. MDP KV TKO kimutatása az 1953/54. és 1954/55. évi hittanbeiratkozásokról, d.n. [1954]. 11.

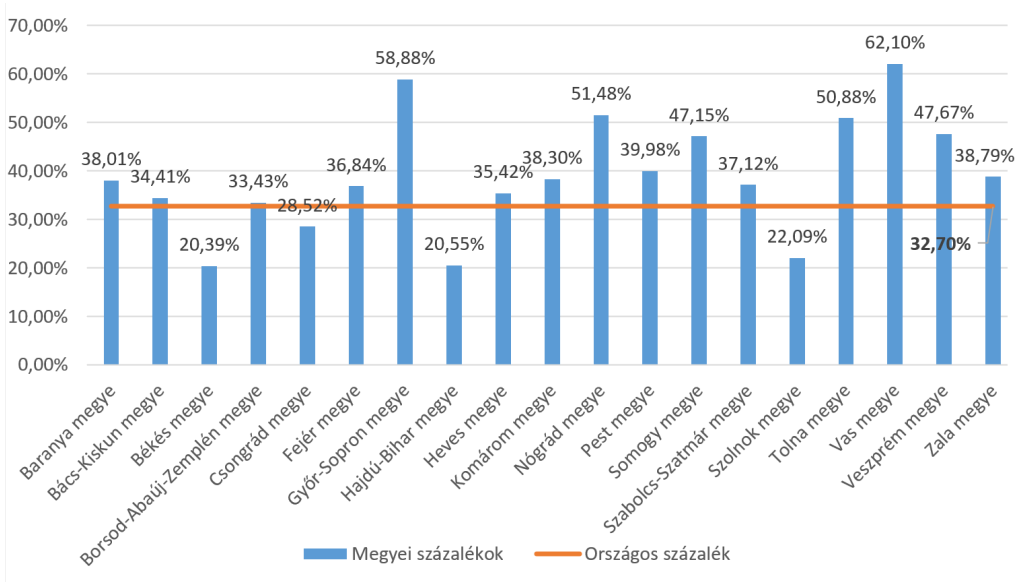
⁴³ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Oktatásügyi Minisztérium jelentése a hittanbeiratás tapasztalatairól, 1954. július 6. 26.

⁴⁴ MNL OL XXXII-20-XXXII. Általános iskolák megyei összesítői (kötet), 1954–1955

⁴⁵ Az OM csak százalékokat adott meg az MDP KV APO felé. MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Oktatásügyi Minisztérium jelentése a hittanbeiratás tapasztalatairól, 1954. július 6. 26. Az OM felé a megyei tanácsok szeptember 15-i határidővel kellett, hogy adatot szolgáltatassanak: MNL OL XXXII-20-XXXII. Általános iskolák megyei összesítői (kötet), 1954–1955

az adminisztratív eszközök visszaszorítása mellett nagyban csökkentette a beiratkozás elleni lépések hatékonyságát.⁴⁶

Ugyan a jelentések nem foglalkoztak a lemorzsolódások számával, de az OM statisztikai osztálya részére a tanév végén megküldött jelentésekből látható, hogy országos szinten a lemorzsolódás aránya mindösszesen 1% volt (összesen 19 883 fő), ugyanakkor ezt csak tájékoztató adatként lehet kezelni, mert az általános iskolai oktatásból kiesettek száma nem szerepelt az adatok között.⁴⁷

7. ábra

Az 1954/1955. tanévben hittanra beiratkozottak számaránya százalékban⁴⁸

Az 1955/1956. tanévre a beiratkozás ismételen egy megváltozott politikai környezetben történt. 1955. áprilisában az Országgyűlés felmentette Nagy Imre miniszterelnököt és helyette Hegedűs Andrást nevezte ki. Ez pedig azt eredményezte, hogy az eddig háttérbe szorított Rákosi Mátyás ismét visszatért a politikai hatalomba.⁴⁹

A tanévre a hittanbeiratkozás rendjét nem szabályozta párhatarozat. Az MDP KV APO tájékoztatója szerint a beiratkozást 1955. június 24–25-én kell megtartani. Az első napon 14–18 óra, míg a második napon 8–13 között. A pontos időpontot mind a sajtó (*Szabad Nép, Magyar Nemzet*), mind az iskolaigazgatók két nappal a beiratkozás előtt teheték nyilvánossá. A beiratkozás menete nem változott az előző évihez képest.⁵⁰ Az előírtakkal szemben azonban

⁴⁶ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos összesítő kimutatása az 1951–1954. évben történt hittanbeiratkozásokról, 1954. július 2. 14–16.

⁴⁷ MNL OL XXXII-20-XXXII. Általános iskolák megyei összesítői (kötet), 1954–1955

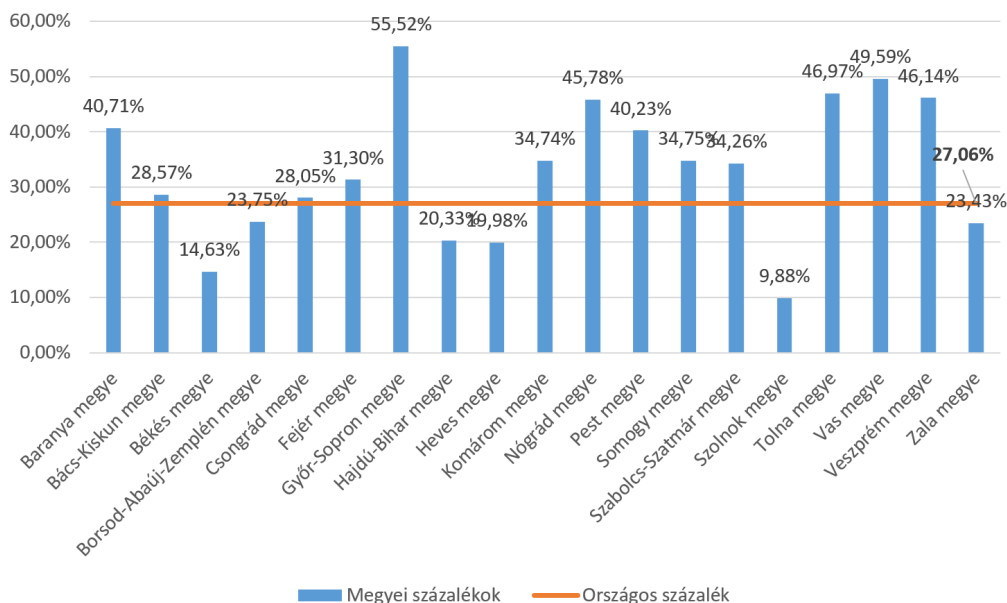
⁴⁸ MNL OL XXXII-20-XXXII. Általános iskolák megyei összesítői (kötet), 1954–1955

⁴⁹ GYARMATI 2011. 358–373.

⁵⁰ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az MDP KV APO szigorúan bizalmas tájékoztatója az 1955. évi hittanbeiratkozásokkal kapcsolatban, 1955. május 19. 145–146.

a *Szabad Nép* és a *Magyar Nemzet* is csak a beiratkozás elő napján hozta nyilvánosságra az időpontokról szóló MTI-hírt.⁵¹

A beiratkozási adatokról három forrásból tájékozódhatunk. Az ÁEH ebben az évben is közzölt adatokat az MDP KV APO-val,⁵² viszont újdonság, hogy a Belügyminisztérium is hasonlóan járt el.⁵³ Ahogy az előző évben, úgy 1955-ben az OM statisztikai osztálya is bekérte a hitoktatásra vonatkozó adatokat a megyei tanácsok oktatási osztályaitól.⁵⁴ A három adat között lényegi eltérés nem található, ami a beiratkozottak arányát illeti (ÁEH: 30,40%, BM: 29,86%). A továbbiakban csak az OM statisztikai osztálya által összeállított adatsorral foglalkozom. A statisztika szerint országosan 1 226 200 tanuló iratkozott be az általános iskolákba, ebből 331 856 tanuló járt hittanra. Ez a beiratkozottak 27,06%-a, amely 5%-os csökkenést mutat az előző év adataihoz képest. A vizsgált évben 13 megye adatai haladták meg az országos átlagot. Ahogy a korábbi években, ebben az évben is Győr-Sopron és Vas megyében volt a legmagasabb a beiratkozók aránya. További hat megye ért el 40% feletti arányt. (8. ábra)

8. ábra

*Az 1955/1956. tanévben hittanra beiratkozottak számaránya százalékban*⁵⁵

⁵¹ *Szabad Nép*, 1955. június 24. 4., *Magyar Nemzet*, 1955. június 24. 6.

⁵² MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ö.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos összesítő kimutatása az 1951–1955. évben történt hittanbeiratkozásokról, 1955. június 29. 357.

⁵³ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 278. ö.e. A Belügyminisztérium szigorúan titkos tájékoztató jelentése a hittanra való beiratkozásokról, 1955. augusztus 4. 3.

⁵⁴ MNL OL XXXII-20-XXXII. Általános iskolák megyei összesítői (kötet), 1955–1956

⁵⁵ MNL OL XXXII-20-XXXII. Általános iskolák megyei összesítői (kötet), 1955–1956

Az MDP KV APO jelentése a beiratkozás tapasztalatairól nem fedte le az egész ország területét: mindössze nyolc megyei és a budapesti pártbizottság, valamint a Vasútpolitikai Osztály jelentései alapján állították össze. A beiratkozottak szülei legtöbb esetben nem a politikailag preferált osztályok tagjai közül került ki (értelmiségiek, kisiparosok), ugyanakkor a jelentés szerint továbbra is magas a párttagok és állami funkcionárius szülők gyerekeinek a száma. Az egyházak és a pártszervezetek munkája az előző évekhez hasonlóan alakult: míg az egyházak továbbra is kiemelt fordítottak a szülők meggyőzésére és a minél szélesebb körű felvilágosító munkára, addig a pártszervezetek továbbra sem voltak képesek érdemi agitációs és propagandamunkát kifejtetni „a vallásos ideológia, a klerikális reakció leleplezésére”, mégpedig azért mert a Nagy Imre miniszterelnöksége alatt „a jobboldali nézetek elterjedésének következtében – párt és állami szerveinknél a liberalizmus, elnézés ütötte fel a fejét”. Ennek ellenére a pártszervek munkáját a jelentés jónak értékelte, hiszen a hittanbeiratkozás aránya csökkent az előző évekhez képest. Mindezt pedig úgy, hogy az adminisztratív eszközök igénybevétele nem volt jelentős, ami a felvilágosító munka tényerését mutatta – legalább is a jelentések szerint.⁵⁶

A Rákosi-korszak utolsó hittanbeiratkozása ismét egy megváltozott politikai térben folyt le.

A beiratkozást az ÁEH előterjesztése nyomán 1956. június 27–28-án tartották meg. Az első napon 14–18 óra, míg a második napon 8–13 között. A beiratkozás módja az előző évekhez képest nem változott (szülői aláírások stb.).⁵⁷ A tájékoztatót hivatalosan az MDP KV küldte meg a pártszervek részére május végén. A tájékoztatója külön kiemelte, hogy az előző beiratkozás-kor felülprezentált párt- és állami funkcionáriusok ne írássák be a gyerekeiket a hitoktatásra.⁵⁸ A beiratkozás időpontját az *Szabad Nép* az MTI-hír alapján június 25-én hozta nyilvánosságra.⁵⁹

A tárgyalat tanévről csak két szerv szolgáltatott adatokat: az ÁEH és az OM statisztikai osztálya. Az ÁEH adatai szerint az országos átlag 30,18%,⁶⁰ míg OM szerint ez az adat 28,30% volt.⁶¹ A két adatból látszik, hogy az 1956/57. tanévben enyhe emelkedés volt a beiratkozottak arányában. Ebben a tanévben tizenhárom megye adatai meghaladták, míg két megye adatai közel azonosak voltak az országos átlaggal. A két legmagasabb százalékot elérő megye ebben a tanévben is Győr-Sopron és Vas megye volt. (9. ábra)

Erről a tanévről csak egy előzetes jelentés áll a rendelkezésünkre, amelyet az ÁEH készített az MDP KV APO részére. A jelentés megállapította, hogy az egyház részéről az előző években tapasztalt tevékenységet végezték ebben a ciklusban is, ugyanakkor jóval több helyen is „a kiadott rendelkezések megsértését, ellenségeskedést, meg nem engedett módszereket tapasztaltunk a papok részéről”. Ilyen volt a papok részvétele az oktatási intézményben a beiratkozás-kor, pedagógusok, ingadózó szülők egyéni meggyőzésére tett kísérletek, stb. A pártszervek

⁵⁶ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 277. ő.e. Az MDP KV APO bizalmas információja a hittanbeiratás tapasztalatairól, 1955. július 19. 292–296.

⁵⁷ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 278. ő.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos javaslata az 1956/47. évi hittanbeiratkozásokkal kapcsolatban, 1956. április 16. 307–310.

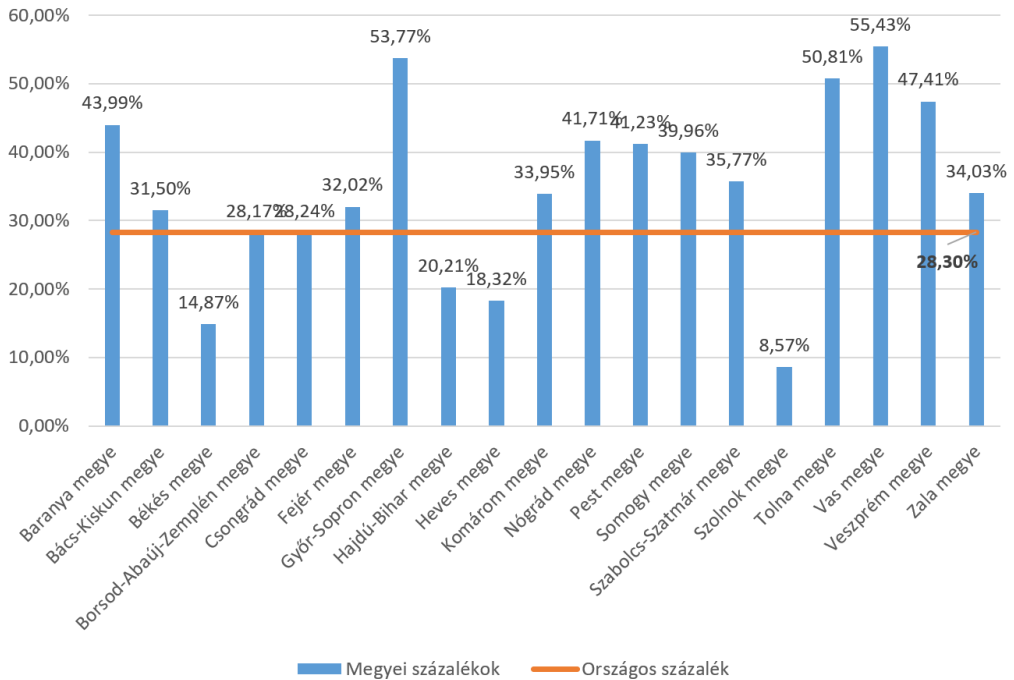
⁵⁸ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 278. ő.e. Az MDP KV szigorúan bizalmas tájékoztatója az 1956/47. évi hittanbeiratkozásokkal kapcsolatban, 1956. május 23. 334–336.

⁵⁹ *Szabad Nép*, 1956. június 25. 4.

⁶⁰ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 278. ő.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos összesítő kimutatása az 1953–1956. évben történt hittanbeiratkozásokról, 1956. július 6. 372.

⁶¹ MNL OL XXXII-20-XXXII. Általános iskolák megyei összesítői (kötet), 1956–1957

részéről végzett munkát a jelentés jónak értékelte (különösen a politikai felvilágosító munka terén), ugyanakkor az adminisztratív eszközök alkalmazása továbbra sem szűnt meg, „amelyek elsősorban az esetleges százalék-növekedés megakadályozásából eredtek”.⁶²

9. ábra

Az 1956/1957. tanévben hittanra beiratkozottak számaránya százalékban⁶³

ÖSSZEFOGLALÁS

A hitoktatás adatainak vizsgálatából jól látható, hogy az adatok folyamatosan változtak, amelyek nem voltak függetlenek a korszakban lejátszódott politikai változásokból. Az első évben még nem beszélhetünk csökkenésről, hiszen a párt- és állami szervek részére nem állt elegendő idő arra, hogy a párthatározatban és a törvényerejű rendeletben foglaltakat elvégezzék. Az igazi hatást 1952-re sikerült elérni, amikor drasztikus módon lecsökkent a beiratkozások száma. Azonban ez nem a politikai munka eredménye volt, hanem az adminisztratív eszközök túlzott használata, amellyel a szülőket minden módon megpróbálták távol tartani a beiratkozásoktól. A Nagy Imre-kormány időszakában egy kicsit ugyan emelkedtek a számok (ez főleg az 1953-as pótbeiratkozásoknál látszódott), de a kormány megbuktatása után 1955-ben már ismét a korábbi szintre esett vissza, és ezen az 1956-os tavaszi újabb fordulat sem tudott változtatni.

⁶² MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 278. ö.e. Az Állami Egyházügyi Hivatal szigorúan titkos tájékoztató gyors-jelentése az 1956/57. évi hittanbeiratkozásokról, 1956. június 30. 368–370.

⁶³ MNL OL XXXII-20-XXXII. Általános iskolák megyei összesítői (kötet), 1956–1957

Az is jól látható, hogy az alacsony számok mellett minden évben volt legalább tíz olyan megye, ahol a számok mindig meghaladták az országos átlagot, így kijelenthető, hogy az MDP hitoktatásellenes politikája kudarcos volt. Ennek oka a már említett politikai, felvilágosító munka hiánya, valamint az, hogy (a kutatás további időszakára vonatkozó hipotézist felvázolva) a kisebb lélekszámú településeken jóval magasabb volt (akár duplája is) a beiratkozások száma, mint a nagyobb lélekszámú településeken. Ez pedig azt is jelenti, hogy a párt-, az állami- és a tömegmozgalmi szervek egyházellenes propagandája a kisebb településeken nem volt hatékony. Ugyanakkor nem sikerült a pedagógusok, párttagok, párt-, állami- és tömegszervezeti funkcionáriusok, tagok között sem az elvárt eredményt elérni az agitáció során.

A további kutatások során járási, települési szintre kell koncentrálni (adatokra, egyházi és egyházellenes tevékenységre, stb.), amely pontosabb képet fog adni egyrészt arról, hogy miért nem sikerült a hitoktatást a párt legfelsőbb vezetősége által elvárt szintre csökkenteni, másrészt pedig arról is, hogy milyen egyéb adatok jelennek meg (származási, felekezeti) a statisztikában.

IRODALOMJEGYZÉK

Az 1949. évi június hó 8-ára összehívott Országgyűlés Naplója. Hiteles Kiad. Első kötet. 1–25. ülés (1949. VI. 8. – 1949. XII. 22.) Budapest, Athenaeum, 1950.

BALOGH Margit – GERGELY Jenő (2005): *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005.* Dokumentumok. II. 1944–2005. Budapest, MTA (História Könyvtár. Okmánytárak, 2.)

BALOGH Margit (2008): Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948.* A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008. Budapest, Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány – Új Ember. 65–102

BALOGH Margit (2012): Fakultatív hitoktatás és konkordátum-fiasco. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok.* 24. évf. 3–4. sz. 109–119.

NAGY Péter Tibor (2000a): Hittanoktatás az ötvenes években. *Iskolakutúra.* 10. évf. 2. az. 38–46.

NAGY Péter Tibor (2000b): Fakultativitás és lajstrom. Hittan és politika, 1949–1957. *Világosság.* 41. évf. 1. sz. 59–77.

SZ. NAGY Gábor (2018): A katolikus egyház a baloldali sajtó tükrében. In Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2018.* Budapest, MTA BTK. 185–208. (Médiatudományi Könyvek)

GYARMATI György (2011): *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, ÁBTL–Rubicon.

A. GERGELY ANDRÁS DSc

andrasgergelya@gmail.com
címzetes egyetemi tanár (ELTE TÁTK)

Minták Alexander Bernát és Marczali Henrik fenomenológiai felé

Patterns for phenomenologies
of Alexander Bernát and Henrik Marczali

DOI 10.14232/belv.2022.2.13
<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.13>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

A. Gergely András (2022): Minták Alexander Bernát és Marczali Henrik fenomenológiai felé.
Belvedere Meridionale vol. 34. no. 2. pp 190–195.

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

DÉNES ISTVÁN ZOLTÁN (szerk.) (2019): *Magyar-zsidó identításminták*. Budapest, Ráció Kiadói Kft. 268 oldal

DÉNES ISTVÁN ZOLTÁN (szerk.) (2020): *Magyar-zsidó identításminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Budapest, Ráció Kiadói Kft. 350 oldal

Riad az ember, amikor egy kötet lényegében kettő (is). Ilyenné vált a Dénes Iván Zoltán szerkesztette *Magyar-zsidó identításminták kötetpár*,¹ melyekből egy is elegendő ahhoz, hogy megdolgoztassa olvasóját a századfordulós zsidó életvilágok, kapcsolat- és kultúrák, oktatás- és politikák, önszerveződések

¹ Mindkettő az OR-ZSE támogatásával és a Marczali Henrik Kutatócsoport meghatározó részvételével jelent meg.

és kölcsönhatások, vagyis az önmeghatározás történetiségének jegyeit és árnyalatait illetően. A kötet hátoldali szövege még pontosítja is a közlési szándékot: „A vizsgált magyar-zsidó identitásminták feldolgozása során – szerzők és szerkesztő – el kívánták kerülni az esszencializmust, a közösségi metafizikát, azt tehát, hogy valamilyen tértől és időtől független kollektív lényeket feltételezzenek, és azt illusztrálják: az asszimiláció apologetikáját, kritikátlan eszményítését, továbbá az ortodox visszahatás idealizálását és ahistorikus projekcióját. Továbbá azt, hogy a Soát és a cionizmust vetítsék vissza az asszimilációs eszmére, s a magyar-zsidó identitás mintáinak vizsgált változataira”.

Az első kötet mindjárt olyan portrékkal szolgál, melyek a kilenc szerző (Dénes Iván Zoltán, Huszár Mihály, Konrád Miklós, Peremiczky Szilvia, Schweitzer Gábor, Turbucz Péter, Varga Péter András, Zima András és Zóka Péter) egy-egy tanulmányával a dualizmus „aranykor” jellegének mintegy vitatásával is megismerő feltételeket kínálnak a korszak asszimiláns zsidóságának integrációs stratégiáit, „haladó/neológ” törekvéseit, környezetükről és a korról vallott nézeteik területén lehetséges értelmezéseket tekintve (lényegében a második nagyobb fejezet, Konrád Miklós, Zima András és Schweitzer Gábor dolgozata erről az útkeresésről, helyzetértékelésről vall, 93–148. old.). Az *útkeresések és helyzetértékelések* folytatása (Zóka Péter, Turbucz Péter és Varga Péter András írásaival, 151–255. old.) további fejezetként vezetik körbe az olvasót Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei felé az első világháborúról, Alexander Bernát egy elfeledett pécsi konferencia-részvételét a szabad tanítás politikai felelősségének kérdéséről, és Alexander ki nem használt kapcsolódását a korai fenomenológiához, a magyar filozófiatörténet-írás problematikájával és a kimagasló tudós személyiségek hiányával bevezetett dolgozatban. /Kézenfekvően benne rejlik a válasz is a Marczalitól megidézett szavakra, minthogy személyében is alapozója volt a hazai filozófiatörténet éppen tanítványai köréből kialakult korai iskolájának!/.

Az árnyalható részletek felé tartva még érdemes a címadó témakör megjelenítését földézni a könyv első nagy fejezete, az *Identitásminták* három tanulmánya alapján. Itt Huszár Mihály, Dénes Iván Zoltán és Peremiczky Szilvia írása (13–89. old.) adja meg az alaphangot Marczali magyar-zsidó identitása, identitás-háttere, családi öröksége és küldetésessége, valamint a kor irodalmi referenciáinak szélesebb közege számára (Ormódi Bertalan, Kiss József és Makai Emil írói világát megidézve), hogy e három változat interaktív értelmezhetőségi relációját, korszakos jelentőségét mutassa fel mint a korántsem rejtett világok verzióit (68–89. old.).

A szerkesztő Dénes Iván Zoltán lendületes és nagyszabású történeti összegző szándékát dicséri maga a kötet is, aki a Marczali Henrik Kutatócsoport választott vezetőjeként 2016 óta a csatlakozott kutatók körének is nemzetközi hírű eszmetörténész, egyetemi tanár, a Bibó István Szellemi Műhely alapítója és elnöke (1996–2012), az Academia Europaea (London) választott tagja (1995–), és még megannyi szervezet, tisztség, misszió és elméleti irány képviselője. Az *Identitásminták*-kötet Dénes bevezetőjével és fogalomtisztázó írásával (Mitől zsidó egy magyar tudós? 42–67. old.) már megadja a kötet címre hangolt változatok alaphangját, amikor Marczali Henrik (Marczali, 1856 – Budapest, 1940) magyar történetíró, egyetemi tanár, a professzionális történetkutatás, történetírás és történészképzés megalapítója identitásának keresésekor

kérdőjeleket és hangsúlyokat, magyarázatokat és tónusokat rögzít írásában. „Mert hát mit is jelentett a magyar mivolt és a zsidó háttér?” – kérdezi erről –, mi értendő azon, hogy zsidó volt, amikor identitásában „a zsidó valláshoz, néphez, származáshoz, családi hagyományhoz ragaszkodás kritériumai, a kisebbségi tudat, a zsidónak bélyegzettség és a cionizmus közül” kellett választania, miközben „vallásának tradicionális életformát meghatározó rituális előírásait nem tartó, szekuláris felfogású és életmódú, zsidó vallású magyarnak mutatkozik”? (56. old.). Dénes úgy véli: „Annak érdekében, hogy a kérdésre válaszolhassunk, először tisztába kell jönnünk azzal, hogy milyen diskurzus keretében tesszük fel a kérdést. Az ugyanis mást és mást jelent aszerint, hogy a vallásos, a asszimilációs, a soá, a cionista vagy az identitás-diskurzust választjuk értelmezési keretül. Ennek tisztázása után vehetjük számba, hogy Marczali Henrik kiknek a zsidó szellemi örökségét vitte magával, miben állt az, hogyan értelmezte át és mire alkalmazta. Akkor, amikor a zsidó rítusközösség szigorú életvezetési szabályai helyett az őt környező világhoz idomult napi munkája során, családjá és társasága közegében. Ez után rekonstruálhatjuk zsidó tárgyú írásainak gondolatmenetét, kiinduló- és végpontját és érvelését. Annak érdekében, hogy lássuk, milyen fogalmakat milyen értelemben és milyen kontextusban használt...”²

A kötet tehát elnagyoltan az első tömb tárgyaként Marczali Henrik körüli világokat, a közbülső fejezetben a korszak és társadalmi közrehatások sokaságát, harmadik egységében pedig leginkább Alexander Bernát világát eleveníti fel mint a modern zsidó integrációs stratégiákat a múlt századforduló Magyarországon meghatározó kulcsszereplők jelentőségének tudnivalóit. Alexander Bernát filozófus (1850–1927) tevékenységét és magyar-zsidó önazonosságát megidéző írások a fiatalabb kutatói generációhoz tartozók szempontjai is érdemben megjelenítik: Zóka Péter példaképpen Alexanderről írt könyvében (*Alexander Bernát és a nemzeti filozófia*) már vizsgálati kérdéssé és rövid értelmezés tárgyává tette szabadtanítási kongresszus (1907) munkájában részt vállaló Alexander Bernát szakmai nézeteit (151–160. old.), Turbucz Péter pedig Alexander műveinek gyűjtőjeként, szövegkiadásokban a filozófus életének kutatójaként és életrajzírójaként ismert szerző lévén Alexander és Marczali 1914–1916 közötti háborúpárti nézeteit mutatja be (161–225. old.). Varga Péter András már terjedelmesebb tanulmányt is közölt Alexander Bernát tanulóéveiről és fiatalkori naplójának részleteit is segítette összeválogatni a *Magyar Filozófiai Szemle* számára, itt a filozófiatörténet fenomenológiai irányának keletkezéstörténetében megnevezhető filozófiatörténet-írási problémát veszi fókuszba (226–251. old.), kiemelve, hogy a hazai tudománytörténetben „vezérlő alakok helyett vezérlő módszertani kérdésekkel” találkozhatunk meghatározó értelemben (251.), melyeket „a filozófia szabad tanításában” érdekelt korabeli tudományos közélet (Alexander magamagát elsősorban pedagógusnak vallotta, amit tudományegyetemi státuszával együtt is igen komolyan képviselt és „felsőoktatási didaktikában” ki is dolgozta ennek éppen bevezetendő pedagógiai alapjait) a filozófus származásával összefüggő kultuszvítává fokozott le. Olyan kérdések, mint „például a jogkiterjesztő asszimiláció, a nemzeti liberalizmus, a műveltségi és erkölcsi perfekcionizmus stb.” úgy álltak a kor pedagógiai-világképi és zsidó szakmai kompetencia versus hátrányos megkülönböztetések sodrában (227.), hogy azokból a kor átmeneti jellegét is tükröző dilemmák, az Országos Rabbiegyesület célkitűzéseit is nagyban meghatározó közpolitikai

² lásd: Az első professzionális magyar történetíró zsidó kötődése. Oneg Sábát estek, 2021. https://www.szimsalom.hu/2021/10/oneg_denes_ivan_zoltan/

folyamatok ugyancsak kiolvashatók, mint erre Schweitzer Gábor a liturgikus és vallási gyakorlat két szervezetét is bemutató írásában részletesen kitér a „győri bizalmas rabbitalálkozó” (1889) helyzetértékelése vagy az Egyenlőség cikkeit is földéző összegzése közben (132–148.). Ezidőben ugyanis, mint Konrád Miklós dualizmus-kori áttekintése is aprólékosan elemzi, „az ország izraelita lakosait a keresztényekkel egyenjogúsító 1867. évi XVII. törvénycikket követően az 1895. évi XLII. törvénycikk a zsidó vallást is egyenlő rangra emelte az ország bevett vallásfelekezeteivel. A liberális nacionalizmushoz zömében a dualizmus végéig hű politikai és kulturális elit a zsidók nyelvi és kulturális elmagyarosodását kívánatosnak és hatásában üdvösnek nyilvánította, az elmagyarosodott és a magyar állameszmét támogató izraelitákat a magyar nemzet teljes értékű tagjainak minősítette, az antiszemitizmust elítélte”. Viszont a dualizmus aranykor-jellege identitástörténeti szemszögből „vitatható, hiszen a tömegesen csak az 1860-as évektől magyarosodó és szekularizálódó zsidóság számára az önmegkérdőjelezéstől mentes premodern zsidó azonosságtudat éppen ebben a korszakban adta át helyét a többes kötődések révén feszültségekkel terhes modern zsidó identitásnak. Ha azonban a zsidók gazdasági és társadalmi felemelkedését nézzük, részvételüket az ország modernizációjában és kulturális életében, a minősítés kétségtelenül indokolt, amiként abban az esetben is jogos, ha a kritérium az állam és a keresztény magyar társadalom magatartása a zsidó lakosság iránt...” (93. old.). Hasonlóképpen támasztja alá tanulmánya esztörténeti alapjait Zima András írása, melyben a „mit követel tőlünk a jelen?” kérdése kapott hangsúlyt a modernizáció során végbemenő identitás-változások, „a modernizáló elitcsoportok modern jelenségekre és a külső társadalom asszimilációs igényeire adott válaszok” kulcsproblémáinak nyomon kísérése során (109–131. old.).

Nem alapjaiban, talán csupán hangsúlyaiban és a tárgyalt kérdéskörök további árnyalásában nevezhető meg a Dénes Iván Zoltán szerkesztette *Magyar-zsidó identitásminták II.* kötet, melyben tizenhárom eszme-, mentalitás- és irodalomtörténész, köztük több szociológus és hebraista szerző folytatja a fenti identitásdiskurzusok tárgyalását és tovább sorolja szakmai, történeti, értelmezéstudományi dilemmáikat. Ezek a tanulmányok úgyszintén valaminő önképek, társadalmi és közösségi reprezentációk, a korszakot meghatározó szellemtörténeti diskurzusok köreibbe invitálnak, s nemcsak a tematika egyre szélesebb spektrumát jelzik az interdiszciplináris megközelítés érvényesítésével, de közvetlen a nyilvánvalóan sokrétegű és összetett zsidó identitást, ennek önmeghatározási aspektusait helyezik vizsgálódásuk előterébe. A kötet Dénes által körvonalazott hátoldali szövege erről árnyaltabban így ad előképet: „A zsidók önmeghatározásának egyik típusa szerint azok a zsidók, akik istenfélők, az epikureus és agnosztikus életszemléletűektől elkülönülve zárt rítusközösségben élnek, a halacha előírásait követik, és az isteni gondviselésben bíznak. A másik változat azokat tartja zsidóknak, akiket a soa traumája határoz meg, gyászolják felmenőiket, miáltal emlékezeti és gyászközösséget alkotnak. A harmadik önmeghatározás szerint azok a zsidók, akik szolidárisak Izraellel, és pozitív zsidó jövőképük van. A negyedik értelmezés pedig azokat foglalja magában, akik kulturális kötődésében erőteljes a zsidó témák iránti érdeklődés. Mindezek együtt különböző egyéni és közösségi önmeghatározási mintákat alkotnak, és végső fokon ki-ki maga dönti el, hogy ezekből mit vagy miket választ. E minták az asszimilációs, a soa-, a cionista és a vallásos identitásdiskurzusokhoz és stratégiákhoz kapcsolódnak...”

E második kötet már alcímében is (*Egyéni és kollektív önmeghatározások*) hangsúlyozottan az asszimilációs folyamat disszimilációs stratégiái felé szintúgy lehetséges kitekintést nyújtja a perszonális és csoportidentitások aspektusában. Ha csak a tartalomjegyzéket látjuk, ez is feltűnik a fejezetek közötti értelmezési mezőkben: Dénes Iván Zoltán: *Mihez viszonyítsuk a magyar-zsidó identitásmintákat?* (9–15. old.), Huszár Mihály: *Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi és a marcali zsidó hitközség a magyarosodás útján (1851–1889)* (19–47.), Turbucz Péter: *Alexander Bernát politikai szerepértelmezései (1919–1923)* (48–84.), Dénes Iván Zoltán: *Párhuzamos pályaképek. Marczali Henrik és Szabad György* (85–140.), Turán Tamás: *Richtmann Mózes vitája Kecskeméti Lipóttal a zsidóság útjáról* (160–177.), Balog Iván: *Zsidó öntagadás, majd hazatalálás: Reitzer Béla esete* (169–186.), Schweitzer Gábor: *A zsidó önazonosság kérdései Hoffmann János naplófeljegyzéseiben* (205–214.), Konrád Miklós: *A zsidó jellem mint konstrukció és (kényszer)örökség* (217–239.), Fenyves Katalin: *Önkép, percepció, asszimiláció* (265–291.), Zima András: *Zsidó irányzatok megváltozott kollektív tudata a sor után a sajtó tükrében* (295–311.), Peremiczky Szilvia: *„És fájó orcám rángjon majd a számhoz / ha elfeledlek egyszer Arany János”. A 137. zsolttár és Jeruzsálem mint az identitás megfogalmazásának kódjai a magyar zsidó lírában* (312–333. oldal) írásai együtt is tükrözik, mennyi lehetséges nézet, bemutatkozás, bemutatás, önreprezentáció és nyilvános megjelenítés veszi körül nem csupán a korszellemet, hanem a zsidó identitások számos mintázatát képviselő jeles alakokat is.

A két könyv, egyenként is, de szinte tanulmányonként is sajátos úton vezet ahhoz a századfordulós megismeréstudományi módszertanhoz, melyben a helyzetleíró metodológia a szigorúan filozófiai eljárásrend és az értéknormák követésével megteremti alapjait egy új szemléletmódnak, s ennek korszakos tartalmával és a többi tudományterületre is kiterjesztett érvényességével nemcsak „a priori tudomány”, hanem életfelfogás-alapozó összhatású identitás-modellek kezdenek kialakulni. Az első kötet kulcsszereplői (Alexander Bernát és Marczali Henrik) és a második tanulmánygyűjtemény további részkérdéseket taglaló írásai nemcsak visszatérő aktorok vagy felfogás-formáló komponensek, de a kor és a korszak hazai filozófiai-közpolitikai gondolkodásának is kiemelt, mert kiemelkedő képviselői, megfontolnivaló belső perspektívákat reprezentáló személyiségei, a magyar /és-vagy/ zsidó gondolkodás önmegfogalmazódásának példaadói.

A könyv két kivételes teljesítményű magyar-zsidó tudós, Alexander Bernát filozófus (1850–1927) és Marczali Henrik történész (1856–1940) tevékenységét és magyar-zsidó önazonosságát közelíti meg. Úgy, hogy egyúttal esszé tanulmányokkal viszonyítási keretet alkot értelmezésükhöz. Ebben a keretben tárják fel, elemzik és értelmezik szerzői – Huszár Mihály, Dénes Iván Zoltán, Peremiczky Szilvia, Konrád Miklós, Zima András, Schweitzer Gábor, Zóka Péter, Turbucz Péter és Varga Péter András – Marcali elő rabbija, Moegenstern/Marczali Mihály identitásának tényezőit és kapcsolati hálóit, Marczali Henrik magyar-zsidó identitását, Ormódi Bertalan, Kiss József és Makai Emil magyar-zsidó írók önazonosságát, a magyarországi zsidók helyzetére vonatkozó kortárs zsidó értékeléseket, a 19–20. század fordulójára zsidó integrációs stratégiáit, két magyarországi rabbi egyesület szervezését, programjait és kezdeményezőit, Alexander Bernát múlt század eleji oktatáspolitikai előadásait, Alexander Bernát és Marczali Henrik a nagy háború elő három évében tartott előadásait, publicisztikáját, háborús propagandáját, Alexander Bernát és tanítványai filozófiai tájékozódásának egyik lehetséges, de kifuttatatlan – fenomenológiai – fejlődési irányát.

A vizsgált magyar-zsidó identitásminták feldolgozása során – szerzők és szerkesztő – el kívánták kerülni az essentializmust, a közösségi metafizikát, az tehát, hogy valamilyen tételről és időből független kollektív lényegre feltételezzenek, és azt illusztrálják: az asszimiláció apologetikáját, kritikátlan eszményítését, továbbá az ortodox visszaharás idealizálását és ahistorikus projekcióját. Továbbá azt, hogy a Soit és a cionizmust vetítsék vissza az asszimilációs eszmére, a magyar-zsidó identitás mintáinak vizsgált változataira.

XXXX Pp

MAGYAR-ZSIDÓ IDENTITÁSMINTÁK

MAGYAR-ZSIDÓ IDENTITÁSMINTÁK

Szerkesztette: DÉNES Iván Zoltán

RÁCIÓ

RÁCIÓ KIADÓ

https://www.szimsalom.hu/2021/10/oneg_denes_ivan_zoltan/

MEGJELENT!
RENDELHETŐ A KIADÓTÓL:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

BOCSI VERONIKA

**ÉRTELMISÉGKÉPZÉS
ÉS FELSŐOKTATÁS**

